

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»

Випуск десятий

Київ – 2011

УДК 33(082)
ББК 65я5
В-90

В-90 Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК». — Вип. 10. — К., 2011. — 160 с.

Десятий випуск збірника містить статті науковців Університету економіки та права «КРОК», а також інших вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ України.

Розраховано на науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у галузях теорії та історії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, цивільного процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, господарського, фінансового, міжнародного права, а також у галузях юридичної, організаційної та економічної психології.

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Університету економіки та права «КРОК»
(протокол № 2 від 01.12.2011 р.)*

Головний редактор: Сідак В.С., доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України (відділення психології і дефектології), Заслужений діяч науки і техніки України.

Члени редколегії: *Юридичні науки:*

Копиленко О.Л., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік Академії правових наук України;
Костицький М.В., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, академік Академії правових наук України;
Козенюк В.О., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;
Тимошенко В.А., доктор юридичних наук, професор;
Шумило М.Є., доктор юридичних наук, професор;
Стрельбицький М.П., доктор юридичних наук, професор;
Гіжевський В.К., кандидат юридичних наук, професор;
Кравченко В.В., кандидат юридичних наук, доцент;
Боровенко В.М., кандидат юридичних наук, доцент;
Коваленко О.І., кандидат юридичних наук, доцент;
Янчук О.Ю., кандидат юридичних наук, доцент.

Психологічні науки:

Карамушка Л.М., доктор психологічних наук, професор;
Коваленко А.Б., доктор психологічних наук, професор;
Ложкін Г.В., доктор психологічних наук, професор;
Матеюк О.А., доктор психологічних наук, доцент;
Філіппов М.М., доктор біологічних наук, професор;
Петрова І.Л., доктор економічних наук, професор;
Рокоча В.В., доктор економічних наук, професор;
Сафін О.Д., доктор психологічних наук, професор;
Марков С.Л., кандидат психологічних наук, доцент;
Сингаївська І.В., кандидат психологічних наук, доцент.

Адреса редакції: Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»
03113, місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: /044/ 455-57-57, 450-14-54
тел./факс: /044/ 456-84-28, 455-69-81
www.krok.edu.ua

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № ІІ237-ІІ7Р від 19.05.2006 р.

Збірник наукових праць «Правничий вісник Університету «КРОК» внесено до переліку
фахових видань України (Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 3. — С. 11.)

© Університет економіки та права «КРОК», 2011

Зміст

Розділ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕНЬ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА	4
В.В. Кравченко Органи місцевого самоврядування: теоретичні підходи до визначення поняття	4
Л.І. Баликіна Позитивний досвід інституту парламенту Республіки Білорусь для України — концептуальний підхід	11
В.І. Озель Співвідношення принципу вільної згоди наречених та дозволу батьків на укладення шлюбу в Україні (X — XIX ст.)	18
Ю.О. Пундор Історичний аспект формування категорії «суб'єкт права»	24
А.О. Янчук Становлення і сучасний стан наукової розробленості проблематики безпосереднього здійснення влади народом	31
Розділ 2. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО	38
В.А. Бортняк, У.-В. І. Скрипук Формулювання розумного строку в ході розгляду справ судами цивільної юрисдикції	38
А.О. Гелич Відшкодування спадкоємцями витрат на охорону та управління спадковим майном	44
Н.О. Герасименко Поняття і господарсько-правові ознаки комунальних банків	52
В.С. Лук'янець Правове регулювання антиконкурентної узгодженої практики в Євросоюзі (із урахуванням змін за Лісабонським договором 2009 року)	59
Н.В. Михальська Правові наслідки звернення до суду з вимогами, що не підпадають під його цивільну юрисдикцію	67
О.П. Міщенко До проблем визначення та класифікації способів здійснення суб'єктивних авторських прав	72
Розділ 3. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО	78
С.І. Бугера Інформаційно-правове забезпечення якості сільськогосподарської продукції органічного виробництва	78
Ю.О. Гелич Види інформації за законодавством України	84
В.М. Столбовий Органи державного управління цивільною авіацією в Україні	89
В.І. Теремецький Збирачі податків і зборів як факультативні суб'єкти податкових правовідносин	95
Розділ 4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ	100
В.В. Антипов Статті 239 ¹ і 239 ² Кримінального кодексу України: колізія змісту та мети кримінально-правових норм	100
О.А. Губська Угода про визнання вини у кримінальному процесі: досвід і практика застосування	106
С.В. Дрёмов Проблемные вопросы правового регулирования конфиденциального сотрудничества граждан Украины и других лиц с оперативными подразделениями правоохранительных органов Украины	115
В.А. Тимошенко, С.В. Дрьомов Проблемні питання правової природи спеціальної конфіскації	121
Розділ 5. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ	127
О.О. Бірюк Оптимізація мотивації педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів нового типу	127
Ю.Л. Вітомський Експериментальне вивчення професійно важливих якостей охоронника приватного охоронного підприємства	132
О.В. Коноплицька До проблеми класифікації неповнолітніх правопорушників	138
М.С. Кутас Управлінське спілкування як складова діяльності керівника проектів	144
Ж.В. Севастьянова Професійна мотивація викладача вищого навчального закладу як психологічна проблема ..	153

Розділ 1

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

Органи місцевого самоврядування: теоретичні підходи до визначення поняття

В.В. Кравченко

кандидат юридичних
наук, доцент,
заслужений
юрист України,
завідувач кафедри
конституційного,
адміністративного та
міжнародного права,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті досліджено питання, що стосуються поняття та ознак органу місцевого самоврядування, класифікації цих органів. Сформульовано авторське визначення органу місцевого самоврядування, подано їх класифікацію за різними критеріями.

В статье исследованы вопросы, касающиеся понятия и признаков органа местного самоуправления, классификации этих органов. Сформулировано авторское определение органа местного самоуправления, представлена их классификация по различным критериям.

The article deals with issues related to the determination and features of local government, classification of these bodies. The author formulates a definition of the body of local government and gives their classification.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, органи місцевого самоврядування, муніципальна реформа.*

Постановка проблеми

Проблематика органів місцевого самоврядування як самостійного виду органів публічної влади набуває особливої актуальності в контексті муніципальної реформи, на необхідності проведення якої наголошує Президент України [1]. У ході реформи мають бути перерозподілені повноваження та відповідальність між органами місцевого самоврядування як у системі місцевого самоврядування, так і між органами місцевого самоврядування

та органами виконавчої влади відповідно до принципу субсидіарності. А це, у свою чергу, потребує наукового осмислення природи органів місцевого самоврядування, чіткого визначення місця кожного виду таких органів у системі місцевого самоврядування, що дасть змогу сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо напрямів та пріоритетів оптимізації системи територіальної організації влади, закріпленої Конституцією України [2], покращити якість адміністративних

та інших послуг, що надаються громадянам у системі місцевого самоврядування. На необхідність наукового дослідження проблематики органів місцевого самоврядування вказує також недостатній стан її опрацювання вітчизняною юридичною наукою, відсутність фундаментальних комплексних досліджень у цій сфері – окремі питання, пов'язані з ознаками органів місцевого самоврядування, їх класифікацією тощо, лише фрагментарно досліджені [3; 4; 5].

Зазначене свідчить про доцільність і необхідність подальшого наукового розроблення питань природи, особливостей органів місцевого самоврядування, принципів їх організації та діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Норми Конституції та інших законодавчих актів України досить часто оперують терміном «орган місцевого самоврядування», не містячи нормативного визначення цього поняття. У переважній більшості вітчизняних та зарубіжних підручників із муніципального права, наукових праць поняття категорії «орган місцевого самоврядування» також не розкривається, предметом дослідження, як правило, виступають питання щодо принципів їх організації та діяльності [6] або ж компетенції та форм роботи цих органів [7; 8], що, як уявляється, не дає змоги повністю розкрити природу та сутність органів місцевого самоврядування.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Ознайомлення з сучасними науковими публікаціями дає можливість зробити висновок, що багато питань компетенції місцевого самоврядування залишаються невирішеними та потребують подальшого наукового аналізу. До них можна, зокрема, віднести такі:

- специфічні ознаки органів місцевого самоврядування, що виокремлюють серед інших видів органів публічної влади, громадських організацій тощо;
- статус окремих категорій посадовців місцевого самоврядування;
- місце сільського, селищного, міського

голови в структурі органів місцевого самоврядування;

- підстави відповідальності органів місцевого самоврядування та окремих посадовців тощо.

Формулювання цілей статті

Наведений вище перелік невирішених питань проблематики органів місцевого самоврядування не може бути охоплений у межах цієї статті, тому автор ставить перед собою більш конкретну мету – сформулювати визначення поняття «орган місцевого самоврядування», проаналізувати специфічні ознаки цих органів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Як зазначалося вище, обходять питання щодо визначення поняття органу місцевого самоврядування й автори підручників та навчальних посібників із муніципального права.

У структурно-організаційному плані орган місцевого самоврядування є певним чином організований колектив людей, який характеризується орґаноутворюючими ознаками, що в сукупності дають змогу відмежувати органи місцевого самоврядування від органів державної влади, інших державних та комунальних установ, громадських організацій, господарських товариств тощо.

При цьому доцільно виходити з положень Конституції України (ст. 5, 19, 38 тощо), згідно з якими органи місцевого самоврядування є самостійним видом органів публічної влади – вони не входять у систему органів державної влади. Такий підхід дає можливість виділити ознаки, що, по-перше, притаманні будь-яким органам публічної влади, у тому числі й органам місцевого самоврядування, по-друге, специфічні ознаки органів місцевого самоврядування як самостійного виду органів публічної влади.

У відповідній літературі [9, с. 28-30], зокрема, виділяють такі найважливіші ознаки органу публічної влади:

- 1) система різних за характером, значенням, рівнем посад, що заміщуються посадовими особами, наділеними спеціальним статусом;

2) статутно-правовий характер, тобто на відміну від інших організацій він засновується на підставі Конституції та законів України, інших нормативних актів. При цьому визначений порядок формування органу передбачає, як правило, обрання або призначення його посадових осіб;

3) необхідність здійснення завдань та функцій публічної влади;

4) наявність публічно-владних повноважень, що дає змогу виокремити ці органи серед інших держаних чи комунальних установ, які також утворюються для здійснення завдань і функцій публічної влади, але не наділяються владними повноваженнями, наприклад, державні та комунальні заклади освіти.

Публічно-владні повноваження – необхідний атрибут усіх органів публічної влади, що знаходить відображення в їх конституційному найменуванні – «органи державної влади», «органи місцевого самоврядування». Публічно-владний характер повноважень органів публічної влади виявляється в тому, що:

а) рішення, які приймає орган публічної влади, обов'язкові для виконання всіма громадянами, іноземцями, особами без громадянства, органами, установами та організаціями, їх посадовими особами, на яких поширюється компетенція цього органу;

б) для забезпечення виконання прийнятих рішень орган публічної влади отримує необхідні матеріальні засоби;

в) виконання рішень органу публічної влади, прийнятих у межах його компетенції, забезпечується не лише застосуванням різноманітних засобів переконання, заохочення, організаційно-масової роботи тощо, а й можливістю застосування відповідних засобів примусу.

Своє юридичне вираження публічно-владні повноваження органу знаходять у його компетенції (лат. *competentia* від *competo* – взаємно прагну, відповідаю, підходжу). Компетенція органу публічної влади – це складне правове явище, що обумовлює обґрунтування в спеціальній юридичній літературі різних підходів щодо визначення її елементів. Однак, у вітчиз-

няній науці конституційного права найбільш поширеним є тлумачення поняття «компетенція органу» як сукупності його предметів відання та повноважень. При цьому предмети відання органу вказують на ті сфери суспільного життя, на які спрямована його регулююча діяльність. Це означає, що кожний орган публічної влади функціонує лише в тих сферах суспільних відносин, що визначаються метою його утворення та закріплюються законом. Іншими словами, предмети відання органу – це визначене законодавством коло його діяльності, питання, які згідно з законом він може і повинен вирішувати.

Повноваженнями орган публічної влади наділяється законом не взагалі, а лише стосовно його предметів відання, тобто виключно для вирішення тих питань, що становлять ці предмети відання. Наявність у органа прав і обов'язків (повноважень), наданих для здійснення відповідних владних дій, характеризують його юридичну компетентність. Слід підкреслити, що поняття «компетенція органу публічної влади» охоплює лише ті його повноваження, що спрямовані на зовнішні об'єкти управління (зовні органу). Такі повноваження отримали в юридичній літературі назву компетенційні повноваження [11, с. 235].

Повноваження, пов'язані із самоорганізацією органу (спрямовані всередину органу) – самоорганізаційні повноваження – не входять до складу його компетенції. Прикладом таких повноважень районної, обласної ради може слугувати їх право обирати зі свого складу голову районної, обласної ради.

Особливістю повноважень органів публічної влади у порівнянні з правами та обов'язками фізичної особи є те, що, поперше, орган, його посадові особи згідно з ч. 2 ст. 19 Конституції України зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень і в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. По-друге, значна частина прав органу одночасно є його обов'язками: здійснення органом одних і тих же дій стосовно одного суб'єкта може виступати як реалізація права цього органу, а стосовно іншого – як обов'язок.

Публічно-владні повноваження органу реалізуються у відповідних правових і організаційних формах та із застосуванням методів, які чітко визначаються Конституцією і законами України. Так, правовими формами діяльності місцевих рад є їх сесії (ст. 46 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

Специфічними ознаками органу місцевого самоврядування (як самостійного виду органів публічної влади) є такі:

1) орган місцевого самоврядування не входить до системи органів державної влади, він виступає самостійним (організаційно відокремленим) елементом системи місцевого самоврядування. Органи місцевого самоврядування не утворюють також власної системи органів, що суперечило б принципів автономності місцевого самоврядування – органи місцевого самоврядування різного територіального рівня в принципі не можуть бути підпорядковані по вертикалі. Слід зазначити, що в окремих працях з муніципального права ще зберігається використання терміна «система» стосовно сукупності органів місцевого самоврядування. Це можна розглядати як рудимент наукової дисципліни радянських часів – «радянського будівництва». Дійсно, в умовах декларування та реалізації принципу «єдиної системи рад народних депутатів» такий підхід був об'єктивно обумовлений. Однак із запровадженням принципу визнання місцевого самоврядування в практику державного будівництва він втрачає будь-який сенс, оскільки сукупність органів місцевого самоврядування не утворює і не може утворювати системи – вона не характеризується наявністю загальних системоутворюючих ознак [12, с. 158]. Зокрема, їй не притаманні конкретні відносини між окремими елементами, ця сукупність також не має спільного органу управління;

2) орган місцевого самоврядування утворюється з метою виконання завдань та функцій місцевого самоврядування (як самостійної форми публічної влади). Зазначене не виключає їх участі в реалізації завдань та функцій держави (шляхом виконання делегованих повноважень);

3) посади в органі місцевого самоврядування займають фізичні особи, які наділяються згідно з законом спеціальним статусом – депутата місцевої ради або службовця органів місцевого самоврядування. Закони України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських рад» [13] та «Про службу в органах місцевого самоврядування» [14] передбачають, що депутатами місцевих рад і службовцями органів місцевого самоврядування можуть бути лише громадяни України;

4) владними повноваженнями орган місцевого самоврядування наділяється з метою вирішення питань місцевого значення (самоврядні повноваження). При цьому, свої владні самоврядні повноваження він здійснює в інтересах територіальної громади (територіальних громад) та від її (їх) імені;

5) фінансування діяльності органу місцевого самоврядування здійснюється з бюджету місцевого самоврядування, районного, обласного бюджетів.

З урахуванням вищезазначених ознак орган місцевого самоврядування можна визначити як організаційно самостійний елемент системи місцевого самоврядування, що утримується за рахунок коштів бюджетів місцевого самоврядування, районних, обласних бюджетів і є колективом громадян України – депутатів місцевої ради або службовців органів місцевого самоврядування, – заснований у встановленому законом порядку для виконання завдань і функцій місцевого самоврядування, наділений з цією метою відповідними владними повноваженнями, що реалізуються у визначених законом правових та організаційних формах в інтересах відповідної територіальної громади (територіальних громад).

Види органів місцевого самоврядування визначені Конституцією України (ст. 140) та Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 5, 10, 11). До них відносяться:

1. Представницькі органи місцевого самоврядування – виборні органи (ради), які

складаються з депутатів і відповідно до закону наділяються правом представляти інтереси територіальної громади та приймати від її імені рішення. Наявність представницького органу, що обирається членами територіальної громади, – необхідна ознака місцевого самоврядування.

Місце представницького органу в системі місцевого самоврядування досить чітко окреслено в Європейській хартії місцевого самоврядування [15, ст. 3], яка віддає їм пріоритет з-поміж інших органів місцевого самоврядування: місцеве самоврядування здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи.

Це положення Хартії отримало логічний розвиток у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» [16], що закріплює пріоритетне значення представницьких органів серед інших органів місцевого самоврядування встановленням їхньої виняткової компетенції (ст. 26).

Представницькими органами згідно з Конституцією та Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» є сільські, селищні, міські ради – вони представляють сільські, селищні, міські громади та здійснюють від їхнього імені та в їхніх інтересах функції й повноваження місцевого самоврядування, визначені Конституцією та законами України.

Районна в місті рада є представницьким органом внутрішньоміської (районної у місті) громади, яка згідно з Конституцією України не виступає самостійним суб'єктом місцевого самоврядування. Районна у місті рада не має самостійного конституційного статусу і створюється за рішенням міської ради відповідно до положень п. 2 Прикінцевих та Перехідних положень Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [16]. Таку характеристику статусу районної у місті ради було підтверджено в рішенні Конституційного Суду України від 9 лютого 2000 р. № 1-рп/2000 (справа про місцеве самоврядування) [17].

2. Обласні та районні ради мають від-

мінну від сільських, селищних, міських рад природу. Вони не виступають представницькими органами обласних і районних громад, оскільки Конституція України не передбачає існування таких громад і не розглядає населення області, району як суб'єкт місцевого самоврядування, відповідно, обласні, районні ради конституційовані як органи місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, у межах повноважень, визначених Конституцією та законами України, а також повноважень, переданих їм сільськими, селищними, міськими радами.

Обласна, районна рада не утворює власних виконавчих органів, а відповідні повноваження делегуються нею обласній, районній державній адміністрації. Організаційне, правове, інформаційне, аналітичне, матеріально-технічне забезпечення діяльності ради, її органів, депутатів здійснює виконавчий апарат ради, що утворюється відповідною радою. Він сприяє взаємодії та зв'язкам ради з територіальними громадами, місцевими органами виконавчої влади, органами та посадовими особами місцевого самоврядування.

3. Виконавчими органами сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад є їхні виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи. Виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад є підконтрольними і підзвітними відповідним радам, а з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади – також підконтрольними відповідним органам виконавчої влади.

Відділи, управління та інші виконавчі органи сільської, селищної, міської, районної в місті ради створюються радою в межах затверджених нею структури і штатів для здійснення повноважень, що належать до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад. Відділи, управління та інші виконавчі органи ради є підзвітними і підконтрольними раді, яка їх утворила, підпорядкованими її виконавчому комітетові, сільському, селищному,

міському голові, голові районної у місті ради.

Особливе місце в системі місцевого самоврядування займає сільський, селищний, міський голова, який є головною посадовою особою територіальної громади відповідно села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів кількох сіл), селища, міста. Голова здійснює три основні функції:

1) представляє територіальну громаду у відношеннях з іншими територіальними громадами, органами державної влади, підприємствами, установами та організаціями;

2) головує на пленарних засіданнях відповідної ради;

3) очолює виконавчий комітет відповідної ради.

Конституційна модель місцевого самоврядування в Україні характеризується певним дуалізмом (сільський селищний, міський голова – рада), що передбачає обрання сільського, селищного, міського голови незалежним від ради чином, він обирається відповідною територіальною громадою на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки і здійснює свої повноваження на постійній основі. Водночас у рішенні Конституцій-

ного Суду України від 9 лютого 2000 р. № 1-рп/2000 (справа про місцеве самоврядування) [17] зазначається, що функції сільського, селищного, міського голови визначають його «передусім як посадову особу виконавчого органу ради та самої ради, їй підзвітну та перед нею відповідальну як за роботу виконавчого органу ради, так і за організацію роботи самої ради». При цьому статус сільського, селищного, міського голови не врівноважений зі статусом сільської, селищної, міської ради – він відповідає перед радою за наслідки роботи виконавчого органу та за власну діяльність аж до припинення наданих йому повноважень за рішенням відповідної ради за наявності підстав, передбачених законом.

Висновки

Проведення системної реформи місцевого самоврядування в Україні передбачатиме перерозподіл повноважень між видами публічної влади (державна влада та місцеве самоврядування) та між різними її територіальними рівнями (територіальна громада, район, область), що, у свою чергу, потребує теоретичного осмислення природи та сутності органів місцевого самоврядування, різних їх видів. У статті сформульовано авторське визначення поняття «орган місцевого самоврядування», подано його специфічні особливості.

Список використаних джерел

1. Виступ Президента України на міжнародних муніципальних слуханнях «Розвиток належного врядування на місцевому та регіональному рівнях» 01.11.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua>
2. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Батанов О.В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики: монографія / О.В. Батанов. – К. : Юридична думка, 2010. – 656 с.
4. Зотов В.Б., Макашева З.М. Муниципальное управление: учебник для вузов / В.Б. Зотов, З.М. Макашева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА. 2002. – 279 с.
5. Бисага Ю.М., Рогач О.Я., Бачинська А.В. Муніципальне право України: навч. посіб. / Ю.М. Бисага, О.Я. Рогач, А.В. Бачинська / Ужгородський національний ун-т.; Інститут держави і права країн Європи. – вид. 2-е, переробл. та доп. – Ужгород : Ліра, 2008. – 440 с.
6. Калиновський Б.В. Конституційні принципи місцевого самоврядування в Україні: монографія / Б.В. Калиновський. – Кременчук : вид-во ПП Щербатих О.В., 2010. – 184 с.
7. Шургина Е.С. Муниципальное право. Учебник / Е.С. Шургина. – М. : Дело, 1999. – 496 с.
8. Погорілко В.Ф., Фрицький О.Ф., Баймуратов М.О., Корнієнко М.І., Пережнюк Б.А. Муніципальне право України: підручник / за ред. В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.
9. Кравченко В.В. Конституційне право України (тематичний словник термінів та визначень). Навчальний посібник / В.В. Кравченко, Ф.І. Сербан. – К. : Академія праці і соціальних відносин, 1996. – 60 с.

10. Кутафин О.Е., Шерemet К.Ф. Компетенция местных Советов: учеб. пособие / О.Е. Кутафин, К.Ф. Шерemet. – М. : Юрид. литература, 1986. – 316 с.
11. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: в 4 т : учебник для студ. юрид. вузов и фак. / отв. ред. Б.А. Страшун. – М. : БЕК, 1993. Т. 2 : Часть общая: конституционное право и публичная власть. – М. : БЕК, 1995. – 448 с.
12. Плішкін В.М. Теорія управління органами внутрішніх справ: підруч. для слухачів і курсантів вищ. закл. освіти МВС України ; за ред. Ю.Ф. Кравченка / В.М. Плішкін. – К., 1999. – 701 с.
13. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських рад» // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 35-36. – С. 491.
14. Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 33. – С. 175.
15. Європейська хартія місцевого самоврядування. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rada.gov.ua/laws/show/994_036
16. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 94. – С. 170.
17. Рішення Конституційного Суду України від 9 лютого 200 року № 1-рп (справа про місцеве самоврядування) // Офіційний вісник України. – 2000. – № 30. – С. 1283.

Позитивний досвід інституту парламенту Республіки Білорусь для України – концептуальний підхід

Л.І. Баликіна
асистент кафедри
конституційного,
адміністративного та
міжнародного права,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті досліджено особливості структури і функціонування парламентів України та Республіки Білорусь, вплив інституту парламенту на розвиток парламентаризму в цих країнах.

В статье исследованы особенности структуры и функционирования парламентов Украины и Республики Беларусь, влияние института парламента на развитие парламентаризма в этих странах.

The article investigates the features of the structure and functioning of the Parliament of Ukraine and the Republic of Belarus, the impact of the Institute of parliament on parliamentary development in these countries.

Ключові слова: парламент, парламентаризм, форма держави, структура парламенту, організація влади, вибори.

Постановка проблеми

З часу зародження інституту держави людство намагається виробити ідеальну модель державного устрою, за якого існував би баланс загального й особистого блага, загальнонаціональних та індивідуальних інтересів. Для досягнення цієї мети випробувано різні форми держави і політичних режимів: монархії та республіки, олігархії й демократії, деспотії та диктатури. Змінювалась система державних органів та повноваження, замість виборності їх населенням застосовувався принцип призначення, варіювався ступінь участі народу в державно-громадських справах. Історичний досвід для сучасного парламентаризму є безцінним, у тому числі, для молодих демократій, якими є, зокрема, Україна та Білорусь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Визначення ролі та місця парламенту в державно-правовому процесі певної країни є нагальним питанням, тому багато вітчизняних і зарубіжних учених досліджують його, а саме: В. Бажанов, А. Вишневський, О. Горелик, В. Журавський, С. Марцуль, К. Новика, Л. Окуньков, І. Юхо та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на цілу низку досліджень з проблеми парламентаризму, є певні спірні моменти та зумовлені цим труднощі, пов'язані із застосуванням принципів парламентаризму в державно-правовій практиці. Необхідно дослідити специфіку організації та функціонування парламенту Республіки Білорусь, щоб запозичити позитивний політико-правовий досвід для України та врахувати всі небезпеки, що можуть виникнути на шляху формування правової держави.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розкриття ролі та місця інституту парламенту в державно-правовому процесі в Україні та Республіці Білорусь, визначення позитивних моментів упровадження парламентаризму, а також перешкод, що виникають на шляху утвердження демократичних держав.

Виклад основного матеріалу дослідження

Конституцією України в розділі IV [1, ст. 75] визначено, що єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України. Його конституційний склад становить 450 народних депутатів України, які обираються на основі

загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки. «Вибори депутатів здійснюються на засадах пропорційної системи з обранням депутатів у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків політичних партій» [2, ч. 3, ст. 1].

Верховна Рада України працює сесійно в порядку, що визначається Законом України «Про регламент Верховної Ради України» [3]. Чергові сесії починаються в перший вівторок лютого і перший вівторок вересня кожного року. Рішення Верховної Ради України приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом голосування особисто народними депутатами України.

Конституцією України [1, ст. 85] до повноважень Верховної Ради віднесено понад 36 їх основних видів, серед яких передбачено законодавчі, установчі та контрольні повноваження. Парламент приймає закони, має право вносити зміни до Конституції України в передбаченому порядку, затверджує державний бюджет, визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики, призначає і звільняє з посади керівників республіканських органів державної влади, здійснює контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України та здійснює інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до його відання.

Право законодавчої ініціативи надано Президенту України, народним депутатам, Кабінету Міністрів та Національному банку України [1, ст. 93]. Прийняті закони подаються на підпис Президенту України. Підписаний ним закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Верховна Рада обирає зі свого складу Голову Верховної Ради України, першого заступника і заступника, а також затверджує перелік комітетів, що здійснюють законопроектну роботу, обирають голів цих комітетів. Верховна Рада може створюва-

ти тимчасові спеціальні комісії для підготовки та попереднього розгляду питань.

Діяльність Верховної Ради України не позбавлена певних недоліків.

Не завжди прийняті закони відповідають належному рівню, не встановлено принцип черговості суспільних відносин, що мають регулюватися законом, не визначено пріоритетні напрями законотворчості, що давало б змогу вирішувати найбільш актуальні проблеми. На сьогодні відсутня загальнодержавна стратегія системи законодавства. Україна потребує нових законів для регулювання діяльності політичних партій, профспілок; немає законів про соціальне партнерство, проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій; втілення конституційного принципу суду присяжних. Більшість законів, які приймає Верховна Рада – це доповнення чи зміни до чинного законодавства, закони про ратифікацію міжнародних договорів.

Варто звернути увагу на ототожнення інститутів представництва з діяльністю законодавчого органу державної влади. У Конституції України представницький характер Верховної Ради не закріплено. Варто погодитися з тезою В. Журавського, який, ретельно аналізуючи теоретико-правові аспекти розвитку парламентаризму в Україні на сучасному етапі, стверджує, що, «говорячи про представницький характер парламенту, слід застерегти від визначення парламенту як єдиного представницького органу» [4, с. 86]. Ця теза є справедливою лише в тому разі, якщо в державі існує тільки один загальнонаціональний орган державної влади, що формується безпосередньо народом. Однак згідно з чинною Конституцією України [1, ст. 103], крім парламенту (Верховної Ради України), шляхом загальнонаціональних виборів формується й інститут глави держави. Дискусії з приводу зміни, доповнення ст. 75 Конституції України тривають, і точок зору є багато.

Верховній Раді властиві, окрім законодавчої, ще три функції: представницька, установча та контрольна. Отримавши «представницький мандат» на виборах, депутати зобов'язані втілювати суспільні

інтереси через прийняття певних законів. Таким чином, Верховній Раді необхідно, з одного боку, врахувати різні політичні позиції, а з іншого – досягти шляхом голосування реалізації загальної волі, політичної єдності народу України.

Складною є проблема запровадження двопалатного парламенту (бікамералізму) в Україні. Така структурна перебудова потребує ретельного дослідження, однак перехід до двопалатного парламенту надасть нового поштовху парламентаризму в державі.

Але вищезазначене не буде запроваджено без відкритості, прозорості влади, що є однією з найважливіших проблем. Суспільство зацікавлене в отриманні інформації стосовно діяльності владних структур, що є його прямим конституційним правом. Депутати повинні надавати звіти про те, як виконують свої обіцянки та доручення виборців.

У Конституції Республіки Білорусь правовий статус органів законодавчої влади визначено в розділі IV, главі 4 «Парламент – Національні збори» [5]. Парламент є представницьким і законодавчим органом, а за своєю структурою складається з двох палат – Палати представників і Ради Республіки.

Палата представників обстоює інтереси всіх громадян країни, коло питань її діяльності означено в ст. 97 Конституції Республіки Білорусь.

Рада Республіки є палатою територіального представництва і здійснює поряд із законодавчою функцією ряд інших повноважень, перелік яких міститься в ст. 98 Конституції. Діяльність Ради Республіки спрямована на забезпечення прийняття більш якісних, ретельно опрацьованих законів.

«Термін повноважень Парламенту – чотири роки» [5, ст. 93]. Нижня палата Парламенту – Палата представників – складається зі 110 депутатів, яких обирають громадяни країни. Верхня палата Парламенту – Рада Республіки – є органом територіального представництва і складається з 64 членів, 56 з яких обираються на 4-річний термін на основі непрямого виборчого права депутатами місцевих Рад депутатів

Республіки Білорусь від шести областей і міста Мінськ; 8 членів Ради Республіки на такий же строк призначаються президентом.

Зі свого складу палати обирають відповідно Голову Палати представників і його заступника, а також голову Ради Республіки та його заступника, які ведуть засідання і відають внутрішнім розпорядком палат. Крім того, палати зі свого складу обирають постійні комісії та інші органи для ведення законопроектної роботи, представницького розгляду і підготовки відповідних питань.

Палати Парламенту збираються на дві чергові сесії на рік: перша відкривається 2 жовтня, її тривалість не може бути понад 80 днів; друга – 2 квітня, тривалість її роботи не може бути більше 90 днів.

У Конституції Республіки Білорусь визначено повноваження Палати представників і Ради Республіки, а також порядок прийняття законодавчих актів. Право законодавчої ініціативи надано Президентові, депутатам Парламенту, Уряду, а також громадянам, які мають виборче право, у кількості не менше 50 тис. осіб, що реалізується в Палаті представників [5].

Рішення Палати представників приймаються у формі законів і постанов з питань розпорядницького та контрольного характеру, а Ради Республіки – у формі постанов. Рішення палат приймаються більшістю голосів від повного складу палат, якщо інше не передбачено Конституцією. Голосування в палатах Парламенту відкрите і здійснюється особисто депутатами або членами Ради Республіки.

Будь-який закон за загальним правилом спочатку приймається Палатою представників, а потім схвалюється Радою Республіки. Знехтуваний Радою Республіки закон вважається прийнятим Палатою представників за умови, що за нього проголосувало не менше 2/3 повного складу Палати.

Порядок діяльності обох палат, їх органів, депутатів Палати представників і членів Ради Республіки визначається регламентами палат, які підписуються їх головами.

У Республіці Білорусь на сьогодні в інституційному плані найбільш виправданою є двопалатна система законодавчої вла-

ди. Пріоритетний напрям удосконалення цього інституту в Білорусі – збільшення реального обсягу його повноважень, перетворення трибуни Парламенту на справжній форум для розроблення та обговорення стратегії розвитку країни, всіх ключових складових внутрішньої та зовнішньої політики держави. Надзвичайно важливим є розширення функцій контролю Парламенту за державними інституціями та всією виконавчою владою. Істотного значення набуває вплив Парламенту на виконавчу владу. У першу чергу логічно постає питання про право Парламенту Республіки Білорусь, з чітко окресленими механізмами, регулярно заслуховувати доповіді та звіти представників виконавчої влади про їх програми та політику. Наступний елемент – реальна можливість створювати спеціальні комісії, проводити розслідування діяльності вищих посадових осіб. Найважливіший крок – передача Національним зборам Білорусі права призначати голову Національного Банку. Контрольні функції Парламенту істотно розширилися б при переході до нього права призначення голови Державного контролю та Генерального прокурора. Бажано, щоб призначення Ради Міністрів Білорусі відбувалося після узгодження з вищим законодавчим органом. Таким чином були б досягнуті необхідні суспільству стабільність і узгодженість внутрішньої та зовнішньої політики країни.

Дуже важливий комплекс питань пов'язаний із формуванням ефективної структури Парламенту Білорусі, профільних комісій і підкомісій. У діяльності Парламенту надзвичайно важливою є наявність публічної законодавчої дискусії – теле- і радіотрансляції парламентських засідань, що дає можливість виявити політичний талант кожного з парламентаріїв і має виключне громадське значення. Законодавча дискусія дає змогу:

- а) розширити інформаційну основу прийняття рішень, що надзвичайно важливо для формулювання концепцій і програм;
- б) істотно стимулює позитивні дії виконавчої влади, як в оперативному, так і концептуально-стратегічному аспектах;

в) стримує виконавчу владу – президента, міністрів, суддів від можливих зловживань, відхилень від законів, перевищення службових повноважень та ін.

В умовах сучасної Білорусі ключовим елементом залишається проблема легітимного формування Парламенту, прозорість виборчої процедури. Справедливі вибори влади – ядро демократії, ключовий елемент міцної організації сучасних суспільств. З давніх часів на білоруських землях, як зазначав І. Юхо, застосовувався принцип демократичного формування влади, причому, як правило, з поділом її на три гілки – законодавчу (Міське Віче, Сейм), виконавчу (князь, місцеві адміністрації) і судову (Вищі суди – Хазяйський, Панов-Радий, Трибунал; місцеві суди – замковий, земський, Падкаморські, копиця, войтавска-лавнічи) [6, с. 53].

На думку білоруського вченого І. Саверчанка, у перспективі виправдано домагатися і постійно зберігати виборність законодавчої, виконавчої та судової влади, що співпрацюють, але мають юридичний статус незалежних. Поділ влади на три взаємодоповнюючі галузі – результат тисячолітньої еволюції суспільства, багатовікового людського досвіду, оптимальна форма, що дає змогу нині досягати найкращих результатів особі, суспільству, країні, уникати потенційно можливих зловживань з боку державних службовців, пом'якшувати протиріччя та конфлікти між членам уряду і громадянами, налагоджувати інституційне партнерство заради загального блага [7].

Підготовка та проведення виборів повинні базуватися на фундаментальних принципах демократичного суспільства – відкрито і гласно, відповідно до міжнародних стандартів – Загальна декларація прав людини [8, ст. 21] і внутрішнього законодавства – Конституція Республіки Білорусь [5].

У Білорусі застосовується мажоритарна система виборів. На думку автора, нині в країні найбільш доцільною є комбінована або змішана мажоритарно-пропорційна система виборів до Парламенту, яка передбачає голосування за кандидата і за пар-

тійний список, що дасть змогу найбільш повно проявитися потенціалові всіх політичних суб'єктів, насамперед, політичних партій.

Доступ до засобів масової агітації має бути гарантованим і забезпеченим реально. Усі кандидати повинні отримати достатні можливості озвучувати свої платформи, економічні та політичні програми, стратегію розвитку країни через ЗМІ. Свобода агітації, відсутність переслідування опонентів з боку державних органів має стати незаперечним елементом виборчого процесу.

Задля забезпечення прозорості підрахунку голосів, що є основою легітимності виборів, виборчі комісії слід формувати на багатосторонній плюралістичній основі за участю всіх політичних суб'єктів – партій та громадських об'єднань, що мають політичні амбіції. Головна умова – бездоганне виконання виборчого законодавства керівниками та членами комісій чотирьох рівнів – Центральної Комісії, обласних комісій, окружних комісій і дільниць.

Якість і демократичність виборчого процесу безпосередньо залежить від кваліфікованої та чесної роботи членів комісій, глибокого знання ними законодавства, нормативних актів, усіх складових виборчого механізму, своїх функціональних обов'язків. Тому надзвичайно важливе значення має спеціальна юридично-правова, методична та організаційна підготовка членів виборчих комісій усіх рівнів. Дуже суттєво – запровадити і використовувати систему електронного підрахунку голосів, що дає змогу оперативно обробляти дані голосування. Але головним є повернення Білорусі до демократичного шляху розвитку, коли саме народ, громадяни країни на основі демократичного принципу більшості формують, обирають владу. Це найбільш відповідає традиціям білорусів, національному історичному досвідові. Саме від практичного втілення ідеї демократизму влади багато в чому залежить успіх країни, народу, добробут конкретного громадянина.

Проблема впровадження прозорості, ефективної системи виборів є актуальною

як у Республіці Білорусь, так і в Україні. Запропоновані вище шляхи вдосконалення наявних недоліків та впровадження нових моментів у виборчій процедурі є подібними для обох країн.

У Білорусі парламентаризм пройшов від зародження до становлення ряд етапів, у яких по-різному визначалася роль представницького та законодавчого органу країни.

Історія виникнення і становлення політичної структури в Білорусі має глибоке історичне коріння. У певному сенсі можна говорити не лише про унікальність державної системи як такої, а й про особливий шлях розвитку різних гілок влади. У загальній хронології європейської історії, де з часу розпаду імперії франків почалося утворення держав на основі принципу станово-представницької монархії, на білоруських землях не тільки зберігалися, а й розвивалися демократичні протодержавні та державні структури, засновані на досвіді управління суспільством у родоплемінний період. Ці форми народного самоврядування, відомі як міське віче, пізніше втілювалися в олігархічне колективне управління «кращі мужі», «мужі путні», потім у традицію «соймовіння» як територіального, так і державного рівня, у кінцевому результаті привели до прийняття першої європейської Конституції Речі Посполитої 1791 р., де саме сойм мав стати постійно діючим законодавчим та контролюючим органом [9, с. 38]. Як справедливо зазначають дослідники, за конституційно-монархічної форми управління, коли в конституції були закріплені фіксовані права та свободи громадян, абсолютні монархії Росії, Прусії та Австрії вирішили ліквідувати Річ Посполиту як джерело «революційної зарази» [10, с. 140].

Парламент – найважливіший інститут представницької влади в сучасних демократичних суспільствах. Він є результатом тисячолітньої еволюції суспільства, багатовікового людського досвіду. Головна функція парламенту – законодавче забезпечення розвитку країни. Представницька гілка влади уповноважена створювати, удосконалювати чи анулювати закони, а

також визначати розміри податків і регулювати їх. У сучасному світі застосовуються різні форми представницької влади, механізми та принципи якої незмінно удосконалюються.

З відновленням суверенітету Республіки Білорусь в 1991 р. традиції парламентаризму почали швидко відроджуватися. Але їх природне встановлення було штучно перервано. Згідно з Конституцією країни, прийнятою 15 березня 1994 р., вищим представницьким і єдиним законодавчим органом державної влади в Республіці Білорусь була Верховна Рада. Її повноваження та функції суперечили одному з основних принципів розподілу влади, а саме – вимоги рівності всіх гілок влади. Унаслідок цього на практиці спостерігалось порушення балансу повноважень гілок влади на користь Верховної Ради, який законодавчо був закріплений на основі колишнього радянського принципу єдності державної влади. Це спричинило проведення конституційної реформи в 1996 р. Принципові зміни відбулися в структурі законодавчої влади, зокрема, припинила повноваження Верховна Рада Республіки Білорусь. Натомість було створено двопалатні Національні збори, які є представницьким і законодавчим органом влади. Виконавчу владу здійснює уряд – Рада Міністрів Республіки Білорусь, який формує Президент. У результаті внесення змін і доповнень до Конституції Парламент набув більш досконалої структури, що відповідає стандартам парламентаризму [11, с. 388].

Як вважає Л. Окуньков, суть принципу поділу влади полягає в тому, що єдина державна влада має своїм єдиним джерелом народ, ґрунтується на єдиному державному суверенітеті, на єдності державної політики з принципових питань, може бути пов'язаною правами людини, легітимно, у правовому режимі функціонувати за умови її деконцентрації, організаційно-правового розосередження між основними самостійними центрами (гілками). Він робить висновок, що цей принцип призводить лише до формального багатовладдя в державі, яке стає фактичним при відображенні в масовій свідомості [12, с. 9].

З точкою зору Л. Окунькова автор погоджується із застереженням, що, незважаючи на різні форми правління в державах, конфлікт між гілками влади завжди існує. Це – невід'ємне явище, важливим є те, щоб подібна ситуація не ставала кризовою.

За сучасною політологічною доктриною, вибори – найважливіше цивілізаційне надбання, завдяки якому забезпечується сталий розвиток товариств, громад, націй [13, с. 41]. Обрання громадських лідерів, органів управління державою – раціонально усвідомлений прояв людської діяльності, що впливає з необхідності поділу праці за інтересами і здібностями, спрямованого на збереження соціуму і його прогрес. На функціональному рівні вибори виконують роль конструктивного, найбільш відповідного інструменту формування сучасної ефективної влади. Консолідована місія виборів, в силу їх природи, – це можливість волевиявлення всієї нації під час формування трьох основних різновидів вищої влади в країні – законодавчої, виконавчої та судової. У сучасних умовах виборчі процедури є найважливішим оперативним інструментом керівної зміни політичних персонажів після закінчення строку їх повноважень або за умови неефективної, деструктивної чи руйнівної діяльності. Відповідно до сучасних стандартів вибори повинні мати п'ять головних властивостей: бути загальними, рівними, вільними, таємними і прямими [14, с. 33]. Відсутність вільного волевиявлення або дискредитація виборів призводять до стрімкого визрівання в суспільстві радикальних настроїв, що виливаються в некеровані дії – змови, перевороти, революції, результати яких є практично непередбачуваними.

Якнайшвидше запровадження справедливих і вільних виборів – стратегічна мета та магістральний шлях діяльності творчих політичних суб'єктів як у Республіці Білорусь, так і в Україні, що бачать і захищають перспективи нації, намагаються збільшити економічний потенціал країни, зміцнити її як суб'єкта міжнародного права. Формування органів влади через вибори, поряд із системою урядових призначень

і точної ієрархії виконавчих структур, – єдина оптимальна форма подолання пост-радянських і постколоніальних рецидивів, стрімкого політичного, економічного та соціального прогресу країни.

Висновки

Характеризуючи Парламент Республіки Білорусь, порівнюючи його з Верховною Радою України, слід виділити такі відмінності:

1. Застосування до Національних зборів Білорусі терміна «парламент» означає офіційне визнання парламентаризму в країні.

2. Парламент Білорусі – Національні збори, мають двопалатну структуру.

3. Специфічною властивістю Парламенту Білорусі є визначення його як загальнонаціонального представницького органу.

Вказані ознаки Національних зборів Білорусії є для нас показником розвитку сусідньої країни. Парламент Республі-

ки Білорусь, складається з двох палат, а Верховна Рада України є однопалатною. Основна функція Національних зборів – законотворча, парламент України також виконує цю функцію, але на відміну від Білорусі представницький характер органу не закріплений законодавчо в Конституції України. Нагальною проблемою двох молодих незалежних держав є легітимне формування цього органу.

Отже, інститут парламенту є безпосереднім чинником, що впливає на формування та розвиток парламентаризму в країні. Порівнюючи структуру, функції та призначення цього органу в Україні та Республіці Білорусь, можна зробити висновки, що є певні позитивні зміни після здобуття ними незалежності. Досвід Республіки Білорусь є важливим прикладом для впровадження позитивних моментів та врахування негативних чинників з метою їх уникнення.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
2. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 25.03.2004 // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 27-28. – С. 366.
3. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 14-15, № 16-17. – С. 133.
4. Журавський В.С. Український парламентаризм на сучасному етапі: Теоретико-правовий аспект / В.С. Журавський. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корещького НАН України, 2001. – 248 с.
5. Конституция Республики Беларусь 1994 года: (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г.). – Минск: Амалфея, 2007. – 48 с.
6. Юхо І.А. Крыніцы беларуска-літоўскага права / І.А. Юхо. – Мінск: Беларусь, 1991. – 238 с.
7. Саверчанка І. Парламентаризм на Беларусі: традыцыі і перспектывы / Іван Саверчанка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://review.w-europe.org/4/3.html>
8. Загальна декларація прав людини (1948) // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – С. 89. – Ст. 3103. – Код акта 45085/2008.
9. Парламентаризм в Беларуси: монография / В.А. Божанов [и др.]; [под ред. В.А. Божанова, А.В. Горелика]; Част. учреждение образования «Ин-т парламентаризма и предпринимательства». – Минск: Иппокрена, 2010. – 230 с.
10. Вішнеўскі, А.Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі у дакументах і матэрыялах (Са старажытных часоў да нашых дзён): вучэбны дапаможнік / А.Ф. Вішнеўскі, Я.А. Юхо; пад агул. рэд. праф. А.Ф. Вішнеўскага. – 2-е выд., дап. – Мінск: Акадэмія-МУС Рэспублікі Беларусь, 2003. – 320 с.
11. Гісторыя Беларусі у двух частках. Частка 2. Люты 1927-1997 г.; пад рэд. Я.К. Новіка і Г.С. Марцуля. – Мінск: Універсітэцкае, 1998. – 464 с.
12. Окуньков Л.А. Разделение и взаимодействие властей в государствах СНГ и Прибалтики / Л.А. Окуньков // Право и экономика. – № 23-24. – 1997. – С. 3-13.
13. Electoral Laws and Their Political Consequences. New York, 1994. – 335 p.
14. New trends in electoral law in a pan-European context. Council of Europe Publishing, 1999. – 160 p.

Співвідношення принципу вільної згоди наречених та дозволу батьків на укладення шлюбу в Україні (X – XIX ст.)

В.І. Озель
аспірант,
Київський університет
права НАН України
Науковий керівник:
В.М. Іванов
професор, кандидат
історичних наук

Статтю присвячено проблемі співвідношення двох обов'язкових умов укладення шлюбу в Україні дорадянського періоду: вільної згоди наречених на шлюб та дозволу батьків на укладення шлюбу їхніми дітьми. Розглянуто еволюцію норм звичаєвого, світського та церковного права щодо правового регулювання згоди на шлюб.

Статья посвящена проблеме соотношения двух обязательных условий заключения брака в Украине досоветского периода: свободного согласия на брак и разрешения родителей на заключение брака их детьми. Рассмотрена эволюция норм обычного, светского и церковного права относительно регулирования согласия на брак.

The article is dedicated to interpretation of problem of co-existence of two binding conditions of marriage conclusion in Ukraine in pre-revolutionary period, i.e. free agreement of bridegroom to marry and parents permission for conclusion of marriage between their children. The evolution of norms of customary, secular and church law concerning legal regulation of permission for marriage is studied.

Ключові слова: укладення шлюбу, згода на шлюб, батьківське благословення.

Постановка проблеми

У сучасному світі одним із найголовніших завдань, що стоять перед державою у сфері дотримання принципу верховенства права, є забезпечення дотримання прав людини. Чи не найтісніше з ним пов'язане право на створення сім'ї, тобто право на шлюб. Загальною декларацією прав людини закріплено, що «сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави» [4, ст. 16]. Найважливішою передумовою виникнення сім'ї є шлюб, що завжди був основою організації сімейних відносин.

Сучасне законодавство України містить норми, що захищають право людини на вільну згоду при вступі в шлюб. Однією з головних умов укладення шлюбу за Сімейним кодексом України від 10 січня 2002 р. є вільна згода жінки і чоловіка на шлюб [18, ст. 24]. Це положення ґрунтується на основних засадах Загальної декларації прав людини, де у ст. 16 зазначено, що «шлюб може укладатися тільки при вільній і повній згоді сторін, що одружують-

ся» [4]. Стаття 51 Конституції України закріплює цей принцип, як один із основних серед прав і свобод людини [10].

Однак таким українське законодавство було не завжди. На шляху закріплення принципу вільної згоди на шлюб воно пройшло тривалий еволюційний процес. Саме проблемі забезпечення вільного волевиявлення наречених при вступі в шлюб у часи, коли батьківська згода була однією з основних умов його укладення, присвячено статтю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У сучасній історико-правовій літературі немає ґрунтовного дослідження, присвяченого зазначеній проблемі. Існують роботи у сфері історії, етнографії, звичаєвого права. Так, історично-етнографічне дослідження О. Івановської вивчає вказану проблему з точки зору звичаєвого права. Сучасний дослідник у галузі історії І. Петренко досліджує шлюбно-сімейні правовідносини, у тому числі й згоду на шлюб, але виключно у XVIII столітті. Ро-

боти російського історика Н. Пушкарьової здебільшого присвячені давньоруському періоду та проблемам історичної фемінології, тому вони не охоплюють повною мірою зазначеного історичного періоду та не є саме юридичним дослідженням проблеми. Однак, роботи з історії права вчених, які жили та працювали у XIX – на поч. XX ст.: М. Владимирського-Буданова, В. Добровольського, В. Сергєєвича, С. Соловйова, О. Левицького; дослідження вчених у галузі церковного права: І. Скворцова, О. Павлова, М. Горчакова, С. Булакова та інших, є вагомим матеріалом.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Дослідження покликане заповнити прогалину в сучасній історико-правовій науці. Комплексне вивчення правового регулювання згоди на шлюб (X – XIX ст.) як з боку наречених, так і їхніх батьків дасть змогу виявити еволюцію законодавчого закріплення принципу вільної згоди на шлюб як одного з основних прав людини.

Формулювання цілей статті

Метою цього дослідження є вивчення питання регулювання в Україні в період з X – по XIX ст. вільної згоди наречених на укладення шлюбу та співвідношення вільної згоди наречених на вступ у шлюб і обов'язкової згоди батьків на одруження їхніх дітей.

Виклад основного матеріалу дослідження

Питанням укладення шлюбу в усі часи опікувалося як суспільство, так і влада, а в досліджуваний період української історії ще й церква, оскільки з часів хрещення Київської Русі законною формою шлюбу було вінчання. У шлюбному церковному праві, що прийшло до нас із Візантії разом із православ'ям, шлюб визнається таїнством. Чітко сформульовані умови, які є обов'язковими для тих, хто хоче взяти шлюб. Вільна взаємна згода наречених як найголовніша християнська моральна та етична вимога до укладення шлюбу за нормами церковного права виступала однією з основних умов його законності. На нашу думку, можна стверджувати, що

християнська православна релігія привнесла принцип добровільності укладення шлюбу, водночас батьківське благословення було вирішальним моментом.

У церковному чині Таїнства Шлюбу є відповідні запитання про те, чи вступають у шлюб наречені за власної волі та без примусу. Неприйнятними вважаються шлюби з примусу, із застосуванням насилля, викрадення. Тому церква жорстко засуджувала язичницькі стародавні шлюбні звичаї умикання наречених. Крім того, перешкодою для укладення шлюбу визнавалося не лише фізичне насилля, а й духовне (примушення, погрози, шантаж). Тому недійсним вважався шлюб, укладений унаслідок обману. Але помилка та обман, за свідченням М. Горчакова, були причиною визнання шлюбу недійсним тільки у разі, якщо постраждалий здійснював скаргу на винного та в судовому порядку було доведено злочинність діяння [5, с. 253].

Часто, порушуючи принцип добровільності вступу у шлюб, сім'ї створювалися за домовленістю батьків. Влада батьків над дітьми в питанні вибору майбутнього подружжя підтримувалася як з боку звичаєвого права, так і норм церковного права. Батьківське благословення було умовою, необхідною для укладення шлюбу. В ідеальному розумінні церковного права основою батьківського благословення є повага ними вільної згоди на вступ у шлюб з боку наречених [22, с. 348]. Церква розглядає батьківську згоду на шлюб як спосіб застереження від легковажного та нерозумного захоплення дітей, що в майбутньому може призвести до розпаду родини. Так, митрополит Московський Філарет про це говорив: «По справах відомі ... випадки, що інколи батьківська влада несприйнятлива для шлюбу, а інколи послаблення цієї влади згубне ... Якщо закон, який забороняє шлюб без батьківської згоди, виконувати у повній силі без обмежень, то постраждають і можуть піддатися великій спокусі деякі діти. Якщо дозволити, щоб кожний, хто досяг цивільного повноліття, міг вступати у шлюб без дозволу батьків, то для легковажних дітей відкриваються двері до безпутних шлюбів ... Тому за-

гальний закон, що забороняє шлюб без дозволу батьків, нехай залишиться недоторканим» [19, с. 477-479]. За церковними канонами, «Отроковиці, що без волі батька вийшли заміж, – блудодіють...», але, у разі примирення з батьками, шлюб визнається дійсним (правило 38 Василя Великого) [9]. Проте часто шлюби укладалися для забезпечення економічних інтересів батьків. Незалежно від того, чи був шлюб заснований за взаємною згодою, чи став наслідком підкорення дітей батьківській волі, міцність подружнього союзу завжди охоронялася церковними законами [16, с. 90].

Попри сильну батьківську владу у вирішенні долі дітей, існувала можливість укладення шлюбу і без батьківського дозволу, якщо батько був несповна розуму («неистов») [2, с. 413]. Кормчою книгою також передбачався виняток із цього правила. Так, у разі, якщо батько, потрапивши в полон, буде відсутнім протягом трьох років, його син мав право одружитися; якщо батько був відсутній протягом трьох років і не відомо, живий він чи мертвий, – сини й дочки могли безперешкодно брати шлюб і він вважався законним. Також шлюб можна було укладати й не чекаючи трирічного терміну, однак у разі, якщо батько повертався раніше, він міг не погодитися з вибором своїх дітей і визнати шлюб недійсним [8, арк. 409].

Законодавство, що діяло в Україні на різних етапах історії, неоднозначно ставилося до виявлення вільної згоди на шлюб. Нормами Уставу князя Ярослава про церковні суди з одного боку встановлювався обов'язок батьків видати дочку заміж, навіть якщо вона цього не бажала, а з іншого – передбачалася відповідальність батьків, якщо дочка внаслідок такого примусу щось скоїть із собою [3, с. 204]. Тим більшою була відповідальність батьків у разі, «аще девка всхощетъ за мужъ, а отецъ и мати не дадутъ» [3, с. 205]. Редакція Уставу за хрестоматією М.Ф. Владимирського-Буданова містить вказівку на те, що ці норми поширювалися не лише на дочок, а й на «отроків», тобто синів [3, с. 204-205]. На нашу думку, вперше на рівні за-

кону було здійснено спробу юридичного закріплення права на висловлення власної волі щодо створення сім'ї. Але в давньоруському суспільстві шлюби все ж укладалися на розсуд батьків. Існувала практика, коли князі одружували своїх синів у 11 років, а дочок – у 8-річному віці [20, с. 8]. Тому можна стверджувати, що про виявлення власної волі у виборі майбутнього подружжя все ж таки не йшлося.

Пізніше Другий Литовський статут 1566 р. (31 артикул III розділу) забороняв насильно віддавати заміж панянок, княгинь, дівчат і вдів, зобов'язував ураховувати волю і бажання тих, хто брав шлюб [21]. Саме свобода вибору, відсутність тиску з боку батьків і рівноправність подружжя у шлюбі визнавалися відомим дослідником шлюбно-сімейних відносин українців у XVI – XVII ст. О. Левицьким як підґрунтя щасливого та міцного шлюбу [11, с. 558].

У XVIII ст. відбувається подальше законодавче закріплення права вільного вступу у шлюб. Започаткував цей процес Петро I: Указом від 12 квітня 1722 р. батьків і поміщиків було зобов'язано присягати в тому, що одружують своїх дітей і селян без примусу [12, с. 103]. А Указ від 5 січня 1724 р. «О непринуждении родителями детей и господам рабов своих и рабынь к браку без самовольного их желания» остаточно заборонив примушувати до шлюбу під загрозою стягнення великих штрафів із порушників [14, № 4406, с. 197]. Останній нормативний акт був підтверджений указом Синоду від 20 червня 1765 р., яким зобов'язано священників наглядати за тим, щоб не було примусу в питанні вступу у шлюб, та приводити до присяги батьків і опікунів «в том, что они не неволею сына женят, а другие не неволею замуж дочь дают» [13, с. 54].

У результаті кодифікації українського права в Кодексі 1743 р. «Права, за якими судиться малоросійський народ» було узаконено право як чоловіка, так і жінки на вільне одруження (арт. 2 гл. 10): «Будь-якого чину і звання людей вільних, як чоловічої статі ні з будь-якою дівчиною або вдовою одружити, так і жіночої

статі ні за будь-кого насильно віддавати ніхто немає права, проте кожен з них за доброю волею» [15, с. 174]. Вивчаючи це питання, не можна обійти увагою норми, що стосуються домовленості батьків про майбутній шлюб їхніх дітей. Кодекс 1743 р., уже поважаючи право вільного вступу в шлюб, надає право дітям погодитися на нього або відмовитися (арт. 1 гл. 10) [15, с. 173]. Звід законів Російської імперії також узаконив необхідність вільного волевиявлення наречених під час укладення шлюбу (ст. 12 ч. 1 т. X) [17, с. 2]. Однак лише законодавчого закріплення вільної згоди на шлюб виявилось недостатньо. Реалії життя вказують на те, що навіть у XVIII-XIX ст. примусові шлюби не були рідкістю. Це підтверджується зверненнями до духовних консисторій, у яких ідеться про укладені насильно шлюби. Ряд прикладів наводить І. Петренко, зокрема, коли батьки, примушуючи дітей до шлюбу, навіть попри заборону парафіяльних священиків, знаходять спосіб обвінчати їх насильно не у своєму приході, порушуючи всі норми звичаєвого, церковного і світського права [13, с. 54-56].

Сильну батьківську владу було підтримано на законодавчому рівні Зводом законів Російської імперії, де закріплено необхідність батьківської згоди на шлюб дітей (ст. 6 ч. 1 т. X) [17, с. 1]. Але водночас у XIX ст. розпочинається процес демократизації суспільства у внутрішньосімейних відносинах і набуває поширення така практика: якщо немає офіційної заборони батьків на шлюб певної особи, то вважається, що є їхня згода і відсутні перешкоди для укладення шлюбу [7, с. 36-37]. Але існував виняток, коли вінчали і без батьківського благословення. Так, у разі, коли наречений перед вінчанням зізнається, що збещестив наречену та хоче шлюбом спокутувати свою провину, але не має на це батьківського благословення, священик повинен був умовити батьків. У разі невдачі, дозволялося укладення церковного шлюбу і без дозволу батьків, але за обов'язкової наявності вільного волевиявлення наречених [1, с. 1250].

У кінці XIX – на поч. XX ст. ставлен-

ня до відсутності батьківської згоди було більш лояльним. Шлюб, укладений без дозволу батьків або опікунів, уже не визнається незаконним, а тягне за собою лише покарання для особи, що вступила в шлюб усупереч батьківській волі. А згідно з «Уголовнымъ уложеніємъ», прийнятим 22 березня 1903 р., каралися арештом особи, винуваті в укладенні шлюбу всупереч рішучому запереченню матері або законного батька, але таке покарання наставало лише в тому разі, якщо винний не досяг 21-річного віку (ст. 419) [6, с. 5].

Таким чином, у XIX ст. законом було визначено обставини, за яких шлюб міг укладатися без батьківського дозволу. Це, по-перше, досягнення нареченими громадянського повноліття (21 року), якщо батьки або опікуни, зловживаючи своєю владою, «не пекутся о браке ихъ». По-друге, за рішенням Святішого Синоду від 28 жовтня 1842 р. дітям розкольників, що прийняли православ'я, дозволялося укладати шлюб за православними канонами, не випитуючи дозволу батьків, якщо вони дадуть обітницю, що будуть самі неухильно перебувати в православ'ї та виховувати своїх дітей згідно із законами цієї релігії [6, с. 4]. І, по-третє, існував виняток для дівчат, що мешкали в Полтавській і Чернігівській губерніях: вони мали право домагатися у судовому порядку надання дозволу на шлюб, якщо їхні батьки або опікуни перешкоджали їм у бажанні вийти заміж, маючи на меті утримати у своєму управлінні належне повнолітній дівчині майно (ст. 7, 264 ч. 1 т. X Зводу законів Російської імперії) [17, с. 1].

Висновки

У результаті дослідження еволюції принципу вільної згоди на шлюб в Україні протягом X – XIX ст. можна стверджувати, що, незважаючи на існування умов вступу в шлюб з батьківської волі, примусу, економічних, політичних міркувань, право вільної згоди на шлюб закріплювалося на законодавчому рівні та відображалося в таких збірках права, як: Устав князя Ярослава про церковні суди, Литовські статuti, Кодекс «Права, за якими судить-

ся малоросійський народ», Звід законів Російської імперії. Але першоджерелом цього принципу вважаємо християнське вчення про шлюб, що заклало основу для розроблення вищезазначених документів.

Християнські канони визначали роль батьківського благословення в підтримці своїх дітей у їх вільному виборі подружньої пари, надавали владу батькам у вирішенні цього важливого питання в житті кожної людини виключно для того, щоб уберегти молодих від необачливих, неважених рішень. Проте на практиці існувало зловживання батьками своєю владою над дітьми, реалії життя зводилися до

вирішальної батьківської думки. Тому у XVIII ст. було запроваджено присягу батьків про непримуснення дітей до шлюбу, а церковний чин вінчання доповнено запитаннями до наречених про вільну згоду на шлюб. Це були перші реальні спроби держави гарантувати вільний вступ у шлюб.

Ця стаття не претендує на повну висвітленість питання згоди на укладення шлюбу, подальші дослідження можуть бути присвячені насамперед дозволі на шлюб поміщиків, начальників в Україні у X – XIX ст. Крім того, є цікавими й інші умови законності шлюбу в зазначений історичний період.

Список використаних джерел

1. Булгаков С.В. Настольная книга для священно-церковно-служителей / С.В. Булгаков. – Репринтное воспроизведение издания 1913 г. – Ч. II. – М., 1993. – 1772 с.
2. Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. – 640 с.
3. Владимирский-Буданов М. Хрестоматія по історії русскаго права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – В. 1. – Издание второе дополненное. – К. : Въ типографіи Имп. Унив. Св. Владимира (І. Завадскаго), 1876. – 231 с.
4. Всеобщая декларация прав человека: Декларация ООН от 10.12.1948 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/document/declarat/declhr.htm>
5. Горчаков М.И. (протоиерей) Церковное право. Краткий курс лекций / М.И. Горчаков. – С.-Пб. : Тип-я И. Флейтмана, 1909. – 338 с.
6. Григоровскій С. Сборникъ церковныхъ и гражданскихъ законовъ о браке и разводе, усыновленіе, усыновленіе и внебрачныя дети / С. Григоровскій. – С.-Пб. : Тип-я С.-Пб. Т-ва Печатн. и Изд. Дела «Труд», 1908. – 313 с.
7. Добровольскій В.И. Брак и развод: Очерк по русскому брачному праву / В.И. Добровольскій. – С.-Пб. : Тип. С.-Пб. Т-ва Печат. и Изд. дела «Труд», 1903. – 248 с.
8. Кормчая. Напечатана с оригинала патриарха Иосифа. – М., 1912. – 1476 с.
9. Книга Правил святых Апостолов, Святых Соборов, Вселенских и Поместных, и Святых Отцов. – М., Синодальная типография, 1893. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://mystudies.narod.ru/library/canons/index.htm>
10. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
11. Левицкий О. О семейныхъ отношенияхъ въ Югозападной Руси в XVI – XVII векахъ / О. Левицкий // Русская старина. Том XXIX. – 1880. Ноябрь. – С. 549-574.
12. Никольскій В.Н. Обзор главнейшихъ постановленийъ Петра I-го в области личного и семейного права / В.Н. Никольскій. – Ярославль : В губ. тип., 1857. – 119 с.
13. Петренко І.М. Згода як умова укладення шлюбу в контексті шлюбно-сімейних відносин мирян Російської Православної Церкви (XVIII ст.) / І.М. Петренко // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 51-67.
14. Полное собрание законовъ Россійской имперіи съ 1649 г. – Собрание первое. – В 45 томах. – Т. VII. 1723-1727. – С.-Пб. : Печатано в Тип. II Отд. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 933 с.
15. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. Пам'ятки політико-правової культури України / [ред. колегія О.М. Мироненко (голова), К.А. Вислобоков (відп. секретар), І.Б. Усенко, В.В. Цвєтков, Ю.С. Шемшученко]. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1997. – 547 с.
16. Пушкарёва Н.Л. Женщины в Древней Руси / Н.Л. Пушкарёва. – М. : Мысль, 1989. – 286 с.

Теорія та історія держави і права

17. Сводъ законовъ Россійской имперіи. – С.-Пб, 1912. – Том X, часть 1. Сводъ законовъ гражданскихъ. – Кн. 1. – Издание 1900 г. – С. 1-33.
18. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2947-14>
19. Собрание мнений и отзывов Филарета, митрополита Московского и Коломенского по учебным и церковно-государственным вопросам: В 5 т. / Изд. под ред. Преосв. Саввы, архиеп. Тверского и Кашинского. — С.-Пб. : Синод, тип., 1885-1888. – Т. 5, ч. 1. – 1887. – 498 с.
20. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – М., 1854. – Кн. 2: История России с древнейших времен. Т.3 – 4. – М. : Голос, 1993. – 768 с.
21. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года // За виданням 1855 року. – Мінск, 2003. – С. 35-263.
22. *Цыпин В.А.* Церковное право: учебное пособие / В.А. Цыпин. – 2. изд. – М. : Изд-во МФТИ, 1996. – 442 с.

Історичний аспект формування категорії «суб'єкт права»

Ю.О. Пундор
здобувач,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Науковий керівник:
В.А. Січевлюк
кандидат юридичних
наук, доцент

У статті досліджено особливості формування категорії «суб'єкт права» паралельно з розвитком права як феномену. Відповідно до історичної еволюції права і політико-правових учень про право та державу автором вивчено суб'єкти кожного етапу правового розвитку та досліджено ті їхні специфічні ознаки, що вплинули на формування поняття «суб'єкт права» у сучасній юридичній теорії.

В статье исследованы особенности формирования категории «субъект права» параллельно с развитием права как феномена. Согласно исторической эволюции права и политико-правовых учений о праве и государстве автором изучены субъекты каждого этапа правового развития и исследованы те их специфические признаки, которые повлияли на формирование понятия «субъект права» в современной юридической теории.

The article deals with peculiarities of the category «subject of law» in parallel with the development of law as a phenomenon. According to the historical evolution of political and legal doctrines of law and state the subject of law is considered at each stage of its development, and author explores those of their specific characteristics that influenced the formation of category «subject of law» in the modern juridical theory.

Ключові слова: суб'єкт права, розвиток права, теорія права і держави, юридична особа, правосуб'єктність.

Постановка проблеми

Розвиток теорії суб'єкта права для правової науки є дуже важливим завданням і, відповідно, таким же складним. Аналізуючи надбання юриспруденції як науки, а також звертаючись до досвіду та практики, мусимо визнати невирішеність питання, на яке складно дати вичерпну логічну відповідь: що виникло першим – право чи суб'єкт права, як та яким чином вони вплинули на появу і розвиток одне одного? У той час як юридична наука пройнята ідеєю про те, що в основі всього правового лежить юридична норма, що саме вона є центром і матерією права, будь-яка спроба розглядати суб'єкт права як самодостатню категорію, як джерело права, як точку правового відліку неминуче пропонує переоцінити існуючі правові цінності та змінити теоретичне підґрунтя права.

Теоретичне знання повинно тлумачити, пояснювати об'єкт усебічно, визначати його внутрішні закономірності, ґрунтуючись при цьому на логіко-методологічних

принципах і правилах, що означає досягнення науковим знанням найвищої форми його організації. Якраз саме цього не вистачає історично сформованим уявленням про суб'єкт права, а тому є підстави стверджувати, що виходячи із зазначених критеріїв існуюча сукупність уявлень про суб'єкт права не дотягує до рівня загальноправової теорії.

Досліджуючи формування категорії «суб'єкт права» паралельно з розвитком права як феномена, намагатимемось дати відповідь на вказане запитання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Категорію «суб'єкт права» в теорії держави і права досліджували такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як: В.Я. Бойцов, С.Н. Братусь, С.С. Алексєєв, В.В. Копейчиков, П.М. Рабінович, А.Ю. Олійник, М.В. Кравчук, С.Ф. Кечек'ян, В.С. Нерсесянц, О.Ф. Скакун, Р.О. Халфіна, Ю.С. Шемшученко та інші. Увагу дослідників звичай було зосереджено на тому, що в

юридичній науці вже існує сформована загальна теорія суб'єкта права, а завданням наукового пошуку є її майбутній розвиток, доповнення та уточнення. Це твердження про існування в юридичній науці загальної теорії суб'єкта права, на наш погляд, є передчасним і потребує кардинального переосмислення.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Те, що нині прийнято називати загальною теорією суб'єкта права, значною мірою запозичене з цивілістичної доктрини та, відповідно, утворює приватно-правові уявлення про суб'єкт цивільно-правових відносин. Ці уявлення не пройшли необхідної теоретичної переробки, і їм, очевидно, передчасно було присвоєно статус загальнотеоретичних. Не випадково в галузевих юридичних науках прослідковується стала тенденція до створення своїх суб'єктів права. Їхня чисельність постійно збільшується, і якщо цей процес отримає логічне завершення, то кожна правова роль визнаватиметься самостійним суб'єктом права. Таким чином, саме відсутність загальної теорії суб'єкта права породжує спроби ідентифікувати суб'єкт права в галузевих юридичних науках. Існуюча невизначеність у тому, хто або що є суб'єктом права, які ознаки характеризують його, якими є критерії їх класифікації та які існують види суб'єктів права, свідчать про те, що в юридичній науці не сформувалося конкретне теоретичне підґрунтя щодо поняття «суб'єкт права».

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження поетапного формування категорії «суб'єкт права», яке, безумовно, тісно пов'язане з розвитком права в цілому. Ціль пошуку полягає у встановленні історичних меж появи окремих суб'єктів права (фізичної особи, юридичної особи, народу, держави тощо), дослідженні поступового набуття ними завершених ознак, що, у свою чергу, вплинуло на формування конкретного теоретичного підґрунтя сучасного розуміння поняття «суб'єкт права».

Виклад основного матеріалу дослідження

Теоретичний опис суб'єкта права неможливо здійснити без дослідження історичної обумовленості його виникнення самим правом. Слід погодитися з російським правознавцем С.І. Архиповим та іншими науковцями, які вважають, що виникнення і розвиток суб'єкта права тісно пов'язані з виникненням та еволюцією права як феномена. Зрозумілим є те, що формування суб'єкта права тісно пов'язане з еволюцією права, в цілому – їх можна розглядати як дві сторони одного явища [1, с. 12].

Розуміння сутності права, або праворозуміння, є початковою, вихідною категорією юриспруденції [2, с. 5]. Аби з'ясувати, що є право, необхідно сформулювати його обґрунтоване визначення. Право на сучасному етапі розвитку вітчизняної правової науки мислиться в основному як законодавство, тобто як диференційоване, систематизоване, ієрархічне та письмово закріплене зведення норм поведінки, що виходять від держави і діють у силу державного примусу. Доцільно взяти до уваги теорії представників широкого трактування права, які вважають, що право – це не тільки сукупність норм, а й діяльність суб'єктів права, які дотримуються правових приписів, застосовують і виконують їх у процесі правових відносин. Ідея різнобічного, багатосистемного підходу до права дала змогу поглибити його розуміння як єдиного (цілісного) феномену.

У права, як і в усього на світі, є причини появи, розвитку та функціонування, їх досліджує теорія права, що з часом відокремилась і сформувалася в самостійну науку. На сучасному етапі завдання загальної теорії полягає у виведенні загальних засад права з нагромадженого галузевими та спеціальними юридичними науками емпіричного матеріалу. Зафіксувавши прийнятне сучасне розуміння права і теорії права, перейдемо до дослідження категорії «суб'єкт права» поетапно та паралельно з розвитком самого права і його теоретичних віддзеркалень. На нашу думку, право у своєму історичному розвитку проходить три головні ступені (стадії),

кожний із яких відповідає певний склад правових суб'єктів і особливий характер їх взаємозв'язків.

Перший ступінь – дополітичне (державне) право; головні суб'єкти – рід, плем'я. Людина на цій стадії ще не виділяється, не ототожнюється з поняттям правової особи, а розглядається як частина соціально-правової тотальності, вона належить до роду, племені. Головна особливість цього етапу розвитку права – відсутність систематичного, організованого правового примусу, що пояснюється відсутністю держави; виконання норм підтримується, забезпечується всією родовою організацією. Це право по своїй суті є природним, у його основі – природна необхідність. Звичайно, дополітичне право майже не має спільних рис із сучасним правом, відповідно до норм якого функціонують демократичні держави ХХІ ст., але додержавне право певною мірою стало підґрунтям для розбудови майбутньої правової системи.

Перехід людства від добувної економіки до нового способу господарювання – виробничої економіки – став економічною передумовою формування держави, що виникає внаслідок розпаду первісної общини.

Як свідчить історична наука, перші держави утворилися наприкінці IV – на початку III тис. до н. е. на берегах Нілу, в долині Тигру та Євфрату, пізніше – в Індії, Китаї, у VIII – VI століттях. до н. е. сформувалися давньогрецькі міста – держави (поліси). Розкриваючи загальні закономірності та причини походження держави, слід ураховувати, що у різних народів світу цей процес проходив неоднаково і мав істотні особливості.

У країнах Стародавнього Сходу, де вже йшлося про моральність, право, закон, державу, встановлювалися права, обов'язки, покарання для їх жителів, навіть вимальовувалися риси сучасної правосуб'єктності; а ргіогі існували суб'єкти права (імператор, його піддані, держава в цілому), однак на цьому етапі свого розвитку суспільства не сформувала категорії суб'єкта права, адже в той час саме понят-

тя права як феномену, а тим більше наука про нього (теорія права і держави) не існували.

Що ж стосується державно-правових поглядів і формування категорії «суб'єкт права» в Стародавній Греції, то хоча античні греки не створили права, схожого на римське, але рівень їхньої культури дає підстави стверджувати, що цей народ заклав гідне підґрунтя для правового розвитку європейської цивілізації загалом і формування людини-особистості як суб'єкта права зокрема.

Античне грецьке суспільство є перехідним до індивідуалістичного. Принцип індивідуально-одиничного переважає вже з кінця досократівського періоду [3, с. 18]. Індивідуально-одиничне стає засадою формування спершу особистості, а згодом – особистості як суб'єкта права. Становленню античного грека як автономної істоти, правової людини сприяла публічність, що іманентно була властива тодішньому способу життя. Античний грек як суб'єкт права був носієм цінностей і принципів природного права, а закон мислився ним як утілення природної справедливості, добра, рівноваги, спільного блага.

Отже, хоча процес формування людини-особистості як суб'єкта права в грецькій античній культурі розпочався, проте повноцінним суб'єктом права античний грек все ж таки не став. Процес індивідуалізації в Греції інтенсивно відбувався, що було зумовлено розпадом родового устрою, проте культура збереглася в цілому як безособистісна.

Найвидатнішими представниками філософії та політичної думки, які зробили вагомий внесок у розвиток державно-правових концепцій Стародавньої Греції, були Платон та Аристотель.

Визначаючи зв'язок між особою та державою, Платон на перше місце ставив державу. Особа, за його вченням, поглинається державою, підкоряється їй. Держава, за Платоном, – єдність людських істот, які повинні виконувати свої соціальні функції, відмовляючись від особистих потреб та інтересів. Аристотель спробував виз-

начити категорію «держава». Первинний елемент держави, у вченні філософа, – це громадянин, яким може бути людина, що наділена правом брати участь у законотворчому, дорадчому процесах і здійсненні судової влади. На думку Аристотеля, право уособлює політичну справедливість і служить нормою регулювання політичних відносин людей.

Естафету розвитку політико-правових учень, започаткованих в Елладі впродовж розглянутого періоду, перейняли мислителі Стародавнього Риму. Безперечно, державна і правова думка Риму чимало запозичили від поглядів Сократа, Платона, Аристотеля, Епікура та багатьох інших античних мислителів, але теоретичним концепціям римських авторів були притаманні своєрідність і новизна, чому сприяли нові соціально-економічні умови життя. Вони зробили значний внесок в історію науки про державу і право, помітно вплинули на подальший розвиток політичних і правових учень за середньовіччя і в новий час.

Згідно з головним принципом давньоримського права лише римський громадянин – *civis Romanus* – користувався захистом права і міг бути членом римського суспільства та суб'єктом права. До того ж, ідеться про вільних людей, раби розглядалися як речі, однак і вільні мали далеко не однакові права. Обсяг прав залежав від багатьох факторів, а здатність бути суб'єктом права, тобто правосуб'єктність, визначалась трьома станами (статусами): свободи, громадянства і сімейного стану. Стани могли змінюватися, відповідно змінювалась правосуб'єктність. Стан свободи – це головний правовий стан: є свобода – є певний мінімум прав, немає свободи – немає жодних прав.

Створення ідеї юридичної особи як самостійного суб'єкта права, самостійного центру господарського життя є безсумнівною заслугою римського права. Від нього ця юридична форма увійшла в обіг нового європейського права, оскільки форма соювної організації вироблялася протягом усієї римської історії.

Так, уже в I-II століттях до н. е. римські

юристи намагались обґрунтувати ідею стосовно існування організацій (союзів), які володіють нероздільним, відособленим від учасників майном, виступають у цивільному обороті від власного імені та існування яких не залежить від змін у складі їх учасників (на прикладі освітянських союзів). Проте власне поняття «юридична особа» не було відоме римському праву. Римські юристи лише зробили спробу розширити коло суб'єктів приватного права за рахунок особливих об'єднань, союзів громадян, не заглиблюючись у сутність цього правового явища [4, с. 34].

У процесі розпаду первісних відносин у більшості народів Західної та Східної Європи протягом VI – VIII століть одразу виникає ранньофеодальна держава, що характеризується феодальним землеволодінням, васальною службою, становою організацією суспільства, роздільністю суверенної влади. Із появою феодальної держави набула імпульсу друга стадія правового розвитку: сформувалося політичне, державне право. На перше місце як головна діюча правова особа, своєрідний суперсуб'єкт права виходить держава, що відтісняє на другий план суспільство й особистість. Кровноспоріднені об'єднання послідовно втрачають своє правове значення, разом із цим у результаті диференціації первісного суспільства з'являється правова фігура людини, яка все-таки ще не є відокремленою, незалежною від держави. На сучасному етапі правового розвитку саме держава визначає правовий статус, повноваження індивідів, а також створюваних ними юридичних осіб, фактично вона виступає центром усієї системи права. Підтвердженням викладеного є вчення Фоми Аквінського, який поділяв думку Аристотеля про те, що людина є політичною істотою, а головним у природі людини необхідно визначити прагнення жити з іншими людьми для забезпечення своїх потреб [5, с. 59]. Наслідком цього прагнення та формою його досягнення і є держава, що відіграє важливе значення в житті суспільства, оскільки її метою є «загальне благо».

У XIV-XV століттях у країнах Західної Європи розпочався стрімкий занепад феодального устрою. Першу спробу з'ясувати сутність і призначення права й держави за нових умов здійснив голландський юрист і громадський діяч Гроцій. Стосовно походження держави мислитель зауважував, що люди об'єднуються в державу добровільно, задля особистого захисту і протистояння насильству, та зобов'язуються виконувати цей договір і норми права, що встановлюються для підтримання порядку. Держава здійснює владні функції за допомогою політичних інститутів.

Варто звернути увагу на найважливіші аспекти одного з варіантів юридичної теорії держави – концепції держави як суб'єкта права, що розроблялася в політико-правових теоріях кінця XIX – початку XX століть. Юридична теорія держави виникла в Західній Європі в XIX столітті. Її поява була пов'язана з розвитком юридичного позитивізму, з точки зору якого не лише особа не має прав щодо держави, а й правомірність дій самої держави залежить від неї самої, оскільки правом є наказ влади, припис держави.

Ідея держави як суб'єкта права в середині XIX ст. розглядалася німецькими вченими, які звільнили поняття держави від натурфілософських елементів і надали йому цілком юридичного характеру. Держава, на думку К. Гербера, є «правовою формою для сукупного життя народу», це «верховна юридична особа» [6, с. 22].

Незважаючи на домінування позитивізму наприкінці XIX ст., у політико-правовій ідеології поступово позначилась і стала реальністю тенденція переходу від формальної логіки юридичних понять до соціологічних, психологічних, неокантівських, неогегельянських та інших філософських ідей. Саме в цей час складається плюралізм учень про державу і право, розмаїття їх теоретико-методологічних основ і понятійно-категоріальних апаратів, що яскраво проявилось на початку XX ст. не лише в Західній Європі, а й у політико-правовій думці України та Росії.

Що стосується постполітичного права, тобто права третього ступеня, то, на нашу думку, підходи до його виникнення нині лише формуються. Персоноцентристські ідеї, концепція правової держави, природно-правові погляди підготували основу для визнання особистості первинним суб'єктом права. У XVIII – XIX ст. в центр уваги нової суб'єктивістської парадигми було поставлено не об'єктивні процеси соціальної упорядкованості, а порядок, що формується у свідомості суб'єкта в процесі інтерпретації ним соціальної дійсності. Людина не відображає у своїй свідомості світ, а конструє його; і такий спосіб додає іншого сенсу, що обумовлюється належністю суб'єкта до певного типу культури, соціального, ціннісного, контекстуального простору.

Відповідно змінилося й завдання юридичної науки. Вона намагається осмислити залежність права від людини та примирити позитивістський і природно-правовий напрями в розвитку сучасного правознавства.

Право й людина – пов'язані явища (їх взаємовідносини вивчає антропологія права). У «боротьбі за право» люди можуть проявити свої не найкращі якості. Тому завдання права – бути стабілізатором, сприяти вирішенню конфліктів і стимулювати прояв кращих людських рис. Розвиток права в ідеалі – це олюднення права, рух до людського права шляхом удосконалення людини.

Зокрема, як зазначає Жан Карбоньє, людина єдина з усіх інших живих істот наділена властивістю бути юридичною істотою [7, с. 6]. Вона здатна виробляти норми і додержуватись їх, тоді як інші живі істоти здатні лише мати звички. Людина має абстрактну здатність створювати і сприймати юридичне.

Первинно питання про активність людини як суб'єкта права системно опрацьовано в німецькій класичній філософії. Так, ідея визнання особистості суб'єктом права взяла свій початок із філософії права та була об'єктом дослідження Іммануїла Канта, Йогана Готліба Фіхте, Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля.

У свою чергу, з позицій природного права визнається, що людина, аби бути суб'єктом права, може не володіти здатністю мати обов'язки. Послідовники природно-правової концепції вважають, що юридичне поняття суб'єкта права – індивіда засноване не лише на соціально-юридичних, а й природних правах людини. Поділяємо думку І.С. Окунева, що при визначенні поняття «суб'єкт права» необхідно дотримуватися підходу, який включає в себе положення як природно-правової, так і позитивістської концепцій [8, с. 14]. Зокрема, закріплені у Конституції України положення про те, що якість суб'єктів права – носіїв основних прав і свобод набувається природним шляхом, належить кожному від народження, впливають із позицій природного права. З іншого боку, лише законом може встановлюватися і визначатися та особлива юридична якість (правосуб'єктність), що дає змогу особі чи організації стати суб'єктом права.

На сучасному етапі правового розвитку суб'єктами права, зазвичай, є фізичні (індивідуальні суб'єкти) і юридичні особи (колективні суб'єкти), за якими закон визнає здатність бути носіями прав і обов'язків у відповідних сферах правовідносин. Особливе місце як суб'єкти права займають територіальна громада, українська держава, український народ.

Більшість українських учених і правознавців країн СНД під суб'єктом права розуміють учасників правовідносин, які мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Для того, щоб бути суб'єктом права, організація чи індивід повинні мати правосуб'єктність [9, с. 87].

Зміни, що відбуваються в Україні, позначаються на всіх сферах життя нашої країни, у тому числі спричиняють появу нових суб'єктів права, а також впливають на характеристику вже традиційно існуючих. Цим визначається актуальність дослідження діяльності індивідів, соціальних утворень і соціальних співтовариств, іншими словами, виявлення специфіки суб'єктів права та правосуб'єктних утворень, їх системних властивостей, можливості здійснення їх чіткої класифікації.

Висновки

Отже, слід зазначити, що:

1. Формування суб'єкта права тісно пов'язане з еволюцією права, в цілому їх можна розглядати як дві сторони одного явища. Сукупність уявлень про суб'єкт права, що згодом стала теоретичним підґрунтям цієї категорії, є одним із елементів предмета теорії держави і права та, відповідно, історії держави і права.

2. Право у своєму історичному розвитку проходить три головні ступені (стадії), кожній із яких відповідає певний склад правових суб'єктів і особливий характер їх взаємозв'язків. Перший ступінь – дополітичне (додержавне) право. Другою стадією правового розвитку є політичне, державне право. У центрі права третього ступеня, постполітичного права, перебуває особистість як первинний суб'єкт права.

3. Людина є природним суб'єктом права, яка відіграє особливу роль у системі суб'єктів права. Всі інші суб'єкти є співтовариствами, союзами людей чи певним чином майново відособлені, тобто похідні від людини утворення, що можуть бути визнані чи не визнані законодавцем як суб'єкти права. Індивід як суб'єкт права – це вихідна база і попередня умова для можливості появи неіндивідуальних (групових тощо) суб'єктів права.

4. Кожній фізичній особі – суб'єкту права притаманна загальна правосуб'єктність – здатність особи в рамках цієї системи права бути суб'єктом права взагалі.

5. У результаті довготривалого розвитку та формування особистості (людини) як суб'єкта права на сьогодні закон визнає кожну фізичну особу суб'єктом права. Також і кожна юридична особа, за якою закон визнає правосуб'єктність відповідного виду в тих чи інших сферах правовідносин, наділена статусом суб'єкта права. Більше того, існують утворення, не наділені законом статусом особи, але визнані ним правосуб'єктними (український народ, українська держава, територіальна громада).

Список використаних джерел

1. *Архипов С.И.* Субъект права: теоретическое исследование / С.И. Архипов. – С.-Пб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 469 с.
2. *Плавич В.П.* Право на сучасному етапі розвитку юридичної науки / В.П. Плавич // Вісник. – 2009. – Т. 14, вип. 9 : Правознавство. – С. 5-17.
3. *Бачинин В.А.* История философии права: курс лекций / В.А. Бачинин, В.А. Чефранов. – Харьков, 1998. – 25 с.
4. *Кочергина Екатерина.* Организационно-правовая форма юридических лиц: генезис доктрин и подходов / Екатерина Кочергина // Підприємництво, господарство і право, 2003р., №1. – С. 32-37.
5. *Шульженко Ф.П.* Історія політичних і правових вчень: підручник. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 464 с.
6. *Laband P.* Das Staatsrecht des Deutschen Reiches. 4 Aufl. Bd I. – Tubingen, 1901. – 365 p.
7. *Плавич В.П.* Проблеми сучасного праворозуміння / В.П. Плавич // Юридична Україна. – 2004. – № 8 (20). – С. 4-10.
8. *Окунев І.С.* Загальнотеоретичні засади правового статусу суб'єкта права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія держави і права; історія держави і права, історія політичних та правових вчень» / І.С. Окунев. – К., 2010. – 20 с.
9. Загальна теорія держави і права / за ред. В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 192 с.

Становлення і сучасний стан наукової розробленості проблематики безпосереднього здійснення влади народом

А.О. Янчук

кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права, ВНЗ «Університет економіки та права КРОК»

У статті досліджено становлення та сучасний стан наукової розробленості проблематики безпосереднього здійснення влади народом, перспективи його подальшого розвитку. Акцентовано увагу на окремих теоретико-прикладних аспектах актуальних питань безпосереднього здійснення влади народом, що містяться в працях українських і зарубіжних дослідників.

В статье исследованы становление и современное состояние научной разработанности проблематики непосредственного осуществления власти народом, перспективы его дальнейшего развития. Акцентировано внимание на отдельных теоретико-прикладных аспектах актуальных вопросов непосредственного осуществления власти народом, содержащихся в работах украинских и зарубежных исследователей.

The article examines the formation and present state of scientific development issues of direct people to exercise power, the prospects for its further development. The author focuses on some theoretical and applied aspects of current issues of direct exercise of power by the people that are in the works of Ukrainian and foreign researchers

Ключові слова: безпосереднє здійснення влади народом, народний суверенітет, народовладдя.

Постановка проблеми

Процеси розбудови демократичної, правової держави прямо пов'язані з утвердженням можливості народу безпосередньо здійснювати надану йому владу, що передбачає його провідну роль у визначенні конституційного ладу, вирішенні найважливіших питань організації та здійснення влади в державі. У Конституції України визначено, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ (ст. 5), документ чітко передбачає здійснення такої влади як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Характеризуючи становлення та розвиток цих форм здійснення влади народу в незалежній Україні, можна констатувати диспропорції в їх законодавчому забезпеченні та практичному застосуванні.

Порядок формування, організації й діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування на законодавчому рівні врегульовано достатньо повно, цей процес перебуває в постійно-

му еволюційному розвитку, удосконалюючи порядок формування, виконання повноважень такими органами та посадовими особами органів публічної влади. Накопичено значний практичний досвід реалізації належної народої влади через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, ця проблематика отримала достатньо ґрунтовне дослідження у вітчизняній юридичній науці.

Водночас, ситуація з безпосереднім здійсненням влади народом суттєво відмінна: в Україні ще повною мірою не досліджено цикл здійснення народом влади безпосередньо, не набуто значного досвіду організації та проведення окремих форм здійснення такої влади, застарілою, а часом і відсутньою є законодавча основа безпосередньої реалізації влади народом в окремих формах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Виходячи з вищесказаного, серед актуальних питань, пов'язаних із безпосереднім здійсненням влади народом, одним з

ключових є дослідження наукових розробок у сфері безпосереднього здійснення влади народом, їх стану та перспективних напрямів, адже саме наука може бути фундатором, локомотивом відповідних законодавчих змін, запровадження поширеної практики повсякчасного використання різноманітних форм здійснення народом належної йому влади безпосередньо.

Окремі аспекти проблематики безпосереднього здійснення влади народом досліджувалися у працях Ю.Г. Барабаша, О.В. Батанова, Л.А. Григоряна, О.В. Зайчука, В.А. Дорогіна, Ю.А. Дмитрієва, В.Т. Кабишева, О.Л. Копиленка, В.Ф. Котока, В.В. Копейчикова, В.В. Кравченка, В.В. Комарової, М.В. Оніщука, В.Ф. Погорілка, О.В. Прієшкіної, Л. Тельєна, О.Ю. Тодики, Р.Г. Гезея, Т.І. Кроніна, Л. ЛеДюка, О.Г. Мурашина, Д. Хеллоуелла, В.Л. Федоренка, В.Є. Чиркіна, Л.М. Шипілова та інших учених.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Таким чином, з огляду на неповноту наукового аналізу проблематики безпосереднього здійснення влади народом, недосконалість його законодавчої основи, зробити висновок про доцільність і необхідність проведення наукового дослідження в цій сфері, його теоретичну та практичну значимість. У першу чергу необхідно зосередитись на аналізові проведених наукових досліджень та їх перспективних напрямках. Зазначене дасть змогу врахувати позитивний теоретичний доробок, використати його в ході вивчення вказаної проблематики та зосередитися на тих напрямках творчих пошуків, які ще не стали предметом ґрунтового наукового аналізу.

Формулювання цілей статті

Зважаючи на важливість дослідження питань безпосереднього здійснення влади народом як найменш вивчених порівняно зі здійсненням влади народом через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, а також у зв'язку з відсутністю комплексних наукових розробок у цій сфері, статтю буде присвячено дослідженню окремих аспектів становлення

і сучасного стану наукової розробленості проблематики безпосереднього здійснення влади народом.

Виклад основного матеріалу дослідження

Помітну роль у суспільно-правовому житті відіграє така важлива його складова, як повнота і неподільність влади народу в межах території держави. З огляду на зазначене, передумовою дослідження проблематики безпосереднього здійснення влади народом є розвиток теорії народного суверенітету, яка безпосередньо пов'язана з концепцією народовладдя, становленням та розвитком усіх без винятку форм безпосередньої демократії.

Поняття «суверенітет народу» з'явилося в науковому обігу в XVII столітті. Основоположником теорії народного суверенітету є Т. Гоббс. У роботі «Левіафан» він наголошує, що держава – це те, що створено людиною і поставлено на службу своїм цілям. Гоббс доводив, що за демократичної форми правління лише асамблеї всіх громадян має належати прерогатива правління. Громадяни є й правителями, й об'єктом правління, але єдність влади зберігається з огляду на здійснення цієї влади лише асамблеєю, в якій обов'язкові рішення приймаються більшістю голосів [1].

Значний внесок у становлення теорії народного суверенітету зробив французький мислитель XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо. Він доводив, що єдиним сувереном та носієм влади є народ, саме він має бути творцем законів, яким підкоряється [2].

Дослідження та обґрунтування теорії народного суверенітету науковцями XVII-XVIII ст. згодом стало поштовхом до дослідження проблематики народовладдя, форм безпосереднього здійснення влади народом.

Проблемам суверенітету народу, безпосереднього здійснення ним влади, безпосередньої демократії та народовладдя були присвячені праці російських учених XIX – початку XX ст. К.М. Тахтарєва, Б.Н. Чичеріна, Б.О. Кістяковського, Н.М. Коркунова та інших. Їхні роботи здебільшого спрямувалися на розвиток і теоре-

тичне обґрунтування ідеї народовладдя, протиставлення тодішньої влади монарха пошукам нових демократичних форм правління, співзвучних із концепцією народного суверенітету, розвитку безпосереднього здійснення влади народом, безпосередньої демократії, дослідженню зарубіжного досвіду в цій сфері наукових знань.

У радянський період дослідження проблематики безпосереднього здійснення влади народом розглядалося в контексті побудови комуністичної держави, розвитку системи соціалізму, домінування та диктатури пролетаріату. До них, зокрема, відносяться праці тодішніх учених-конституціоналістів Г.В. Барабашева, А.А. Безуглова, Л.А. Григоряна, В.А. Дорогіна, В.Т. Кабишева, В.Ф. Котока, І.П. Трайніна, Н.П. Фарберова, Є.М. Чехарніна, Н.М. Ямко та інших.

На сучасному етапі проблеми безпосереднього здійснення влади народом розглядаються російськими вченими Ю.А. Дмитрієвим, В.В. Комаровою, В.Є. Чиркіним та іншими; американськими вченими Л. Тельєном, Р.Г. Гезейєм, Т.І. Кроніном, французьким ученим Л. ЛеДюком, англійським – Д. Хеллоуеллом та іншими зарубіжними вченими.

В Україні необхідність дослідження питань безпосереднього здійснення влади народом виникла у зв'язку з проведенням всесоюзного референдуму щодо визначення долі СРСР, проголошенням декларації про державний суверенітет, прийняттям закону «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» та проведенням перших демократичних виборів і всеукраїнського референдуму в 1991 році.

На зародження теоретичних розробок проблематики безпосереднього здійснення влади народом визначальний вплив мали праці українських і зарубіжних дослідників, розвиток вітчизняного конституційного законодавства про вибори, референдуми та інші форми безпосереднього народовладдя, декларування принципу народного суверенітету – повноти і неподільності влади народу тощо.

Окремі аспекти безпосереднього здійс-

нення влади народом вивчалися українськими науковцями через дослідження народного суверенітету, народовладдя, теоретичних основ окремих форм безпосередньої демократії. Так, питанням народного суверенітету та форм його реалізації в Україні присвятили свої дисертаційні дослідження Г.М. Волянська [3], В.Д. Людік [4]. Теоретичні та практичні аспекти суверенітету народу, нації та держави вивчалися в роботі В.Д. Гапотія [5].

Досить детально проблематику загальних та історичних питань народного суверенітету, основ учення про суверенітет, становлення теорії народного суверенітету, його сучасних доктрин та форм реалізації, а також конституційних засад народного суверенітету, принципів народовладдя та способів його здійснення в Україні досліджували Л.М. Шипілов [6], І.Д. Сліденко [7].

Українські вчені-теоретики та практики звертали увагу на вивчення окремих проблемних питань здійснення влади народом, які, зокрема, присвячувались аспектам здійснення влади Українським народом та шляхам забезпечення конституційності його рішень [8], здійсненню установчої діяльності Українського народу [9] тощо.

Досліджуючи питання політико-правової природи конституцій, конституціоналізму, українські вчені повсякчас звертаються до проблеми народного суверенітету, права народу безпосередньо здійснювати належну йому владу. До відповідного тематичного спрямування можна, зокрема, віднести роботи О.Л. Копиленка «Конституція Автономної Республіки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації» [10], М.В. Савчина «Конституціоналізм і природа конституції» [11], А.Р. Крусян «Сучасний український конституціоналізм» [12].

Питанням дослідження народовладдя, у тому числі формуванню правових доктрин народовладдя на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільства, присвячено роботи О.Ю. Тодики [13].

Вивчення актуальних теоретико-методологічних аспектів інституту форм

безпосередньої демократії, його законодавчого забезпечення та законопроектної роботи в цьому напрямі в контексті дослідження системи конституційного права була присвячена робота В.Л. Федоренка «Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти» [14]. Автор наголошував, що інститут форм безпосередньої демократії (форм прямого народовладдя), об'єднує взаємоузгоджені конституційно-правові норми, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з безпосередньою реалізацією народного суверенітету через референдуми, вибори та інші форми безпосередньої демократії [14, с. 199].

Однією з перших спроб комплексно дослідити окремі аспекти безпосереднього здійснення влади народом була колективна монографія, підготовлена в Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України «Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики» [15]. У ній досліджуються конституційно-правові основи безпосередньої демократії в Україні, конституційно-правові основи виборів до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, конституційно-правові основи референдумів в Україні, гарантії безпосередньої демократії тощо.

Зі становленням та розвитком місцевого самоврядування в Україні, його конституційним закріпленням та гарантуванням значно поживляються дослідження в цій сфері, які в тому числі, стосувалися окремих аспектів безпосереднього здійснення влади народом на місцевому рівні. Зокрема, досить детально в цей період досліджуються питання безпосередньої участі громадян у здійсненні місцевого самоврядування, безпосередньої демократії в місцевому самоврядуванні тощо. Цій проблематиці присвячені праці В.В. Кравченка «Участь громадян у здійсненні місцевого самоврядування» [16], О.В. Прієшкіної «Правове регулювання безпосередньої демократії в місцевому самоврядуванні України» [17], П.А. Трачука «Участь громадян Украї-

ни у місцевому самоврядуванні» [18], О.В. Батанова «Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні» [19] та інших. Досить ґрунтовно основні форми безпосередньої участі громадян у здійсненні місцевого самоврядування також досліджувались у колективній монографії «Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні» [20].

Окремим формам безпосередньої демократії присвячено низку робіт. Так, першим дисертаційним дослідженням проблем всеукраїнського референдуму в Україні стала праця В.Л. Федоренка «Конституційно-правові основи всеукраїнського референдуму: проблеми теорії та практики» [21]. Згодом цій проблематиці була присвячена спільна монографія В.Ф. Погорілка та В.Л. Федоренка «Референдуми в Україні. Історія та сучасність» [22], що стала першим комплексним дослідженням проблем всеукраїнських та місцевих референдумів. У роботі вчені досить ґрунтовно розкрили історію виникнення та розвитку референдумів, дали авторську класифікацію етапів становлення референдумів у світі, дослідили види референдумів, охарактеризували відмінності між референдумами та іншими формами безпосередньої демократії. Наступну свою роботу – «Референдне право України» [23] В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко присвятили здебільшого дослідженню процесуальних механізмів організації та проведення референдумів в Україні, інститутів референдумного права, загальних засад референдумного процесу, актів референдумів тощо.

Вибори як інститут безпосередньої демократії та спосіб делегування народом належної йому влади стали предметом багатьох наукових розробок, серед яких можна виділити роботи М.І. Ставніичук «Законодавство про вибори народних депутатів України: проблеми теорії і практики» [24], в якій сформульовано поняття виборів як політичного владоустановчого суспільно-правового явища в системі конституційного ладу України; О.Ю. Тодики «Вибори в парламенти країн СНД

(порівняльно-правовий аспект)» [25], у якій досліджено методологічні засади і політико-правові аспекти виборів у парламенти країн СНД, функції виборів і виборчого законодавства; Р.М. Максакова «Вибори до органів місцевого самоврядування: проблеми теорії і практики» [26], в якій, зокрема, розроблено концепцію місцевого виборчого права, а також класифікацію принципів місцевих виборів в Україні.

Інші форми безпосередньої демократії також були предметом уваги науковців. Так, зокрема, питання мирних зборів громадян, звернень громадян та права на страйк досліджувалися О.В. Васьковською в роботі «Конституційне право на мирні збори та механізм його реалізації в Україні» [27], Л.А. Лазаренком у праці «Конституційне право на звернення людини і громадянина та його забезпечення в Україні» [28], Н.М. Швець – у дисертаційному дослідженні «Право на страйк та механізм його реалізації» [29].

В окремих випадках безпосереднє здійснення влади народом розглядається як конституційне право громадян на участь в управлінні державними справами. Зокрема, у цьому тематичному напрямі було здійснено дисертаційне дослідження О.О. Чуб на тему «Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами» [30], в якому проаналізовано структуру конституційно-правового механізму реалізації права громадян України на участь в управлінні державними справами, визначено чинники, що впливають на його здійснення за сучасних умов, а також розглянуто існуючі форми реалізації права громадян України на участь в управлінні державними справами.

Серйозним науковим доробком у межах дослідження цієї проблематики є також докторська дисертація О.Г. Мурашина «Акти прямого народовладдя у правовій системі» [31], у межах якої вивчено варіанти впливу громадської думки, що

містяться в актах прямого народовладдя, на суспільну діяльність, нормативні засади прийняття актів прямого народовладдя, організаційно-функціональні аспекти їх дії, роль цих актів у механізмі правового регулювання; визначено умови забезпечення ефективності їх реалізації.

Висновки

Таким чином, праці українських конституціоналістів і вчених суміжних галузей права здебільшого були спрямовані на дослідження та наукове обґрунтування правової природи безпосереднього здійснення влади народом, окремих аспектів і процесуальних механізмів його реалізації, не зосереджуючись на комплексному дослідженні всієї сукупності форм безпосереднього здійснення влади народом, що часто стає результатом нехтування окремими з таких форм, і як наслідок – неможливістю всебічного безпосереднього здійснення належної народу влади. Крім того, на практиці таке нехтування призводить до неправильного застосування норм матеріального і процесуального права, неоднозначного розуміння ролі та значення безпосереднього здійснення влади народом в житті держави і суспільства, конституційно-правовій практиці державотворення.

Саме наукові дослідження, творчі пошуки, формування повноцінної теоретичної бази безпосереднього здійснення влади народом, на нашу думку, повинно стати фундаментом, передумовою проведення відповідних реформ, законодавчих змін, а передусім – становлення відповідної ідеології, праворозуміння в суспільстві. Тому, наукові дослідження в цій сфері життєдіяльності суспільства, публічного владарювання мають вийти на якісно новий рівень, що дав би змогу всебічно, повно та зважено підійти до вирішення відповідних проблем, сформулювати нові наукові положення, відійти від дотичного дослідження таких актуальних питань, як безпосереднє здійснення влади народом.

Список використаних джерел

1. Гоббс Т. Избранные произведения : в 2-х т – М. : Мысль, 1964. – Т. 2. – 748 с.

2. Златопольский Д.Л. Государственное право зарубежных стран: Восточной Европы и Азии / Д.Л. Златопольский – М. : Зерцало, Теис, 1999. – 320 с.
3. Волянська Г.М. Народний суверенітет та форми його реалізації в Україні: конституційно-правові аспекти : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Г.М. Волянська. – К., 1995. – 229 с.
4. Людвік В.Д. Принцип народного суверенітету в історії політико-правової думки, теорії права та політичній практиці: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.Д. Людвік. – Харків, 2009. – 23 с.
5. Гапотій В.Д. Теоретичні та практичні аспекти суверенітету народу, нації та держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.Д. Гапотій. – Харків, 2005. – 18 с.
6. Шипілов Л.М. Принцип народовладдя і його здійснення в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л.М. Шипілов. – Харків, 2004. – 207 с.
7. Сліденко І.Д. Теоретичні та конституційні засади народного суверенітету / І.Д. Сліденко // Конституція і народний суверенітет в Україні: проблеми теорії і практики реалізації : Збірка наукових праць / за заг. ред.: В.М. Кампа, М.В. Савчина. – К., 2008. – С. 9-28.
8. Мірошніченко Ю.Р. Влада Українського народу та шляхи забезпечення конституційності його рішень / Ю.Р. Мірошніченко // Віче. – 2011. – № 21 (306). – С. 8-11.
9. Барабаш Ю.Г. Установча влада Українського народу – конституційний феномен / Ю.Г. Барабаш // Влада в Україні: шляхи до ефективності / ред. рада: О. Д. Святоцький (голова) [та ін.] // Право України. – К. : Ін Юре, 2010. – С. 312-322.
10. Копиленко О.Л. Конституція Автономної Республіки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації / О.Л. Копиленко. – К. : Таксон, 2001. – 362 с.
11. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції : монографія / М.В. Савчин. – Ужгород : Ліра, 2009. – 372 с.
12. Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм: монографія / А.Р. Крусян. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 560 с.
13. Тодика О.Ю. Народовладдя на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільства : монографія / О.Ю. Тодика; за ред. О.В. Петришина. – Харків : Право, 2007. – 480 с.
14. Федоренко В.Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти : монографія / В.Л. Федоренко. – К. : Ліра-К, 2009. – 580 с.
15. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики / В.Ф. Погорілко, М.І. Ставнійчук та ін.; за ред. В.Ф. Погорілка. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 356 с.
16. Участь громадян у здійсненні місцевого самоврядування : навчальний посібник / за ред. В.В. Кравченка. – К. : Атіка, 2004. – 264 с.
17. Прієшкіна О.В. Правове регулювання безпосередньої демократії в місцевому самоврядуванні України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О.В. Прієшкіна. – Одеса, 2002. – 218 с.
18. Трачук П.А. Участь громадян України у місцевому самоврядуванні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / П.А. Трачук. – К., 2003. – 244 с.
19. Батанов О.В. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні : монографія / О.В. Батанов; за заг. ред. В.Ф. Погорілка. – К. : Ін Юре, 2003. – 512 с.
20. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: кол. монографія / В.О. Антоненко, М.О. Баймуратов, О.В. Батанов та ін.; за ред. В.В. Кравченка, М.О. Баймуратова, О.В. Батанова. – К.: Атіка, 2007. – 864 с.
21. Федоренко В.Л. Конституційно-правові основи всеукраїнського референдуму: проблеми теорії і практики: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В.Л. Федоренко. – К., 1999. – 197 с.
22. Погорілко В.Ф. Референдуми в Україні: історія та сучасність : монографія / В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 248 с.
23. Погорілко В.Ф. Референдне право України : навч. посібник / В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко. – К. : Ліра-К, 2006. – 366 с.
24. Ставнійчук М.І. Законодавство про вибори народних депутатів України: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / М.І. Ставнійчук. – К., 1999. – 18 с.
25. Тодика О.Ю. Вибори в парламенти країн СНД (порівняльно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / О.Ю. Тодика. – Харків, 2002. – 19 с.
26. Максакова Р.М. Вибори до органів місцевого самоврядування: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Р.М. Максакова. – К., 2003. – 17 с.

Теорія та історія держави і права

27. *Васьковська О.В.* Конституційне право на мирні збори та механізм його реалізації в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / О.В. Васьковська. – К., 2007. – 21 с.
28. *Лазаренко Л.А.* Конституційне право на звернення людини і громадянина та його забезпечення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Л.А. Лазаренко. – К., 2010. – 21 с.
29. *Швець Н.М.* Право на страйк та механізм його реалізації: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Н.М. Швець. – Харків, 2008. – 18 с.
30. *Чуб О.О.* Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / О.О. Чуб. – Харків, 2004. – 21 с.
31. *Мурашин О.Г.* Акти прямого народовладдя у правовій системі: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02 / О.Г. Мурашин. – К., 2001. – 420 с.

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько-процесуальне право

Формулювання розумного строку в ході розгляду справ судами цивільної юрисдикції

В.А. Бортняк
кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У.-В. І. Скрипук
студентка, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Право людини на справедливий суд відіграє основоположну роль у демократичному суспільстві. Саме суд є тією ланкою влади, що має найбільш об'єктивно та незалежно оцінювати спірні правовідносини, і виходячи з цього забезпечувати захист порушених прав людини. Забезпечення права не може не втратити своєї цінності, якщо винесення справедливого рішення буде затягуватись, і, звісно, якщо це рішення не буде виконуватись.

Право человека на справедливый суд играет основополагающую роль в демократическом обществе. Именно суд является тем звеном власти, которая имеет наиболее объективно и независимо оценивать спорные правоотношения, и исходя из этого обеспечивать защиту нарушенных прав человека. Обеспечение права не может не потерять свою ценность, если вынесение справедливого решения будет затягиваться, и, конечно, если это решение не будет выполняться.

A human right on a just court has a fundamental role in democratic society. Exactly a court is the that link of power that has most objectively and independently to estimate litigions legal relationships, and coming from it to provide defence of the broken human rights. Providing of right loses the value, if taking away of just decision will delay, and, certainly, if this decision will not be executed.

Ключові слова: розумний строк, процесуальний строк, розгляд цивільної справи, відшкодування шкоди.

Постановка проблеми

В українському законодавстві на сьогодні не врегульовано питання визначення розумного строку розгляду цивільних справ вітчизняними судами, що наділені правом делегувати свої повноваження в цій сфері. Нині в жодному нормативно-правовому акті не сформульовано поняття «розумний строк», а також чітко не визначено перелік підстав щодо його визначення та обчислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науково-теоретичним підґрунтям для написання статті є праці в галузі цивільного права та процесу, господарського права та господарського процесу, конституційного, адміністративного та підприємницького права, зокрема, таких авторів, як: П. Пилипчук, О. Бартовщук, Л.П. Стеблюк, А.О. Банчук, Р.О. Куйбіда, М. де Сальвіа, Т.І. Калініна, В.В. Онопенко, О. Толочко та інші. Нормативною основою роботи є чинне процесуальне законодавство, а також міжнародні правові акти, що регулюють і визначають процесуальну діяльність суду.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Адаптація законодавства України до законодавства розвинених країн відбувається повільними темпами. Погляди на розвиток, становлення та особливості дії норм цивільного процесуального права різні, але єдиним є висновок про те, що правильне застосування норм цього права сприятиме покращенню як розгляду цивільних справ, так і винесенню об'єктивного рішення.

Формулювання цілей статті

Метою запропонованої наукової праці є дослідження на основі аналізу законодавства України та судової практики питання затягування строків розгляду справи в суді, визначення сутності поняття «розумний строк», а також доцільності його законодавчого закріплення.

Автори ставлять перед собою завдання дослідити історію визначення розумного строку із застосуванням теорій відомих

науковців, а також певних судових справ у цій галузі.

Виклад основного матеріалу дослідження

Основний Закон країни гарантує кожній особі незалежно від громадянства, соціального статусу та інших критеріїв право захищати свої права і свободи в судовому порядку (ст. 55 Конституції України) [1]. Одним із принципів такого захисту є принцип верховенства права, який потрібно розуміти не лише як право на справедливий розгляд справи незалежним і неупередженим судом, а й право на судовий розгляд без невинуватених зволікань [2, с. 18]. Інтерпретація цього принципу дає можливість звести його до ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), у якій також зазначено: «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом...» [3]. Саме ця дефініція вимагає дослідження проблем, пов'язаних із удосконаленням процесів визначення розумного та справедливого строку розгляду спорів у судах.

Цивільний процесуальний кодекс України містить матеріальну норму, відповідно до якої цивільна справа розглядається судом протягом розумного строку, але не більше двох місяців з дня відкриття провадження у справі, а справи про поновлення на роботі, про стягнення аліментів – одного місяця [4, ст. 157]. Як видно з вищеведеного, Цивільний процесуальний кодекс України відповідає Конвенції в частині розгляду справи протягом розумного строку, але практика судової діяльності дає підстави стверджувати протилежне, а саме – ст. 6 Конвенції Україною не дотримується, про що свідчать статистичні дані. Зокрема, Міністерством юстиції України було надано інформацію, відповідно до якої на кінець 2005 р. Європейським судом було розпочато розгляд понад 40 справ стосовно тривалості провадження в судах України. Кількість скарг щодо перевищення розумних строків, направлених до Суду від громадян та юридичних осіб, зростає. При цьому, як правило, скаргять-

ся на тривалість розгляду, що перевищує п'ять, сім, а то й десять років.

За останніми даними, у Європейському суді було зареєстровано понад 15 тисяч заяв [5], детальний аналіз яких свідчить, що переважна більшість стосується надмірної тривалості досудового слідства, судового розгляду чи виконання судових рішень і відсутності правових засобів для вирішення цієї проблеми на національному рівні. Як наслідок, бюджет України зазнає невинуватених асигнувань та імідж країни на міжнародній арені погіршується.

Щоб з'ясувати, яким чином впливає порушення права особи на розгляд справи протягом розумного строку, потрібно розглянути частину позовів до Європейського суду про захист такого права.

Так, у справі «Лещенко і Толюпа проти України» розгляд цивільного позову про відшкодування шкоди розпочато в листопаді 1993 р. і закінчено винесенням ухвали Верховним Судом України 4 грудня 2003 року. Загальна тривалість провадження у справі становила понад 10 років і 1 місяць. Європейський суд звернув увагу на те, що основною причиною затягування розгляду було неодноразове направлення справи на новий розгляд [10].

У справі «Смирнова проти України» розгляд позову про поділ спадщини розпочато у травні 1997 р., і на час винесення Європейським судом рішення (08.11.2005) справа все ще була на розгляді в суді першої інстанції (Баглійський райсуд, м. Дніпродзержинськ). При цьому двічі рішення суду першої інстанції було скасовано апеляційним судом Дніпропетровської області та справу направлено на новий розгляд [11].

У справі «Павлюлинець проти України» тривалість розгляду скарги заявника на рішення Управління соціального захисту на час винесення Євросудом рішення щодо суті справи становила близько п'яти років і двох місяців, і розгляд справи не був завершений. При цьому Європейський суд не враховував періоди, упродовж яких за затягування був відповідальний заявник [12].

За інформацією, наданою Державною судовою адміністрацією та Верховним Судом України на запит Міністерства юстиції України, з порушенням процесуальних строків розгляду судами першої інстанції та в апеляційному порядку у 2008 р. було розглянуто 270900 цивільних справ, у 2009 р. – 307165 справ, у I півріччі 2010 р. – 168115 цивільних справ. За інформацією, наданою Верховним Судом України, станом на жовтень 2010 р. на розгляді Судової палати у цивільних справах за касаційними скаргами та касаційними поданнями знаходилося 25 000 справ. Відповідно до інформації, наданої Департаментом державної виконавчої служби Мін'юсту, станом на 1 січня 2011 р. лише в Києві з різних причин залишались невиконаними 56269 виконавчих документів [13].

Відповідно до ст. 1 Конвенції гарантування її втілення покладається на саму державу та відповідні органи. У зв'язку з цим, недотримання норм Конвенції дає особі повне право звернутися до відповідної судової інстанції про відшкодування шкоди, завданої таким правопорушенням. Однак детальний аналіз чинного законодавства України дає змогу зробити висновок: у державі немає відповідної нормативно-правової бази, спрямованої на регулювання суспільних відносин, що виникають у зв'язку з порушенням права особи на розгляд її справи в судовому порядку протягом розумного строку.

У тому, що в Україні відсутній ефективний засіб захисту у випадку, коли термін розгляду справи порушено, переконаний і Європейський суд з прав людини, дійшовши такого висновку в ході розгляду справи «Меріт проти України». У результативній частині рішення Суду було зазначено, що з боку України порушено статті 6 та 13 Конвенції [9].

Європейський суд 29 листопада 2005 р. розглядав справу «Шевченко проти України». Заявник оскаржував порушення з боку України вимог статей 6 та 13 Конвенції [6]. Суд виступив на стороні заявника, зобов'язавши Україну сплатити справедливую сатисфакцію. Це рішення мало б спонукати законодавчий орган вжити від-

повідних заходів, проте жодних змін чи поправок не було прийнято. Іншим шляхом пішла Польща, коли Європейський суд за наслідками слухання справи «Кудла проти Польщі» констатував порушення з боку останньої вимог ст. 13 Конвенції [7], задовольнивши вимоги заявника у формі справедливої сатисфакції. Слухання справи проходило у 2000 р., а вже 17 червня 2004 р. парламент Республіки Польща ухвалив Закон «Про порушення права сторони на розгляд справи без необґрунтованої затримки судового розгляду». На виконання рішень Європейського суду з прав людини відповідні закони прийнято в Хорватії, Словаччій, Республіці та інших країнах. Законопроекти із зазначених питань розробляються в Португалії та Фінляндії, в Італії вже діє закон «Пінто». Тобто, країни, що стали на шлях демократичного розвитку, приймають відповідні акти на національному рівні, що зобов'язана зробити й Україна.

Для розкриття суті вказаної проблеми необхідно відповісти на три найголовніші запитання:

1. Яким повинно бути визначення поняття «розумні строки»?

2. Чи потрібно приймати окремий закон, спрямований на правове регулювання в контексті розгляду справи протягом розумного строку?

3. Чи варто запозичувати розроблену іншими країнами форму механізму захисту прав і свобод людини в разі порушення права особи на розгляд її справи протягом розумного строку?

Цивільне процесуальне законодавство містить таке поняття, як «протягом розумного строку». Однак питання захисту прав особи на судовий розгляд і виконання рішення суду протягом розумного строку не врегульовано чинним національним законодавством узагалі. Це призводить не лише до обмеження прав осіб, справи яких нерозумно довго знаходяться/знаходилися на розгляді в суді, а й до того, що Європейський суд виносить більшу кількість рішень проти України.

Коли йдеться про врегулювання відносин, що виникають у зв'язку з порушенням

права особи на розгляд цивільної справи протягом розумного строку, перш за все мається на увазі прийняття парламентом відповідних норм. Оскільки ці правовідносини виникають із цивільного права, то потрібно прийняти відповідні зміни:

1. Доповнити главу 82 Цивільного кодексу України статтею про те, що незалежно від вини суду чи судді, кожна особа має право на відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок перевищення розумних строків розгляду справи в судах.

2. Внести відповідні зміни до Цивільного процесуального кодексу України, пов'язані з порядком надання скарги про перевищення розумного строку розгляду справи та відшкодування завданої цим шкоди.

3. Прийняти Закон України «Про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок перевищення розумних строків розгляду справи в судах».

Перший вагомий крок у цьому напрямі було зроблено Національним бюро у справах дотримання Конвенції про захист прав і основних свобод людини Міністерства юстиції України у 2002 р. із залученням провідних юристів – фахівців у галузі захисту прав людини та представників судової гілки влади. Саме вони розробили перший в Україні проект закону, спрямований на врегулювання правовідносин, що виникають у зв'язку з порушенням права особи на розгляд справи протягом розумного строку. Законопроект має назву «Про захист права особи на досудове провадження, судовий розгляд та виконання рішення суду протягом розумного строку».

Проте ні в комітетах, ні в Апараті Верховної Ради України подібний законопроект не було зареєстровано. Однак Україні необхідно прийняти закон, спрямований на відновлення порушеного права особи на судовий розгляд та виконання рішення суду протягом розумного строку шляхом звернення до суду з відповідною скаргою та закріплення права особи на компенсацію за перевищення розумних строків досудового провадження, судового розгляду та виконання судового рішення, що набрало законної сили. При цьому компенсація

за перевищення розумного строку не є відшкодуванням шкоди, завданої цим перевищенням, і не позбавляє особу права на звернення до суду в разі задоволення скарги про перевищення розумного строку відповідного провадження з позовом про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої невинуватою тривалістю цього провадження. Водночас згідно з проектом закону констатація факту перевищення розумного строку відповідного провадження сама по собі може бути достатньою компенсацією, якщо суд дійде такої думки.

Щодо назви майбутнього законопроекту, то можна погодитися з Національним бюро, дещо її інтерпретувавши: Закон України «Про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок перевищення розумних строків розгляду справи в судах», що, на думку автора, більш повно відображатиме зміст і завдання закону.

Вказаний законопроект повинен стосуватися цивільного, кримінального, адміністративного та господарського судочинства. Адже критерії оцінювання розумності строку розгляду справи є спільними для всіх справ (складність справи, поведінка заявника, поведінка органів державної влади тощо).

Найбільшу дискусію спричиняє визначення самого поняття «розумні строки». Більшість схильється до думки, що його треба розуміти як проміжок часу, протягом якого повинна бути вчинена певна процесуальна дія. Поняття «розумні строки» майже повністю збігається з поняттям «процесуальний строк». Однак між ними є межа, що дасть змогу конкретно апелювати до того чи іншого: поняття «строки» є набагато ширшим від поняття «розумні строки». Строки безпосередньо закріплюються в законі, а розумні строки застосовуються для кожної справи окремо, виходячи з об'єктивної точки зору судді. Як зазначив Європейський суд, затягування відбувається значною мірою внаслідок скасування рішення суду першої інстанції та направлення справи на новий розгляд. Європейський суд зазначив, що хоча він не уповноважений оцінювати якість су-

дочинства в державах-відповідачах, однак вважає, що направлення справ на новий розгляд зазвичай є наслідком помилок судів нижчих ланок, неодноразове направлення справи на новий розгляд у межах одного провадження виявляє серйозний недолік у судовій системі. У своїх рішеннях Європейський суд звертає увагу на те, що суди, які розглядають цивільні справи, не вживають жодних заходів, передбачених законодавством України, для боротьби з тактикою затягування, до якої вдаються відповідачі у справах. Зокрема, суд досить рідко розглядає питання щодо слухання справи за відсутності відповідача чи накладення на нього адміністративного стягнення у вигляді штрафу за прояв неповаги до суду (ст. 185-3 КУпАП) [8], а примусовий привід судді взагалі використовують лише в критичних випадках.

Необхідно також чітко визначити, коли розпочинається та закінчується перебіг розумних строків розгляду справи в суді. Відповідно до ст. 6 Конвенції, у цивільних, господарських і адміністративних справах перебіг провадження розпочинається з моменту подання позову і закінчується винесенням остаточного рішення у справі.

У разі порушення прав особи щодо розгляду її справи протягом розумного строку, відповідальність покладається на державу на підставі того, що затягування, в більшості випадків, настає у зв'язку з нерегулярним призначенням судових засідань, великими інтервалами між ними; передаванням або пересиланням справи з одного суду до іншого; невиконанням судом заходів стосовно дисциплінування сторін у справі, свідків, експертів; повторним направленням справи на додаткове розслідування чи новий судовий розгляд.

Отже, слід зазначити, що поняття «розумність» у радянському цивільному процесуальному законодавстві не використовувалося і вперше в нинішньому його розумінні закріплено в ЦПК України, однак не розкрито. Проте п. 11 ч. 1 ст. 3 КАС України дає визначення поняття «розумний строк» – найкоротший строк розгляду і вирішення адміністративної справи, достатній для надання своєчасного (без

Цивільне право і цивільний процес

невиправданих зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів у публічно-правових відносинах. На наш погляд, аналогічну норму необхідно закріпити в ЦПК України, визначивши поняття «розумний строк розгляду справ» у цивільному судочинстві.

Висновки

Таким чином, розумний строк розгля-

ду справи в суді є проміжком часу, протягом якого повинна бути вчинена певна процесуальна дія. Отже, як видно з визначення, поняття «розумні строки» повністю, або принаймні частково, збігаються з поняттям «процесуальний строк». Однак, розумні строки, на відміну від процесуальних строків, застосовуються під кожен окрему справу, виходячи із об'єктивної точки зору судді.

Список використаних джерел

1. Конституція України. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 144 с.
2. Цивільне процесуальне право України: навчальний посібник / за заг. ред. С.С. Бичкової. – К.: Атіка, 2006. – 384 с.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.search.ligazakon.ua>
4. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>
5. Румянцева В.В. Коментар фахівців [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gave.ua/0/1957>
6. Справа «Шевченко проти України», Заява №10905/02 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://search.liga.net>
7. Справа «Кудла проти Польщі» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.coe.kiev.ua>
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – Додаток до № 51. – с. 1122.
9. Справа «Меріт проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.khpg.org>
10. Справа «Лещенко і Толюпа проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.search.ligazakon.ua>
11. Справа «Смірнова проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.search.ligazakon.ua>
12. Справа «Павлюлинець проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.search.ligazakon.ua>
13. Офіційний веб-портал Державної судової адміністрації України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.court.gov.ua/dsa/>

Відшкодування спадкоємцями витрат на охорону та управління спадковим майном

А.О. Гелич

кандидат юридичних наук, старший викладач, Юридичний інститут, Національний авіаційний університет

У статті досліджено витрати на охорону та управління спадковим майном і порядок їх відшкодування спадкоємцями.

В статье исследованы расходы на охрану и управление наследственным имуществом и порядок их возмещения наследниками.

This article explores the costs for the protection and management of the heritance property and the order of the compensation of it by the successors.

Ключові слова: *спадкування, спадщина, спадкове майно, управління, охорона, спадкоємці, відшкодування витрат.*

Постановка проблеми

Цивільним Кодексом України (далі – ЦК України) окремо регулюється порядок відшкодування витрат, що здійснювалися на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця, а також на охорону та управління спадковим майном. Такі вимоги за підставами їх виникнення є неоднорідними. Адже можна виділити борги самого спадкодавця – це обов'язки, які існували на момент відкриття спадщини, та обов'язки, які виникли після відкриття спадщини, при цьому вони відшкодовуються спадкоємцем за рахунок спадкового майна.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Спадкоємець, який приймає спадщину, набуває обов'язку задовольнити не лише вимоги кредиторів спадкодавця, а й відшкодувати витрати, що можуть виникати вже після відкриття спадщини, серед яких слід виділити витрати на охорону та управління спадковим майном. Саме тому питання правової природи та порядку відшкодування витрат на охорону й управління спадковим майном відрізняється від питання відповідальності спадкоємців за зобов'язаннями спадкодавця та потребує окремого наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У сучасній літературі дослідження витрат на охорону та управління спадковим майном і порядку їх відшкодування спадкоємцями мають фрагментарний характер і, звичайно, розглядаються у зв'язку з питанням поняття та складу спадщини. Теоретичні проблеми об'єктів цивільних правовідносин та об'єктів спадкування розглядали такі автори: Ю.О. Заїка, М.Д. Єгоров, І.А. Кістяківський, Є.О. Кухарев, З.В. Ромовська, Є.О. Рябоконь, В.І. Серебровський, С.Я. Фурса, Б.Б. Черепакін та інші.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення правової природи витрат на охорону та управління спадковим майном і порядку їх відшкодування спадкоємцями.

Виклад основного матеріалу дослідження

Особливими видами вимог, що пред'являються до спадкоємців у зв'язку з відкриттям спадщини, є витрати на охорону спадкового майна та управління спадковим майном. Охорона й управління спадковим майном є різними видами юридично значимих дій. Вони відрізняються як підставами виникнення зобов'язань із них, так і порядком їх відшкодування.

Ще більш складним є питання щодо

кваліфікації витрат на охорону та управління спадковим майном (ст. 1283–1285 ЦК України). Частиною 4 ст. 1283 ЦК України передбачено, що витрати на охорону спадкового майна відшкодовуються спадкоємцями відповідно до їхньої частки в спадщині. Тобто буквально тлумачення цієї норми вказує на те, що, по-перше, такі витрати мають здійснюватися самими спадкоємцями, і, по-друге, спадкоємці не мають права обґрунтовувати перед кредиторами спадкодавця зменшення активу спадкової маси вказаним видом витрат.

Це стосується й витрат у зв'язку з управлінням спадщиною (ст. 1285 ЦК України). Відповідно до ст. 64 Закону України «Про нотаріат» від 02.09.1993, у редакції закону від 01.10.2008, можна зробити висновок, що витрати на охорону та управління спадковим майном здійснюються за рахунок спадкового майна [10].

У п. 199 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України на відміну від попередньої редакції не вказується прямо, що нотаріус до закінчення строку на прийняття спадщини може видати спадкоємцеві дозвіл на одержання частини вкладу спадкодавця в банку (фінансовій установі) на покриття витрат, пов'язаних із охороною й управлінням спадковим майном [6]. Така редакція норми вказує на те, що не існує однозначного розуміння та підходу щодо віднесення витрат на охорону й управління спадковим майном на рахунок спадщини.

Під охороною спадкового майна розуміють сукупність заходів із забезпечення збереженості майна, мета яких – запобігати псуванню, пошкодженню чи втраті спадкового майна.

Визначення змісту правовідносин щодо охорони спадкового майна підтверджує нашу точку зору, згідно з якою спадщина є об'єктом правовідносин із спадкування, а спадкове майно може бути об'єктом різноманітних спадкових правовідносин. Причому склад спадкового майна, як об'єкта тих чи інших спадкових правовідносин, може змінюватися. Зокрема, Є.О. Рябонько зазначає, що охорони потребує, передусім, майно, щодо якого не виявилось

спадкоємців, які бажають його прийняти. Відповідно, немає достатніх підстав для вжиття таких заходів, коли, наприклад, до складу спадщини входить право власності на жилий будинок, а спадкоємцями є особи, які проживали в цьому будинку разом із спадкодавцем [4, с. 222-223].

Відповідно до п. 190 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України для охорони спадкового майна нотаріус проводить опис спадкового майна, призначає його охоронця та передає майно йому на зберігання. Зміст норм, що регулюють охорону спадкового майна, однозначно свідчить, що йдеться лише про такий вид об'єктів цивільних прав, як речі. Таким чином, відповідно до ст.ст. 1283, 1284 ЦК України охороні не може підлягати спадщина як сукупність прав і обов'язків спадкодавця, що підлягає переходу до спадкоємців. Охороні може підлягати лише спадкове майно як сукупність певних речей, тобто об'єктом правовідносин із охорони спадкового майна є речі.

Є.О. Харитонов вказує, що видатки, пов'язані з описом та охороною спадкового майна, покладаються на спадкоємців, які закликаються до спадщини, відповідно до їхньої частки в спадщині. Незалежно від перебування під охороною описане майно належить спадкоємцям з моменту відкриття спадщини (ч. 5 ст. 1268 ЦК України) [12, с. 793].

Як зазначає Ю.О. Заїка, охорона спадкового майна здійснюється в інтересах: спадкоємців, відказоодержувачів, кредиторів, територіальної громади (держави) [5, с. 222]. Оскільки охорона спадкового майна здійснюється в інтересах не лише спадкоємців, відказоодержувачів і територіальної громади, до якої спадкове майно може перейти на підставах відумерлості, а й в інтересах кредиторів спадкодавця, слід зробити такі висновки. Витрати на охорону спадкового майна мають пропорційно обтяжувати частку як у спадщині, що належить спадкоємцям, вартість заповідального відказу та розподілятися пропорційно щодо суми вимог, які мають кредитори спадкодавця до спадкоємців.

У цьому разі могло б мати місце застосування норм ст. 1212 ЦК України щодо набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. На нашу думку, якщо покласти витрати щодо охорони спадкового майна лише на спадкоємців щодо майнового становища кредиторів спадкодавця, то матиме місце правова ситуація, що означає збереження майна без достатньої правової підстави. Так, І.Е. Берестова зазначає, що можливість застосування зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави майнових прав громадян, юридичних осіб і держави обумовлено специфікою цього інституту в його поширенні на всі інститути зобов'язального права. Мета цих зобов'язань полягає в захисті майнових прав та інтересів громадян і організацій шляхом поновлення попереднього становища [1, с. 38].

Але, за загальним правилом, витрати на охорону спадкового майна відшкодовуються відповідно до ч. 4 ст. 1283 ЦК України: «Витрати на охорону спадкового майна відшкодовуються спадкоємцями відповідно до їх частки у спадщині». У цьому є певна суперечливість із ч. 1 ст. 1283 ЦК України, однак слід зазначити, що такий підхід є традиційним і сформованим у цивілістиці вже протягом тривалого часу. Законодавство європейських країн також знаходиться на аналогічних позиціях щодо віднесення витрат на охорону спадкового майна на рахунок спадкового майна [3, с. 787].

Як вказує Є.О. Рябоконт, термін «витрати на охорону» може бути підданий неоднозначному розумінню, оскільки не дає чіткої відповіді на запитання, чи підлягають відшкодуванню лише фактичні витрати, яких зазнав охоронець, чи останній має право, крім того, претендувати на одержання від спадкоємців винагороди за свої послуги [4, с. 225].

Слід підтримати думку цього правознавця про те, що нотаріус та орган місцевого самоврядування права на винагороду позбавлені, адже виконують свої повноваження в силу прямої вказівки закону. Варто також погодитися з тим, що виконавець

заповіту, який здійснював охорону спадкового майна, не вправі претендувати на окрему плату за охорону спадкового майна, адже він одержує плату за виконання повноважень в цілому (ст. 1291 ЦК України). Також Є.О. Рябоконт зазначає, що у випадку здійснення заходів щодо охорони спадщини іншими особами, у тому числі спадкоємцями, право вимагати винагороду за рахунок спадкового майна не суперечить суті цих відносин, тим більше, що відповідне право особи, яка здійснює зберігання спадщини, крім спадкоємців, закріплене у ч. 1 ст. 62 Закону України «Про нотаріат» [4, с. 225].

З огляду на це, необхідним є уточнення: чи має право вимагати відповідної винагороди спадкоємець, який здійснює охорону спадкового майна, тобто відповідного збільшення його частки? Незважаючи на те, що в ст. 62 Закону України «Про нотаріат» спадкоємців не названо особами, які мають право на винагороду, є правомірною наявність вимоги про відшкодування витрат, пов'язаних із діяльністю щодо охорони спадкового майна, а також теоретично можна припустити наявність вимоги про сплату винагороди такому спадкоємцеві, адже він здійснює такі дії не лише у власних інтересах, а й в інтересах інших спадкоємців, кредиторів, відказоодержувачів. Такий спір вирішуватиметься в судовому порядку.

Вимоги про відшкодування витрат на охорону спадкового майна можуть пред'являтися до спадкоємців, які прийняли спадщину, а також до виконавця заповіту, якщо з певних причин охорона спадкового майна здійснювалася не виконавцем заповіту.

Суперечливим з теоретичної точки зору є питання про можливість пред'явлення вимог про відшкодування витрат на охорону спадкового майна до територіальної громади. У п. 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» вказано, що вимоги про відшкодування витрат на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця (ст. 1232 ЦК України), а також витрат на охорону спадкового май-

на (ст. 1283 ЦК України) можуть бути пред'явлені й до територіальної громади, що стала власником спадщини, визнаної судом відумерлою [11].

Як зазначає Є.О. Рябоконь, за імперативною нормою ст. 1283 ЦК України такі витрати підлягають відшкодуванню винятково спадкоємцями, до числа яких територіальна громада як власник відумерлого майна (ст. 1277 ЦК України) не належить [4, с. 225].

Таким чином, у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» норми ч. 4 ст. 1283 ЦК України отримали розширювальне тлумачення. На нашу думку, це може означати також, що подібне тлумачення стосується й інших осіб, які отримують спадкове майно – кредиторів і відказоодержувачів.

Відносини і охорони спадкового майна в літературі зі спадкового права найчастіше розглядаються разом із правовідносинами щодо управління спадщиною. Цивільним законодавством України встановлено договірні підстави управління спадковим майном. Статтею 1285 ЦК України зазначається: «Якщо у складі спадщини є майно, яке потребує утримання, догляду, інших фактичних чи юридичних дій для підтримання його в належному стані, нотаріус, а в населених пунктах, де немає нотаріуса, – відповідний орган місцевого самоврядування, у разі відсутності спадкоємців або виконавця заповіту укладають договір на управління спадщиною з іншою особою».

Відповідно до загальних положень про договір, договір про управління спадщиною класифікується як договір на користь третьої особи (ст. 636 ЦК України). Разом з тим, договір про управління спадщиною не може класифікуватися як окремий вид договорів управління майном, які регулюються гл. 70 ЦК України «Управління майном». Як вказано в коментарі до ст. 1029 ЦК України, слід ураховувати, що ст.ст. 1029-1045 ЦК України не можуть застосовуватись до відносин щодо управління спадщиною (ст. 1285 ЦК України). Правда, не виключається в окремих ви-

падках їх застосування до цих відносин за аналогією [8, с. 528].

Відповідно до ст. 1285 ЦК України договір про управління спадщиною укладає нотаріус, а в населених пунктах, де немає нотаріуса, – відповідний орган місцевого самоврядування, у разі відсутності спадкоємців або виконавця заповіту. Такі особи не можуть вважатися установниками управління, адже вони не виступають власниками спадкового майна.

Цивільним законодавством України не встановлено особливості стягнення плати за виконання дій щодо управління спадщиною на користь особи, яка здійснює таке управління. Відповідно до ст. 1035 ЦК України істотною умовою договору управління майном є визначення розміру і форми плати за управління майном. Постає запитання – якщо при укладенні договору про управління спадщиною не буде досягнуто згоди про розмір і форму плати, то чи може це призвести до визнання договору неукладеним, чи в цьому разі мають застосовуватися за аналогією норми спадкового права, що передбачають встановлення плати за виконання заповіту?

На нашу думку, щодо стягнення плати за виконання своїх повноважень особа, яка управляє спадщиною, за аналогією може застосовувати норми ст. 1291 ЦК України щодо права виконавця заповіту на плату за виконання своїх повноважень, виходячи з таких міркувань.

Договір про управління спадщиною укладається виключно після відкриття спадщини, тому за аналогією з ч. 2 ст. 1291 ЦК України, якщо розмір плати не був визначений у договорі, він може бути визначений, або за домовленістю особи, яка здійснювала управління спадщиною, та спадкоємцями, а в разі недосягнення такої згоди, тобто в разі спору – судом.

Є.О. Кухарев зазначає, що передбачена українським законодавством можливість визначення розміру плати виконавця заповіту після відкриття спадщини є цілком обґрунтованою, оскільки, даючи згоду бути виконавцем заповіту, в якому не встановлено розмір плати, особа може не уявляти обсяг тих дій, які необхідно буде

вчинити після відкриття спадщини [7, с. 140].

Міркування щодо встановлення розміру плати виконавцеві заповіту також цілком справедливо стосуються розміру плати управителя спадковим майном. За аналогією зі ст. 1295 ЦК України можливість встановлення плати виконавцеві заповіту після відкриття спадщини може запобігти подальшій відмові останнього від здійснення своїх повноважень у порядку ст. 1295 ЦК України.

Але, з іншого боку, як зазначається в літературі, регулюючи можливість встановлення плати виконавцеві заповіту після відкриття спадщини, закон не передбачає загальні засади визначення розміру такої плати, оскільки дії, якими охоплюється виконання заповіту, можуть бути різноманітними. І в цьому аспекті цілком очевидно буде ситуація, коли спадкоємці вважатимуть таку суму зовеликою і спір автоматично розглядатиметься в судовому порядку.

На розмір визначення плати особі, яка здійснює управління спадщиною, впливають обставини, аналогічні встановленню розміру плати виконавцеві заповіту.

При обчисленні розміру плати особі, яка здійснює управління спадщиною, як і щодо виконавця заповіту, доцільним є застосування за аналогією ч. 4 ст. 632 ЦК України, відповідно до якої, якщо ціна в договорі не встановлена і не може бути визначена виходячи з його умов, вона визначається виходячи із звичайних цін, що склалися на аналогічні товари, роботи або послуги на момент укладення договору.

Отже, в ході визначення розміру плати за основу слід взяти середні ціни, що склалися на аналогічні послуги в період здійснення особою своїх повноважень, або в момент відкриття спадщини, якщо період здійснення виконавцем заповіту своїх повноважень досить тривалий, унаслідок чого неможливо встановити середні ціни на ці послуги. Якщо ж розмір плати встановлений більше за середній, то потрібно довести його обґрунтованість, виходячи з якості самих послуг, кількості затраченого часу тощо.

У ході встановлення розміру плати особі, яка здійснює управління спадщиною, як і виконавцеві заповіту, слід виходити з розумності такого розміру. Незважаючи на те, що цивільне законодавство визначає «розумність» як загальну засаду цивільного законодавства (ст. 3 ЦК України), не розкриваючи його зміст, юридична література оперує таким поняттям. Як зазначає з цього приводу В.І. Ємельянов, розумними слід вважати такі дії, які вчинила б людина, що має середній рівень інтелекту, знань та життєвого досвіду. Абстрактна особа, наділена такими якостями, може називатися розумною людиною. Вирішуючи питання розумності, слід порівняти дії, що оцінюються, з еталонними діями середньої людини. Тобто розумність у кінцевому результаті передбачає адекватність вчинюваних виконавцем заповіту дій тому розмірові грошової суми або майна, який він пропонує спадкоємцям як плату за виконання своїх повноважень. Здійснюючи будь-які дії, особа прагне максимально дотриматися власних інтересів. Тобто виконавець заповіту намагатиметься встановити максимальний розмір плати за виконання повноважень, виходячи із власних потреб. Однак вирішальним у цьому аспекті стане адекватність запропонованого розміру плати характерові дій.

Застосовуючи розумність як критерій визначення розміру плати за управління спадщиною, як і при виконанні заповіту, слід взяти до уваги, перш за все, складність вчинюваних дій, відсутність альтернативних варіантів залучення юридичної допомоги та, безперечно, результат таких дій [7, с. 140].

Дуже чітко В.Ю. Чуйкова проводить відмежування витрат, які не входять до складу спадщини, але відшкодовуються за рахунок спадкового майна від боргів спадкодавця, що входять до складу спадщини. Щодо витрат, які обтяжують спадщину, дослідник вживає оригінальний термін «відшкодування витрат, які падають на спадкоємців» [13, с. 399-400]. Також вказує, що до впливу шестимісячного строку або до отримання свідоцтва про право на спадщину спадкоємець має право здійс-

нювати за рахунок спадкового майна лише витрати: 1) на покриття витрат на догляд за спадкодавцем під час його хвороби, а також на поховання; 2) на догляд осіб, які перебували на утриманні спадкодавця; 3) на задоволення претензій щодо заробітної плати та претензій, які прирівнюються до таких; 4) щодо охорони та управління спадковим майном.

Про встановлення особливого правового режиму щодо витрат, які обтяжують спадщину, свідчить також інший, загально-цивільний, відмінний від «претензійного» порядок звернення вимог про відшкодування таких витрат. Як зазначає В.Ю. Чуйкова, на вимоги щодо відшкодування витрат на догляд за спадкодавцем під час його хвороби, а також витрат щодо охорони та управління спадковим майном поширюється загальний трирічний строк позовної давності, передбачений ст. 257 ЦК України [13, с. 399-400].

Якщо в складі спадщини є майно, яке потребує утримання, догляду, вчинення інших фактичних чи юридичних дій для підтримання його в належному стані, нотаріус, а в населених пунктах, де немає нотаріуса, – відповідний орган місцевого самоврядування, у разі відсутності спадкоємців або виконавця заповіту укладають договір на управління спадщиною з іншою особою. Це може бути хтось із родичів спадкодавця, працівник підприємства, що належало спадкодавцю, працівник органів місцевого самоврядування тощо [12, с. 795].

Проблемним є питання щодо того, чи повинні входити до складу спадкового майна витрати на управління спадщиною? На нашу думку, навіть якщо такі витрати будуть компенсовані за рахунок спадкового майна, надалі вони мають бути перераховані як витрати спадкоємця і не повинні входити до складу спадщини. Але більшість дослідників притримується точки зору, відповідно до якої витрати на управління майном відносяться за рахунок вартості спадщини.

Як зазначає Є.О. Харитонов, особа, яка управляє спадщиною, не може використовувати спадкове майно для отримання

прибутку на власну користь. Після закінчення строку управління спадщиною особа, яка управляє спадковим майном, мусить подати спадкоємцям звіт про результати управління майном.

Управляючий має право на плату за виконання своїх обов'язків. Вказується, що ця сума обумовлюється договором між нотаріусом та особою, яка управляє спадщиною. Вона виплачується спадкоємцями пропорційно до частки успадкованого кожним із них майна. Якщо спадкоємці відмовляються сплатити гроші за управління спадщиною, то управляючий може звернутися до суду. Якщо особа заподіяла шкоду або використовувала спадщину у власних цілях, спадкоємці можуть звернутися до суду з позовом про відшкодування збитків та моральної шкоди (ст.ст. 22, 23 ЦК України) [12, с. 796].

Вартість спадщини може бути визначена за погодженням спадкоємців, кредиторів спадкодавця, а також відказоодержувачів, які в цьому разі є заінтересованими особами. У процесі оцінки вартості спадщини може бути застосована професійна оцінка, у тому числі й аудиторська, в основному це стосується об'єктів підприємницької діяльності.

Таким чином, хоча відповідно до ч. 5 ст. 1268 ЦК України спадщина вважається такою, що належить спадкоємцям з часу відкриття спадщини, незалежно від того, коли вона була прийнята, у спадковому праві порушується загальноцивільний принцип, відповідно до якого плоди і доходи належать власникові майна, витрати на утримання майна також відносяться на рахунок власника. Відповідно до ч. 4 ст. 319 ЦК України «Власність зобов'язує», логічно було б, якби витрати на утримання майна, що належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини, відносилися б на рахунок особистого майна спадкоємця. Але потрібно зробити висновок, що положення, згідно з яким вживається термін «спадкоємець несе відповідальність», «спадкоємець відшкодовує витрати» тощо, означає, що такі витрати відшкодовуються за рахунок спадкового майна, яке вважається належним спадкоємцеві з часу відкриття

спадщини. При цьому, якщо застосовувати буквально тлумачення вказаних норм, то потрібно було б зробити протилежний висновок.

На нашу думку, в спадковому праві не реалізуються теоретичні засади концепції управління майном, виходячи з теоретичних позицій примноження майна. Відповідно до концепції розуміння управління майном, здійсненої Р.А. Майдаником, потрібно зробити висновок, що в чинному законодавстві немає підстав для того, щоб відносити витрати на управління спадковим майном на рахунок вартості спадщини.

Як зазначає Р.А. Майданик, під діями в інтересах вигодонабувача або установника управління слід розуміти вчинені з належною дбайливістю дії, що не суперечать закону і мають своєю метою зберігання та примноження вартості переданого в управління майна, здійснені без невиправданого ризику можливих витрат так, як вчинив би на місці управителя сам установник за аналогічних обставин [9, с. 107].

Близькою до точки зору Р.А. Майданика є позиція І.В. Венедиктової, яка визначає довірче управління як ініціативну самостійну діяльність управителя щодо реалізації чужих суб'єктивних прав та обов'язків, що може бути спрямована на збереження чи примноження переданого в довірче управління майна, а також зменшення або попередження збитків від його використання шляхом реалізації правомочностей володіння, користування й розпорядження в обсязі, встановлено-

му установником управління [2, с. 61].

Є.О. Кухарев характеризує управління спадщиною з огляду на здійснення своїх повноважень виконавцем заповіту. На його думку, уявляється доцільним розглядати управління спадковим майном саме виходячи з позиції примноження переданого в управління спадкового майна, тобто фактично отримання прибутку від вчинення управителем дій, що охоплюються управлінням, а також зменшення або попередження збитків від його використання. Наведений висновок обумовлений тим, що законодавець виокремлює в ст. 1290 ЦК України такі повноваження виконавця заповіту, як – «управляти спадщиною» та «вжити заходів щодо охорони спадкового майна». За таких обставин повноваження щодо управління спадковим майном та його охорони відрізнятимуться характером вчинюваних дій, що, у свою чергу, обумовлюється особливостями спадкової маси [7, с. 105].

Висновки

Отже, витрати, що виникають після відкриття спадщини, серед яких слід виділити витрати на охорону та управління спадковим майном, до складу спадщини не входять і охоплюються поняттям «спадкове майно». Тому доцільно вживати термін «вимоги, що обтяжують спадщину», який буде ширшим, ніж поняття «борги спадкодавця», і охоплюватиме як майнові обов'язки (борги) спадкодавця, так майнові обов'язки, що виникли після відкриття спадщини та пов'язані зі спадщиною.

Список використаних джерел

1. Берестова І.Е. Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави : загальнотеоретичні проблеми та правові наслідки : монографія / І.Е. Берестова. – Дніпропетровськ : Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2005. – 168 с.
2. Венедиктова І.В. Договір довірчого управління майном в Україні / І.В. Венедиктова. – Харків : Консум, 2006. – 216 с.
3. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / [пер. с фр. В. Захватаев / Предисловие : А. Довгерт, В. Захватаев / Приложения 1-4 : В. Захватаев / отв. ред. А. Довгерт]. – К. : Истина, 2006. – 1008 с.
4. Заїка Ю.О. Спадкове право : навч. посіб. / Ю.О. Заїка, Є.О. Рябоконт. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 352 с.
5. Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні : Становлення і розвиток : монографія / Ю.О. Заїка. – 2-ге вид. – К. : КНТ, 2007. – 288 с.
6. Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України. Затв. наказом

Цивільне право і цивільний процес

Міністерства юстиції України від 03.03.2004 р. № 20/5 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 10. – С. 639.

7. Кухарев О.Є. Виконання заповіту: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03 / О.Є. Кухарев. – К., 2008. – 201 с.

8. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : [В 4-х т.] / А.Г. Ярема, В.Я. Карабань, В.В. Кривенко, В.Г. Ротань. – Т. 3. – К. : А.С.К. ; Севастополь : Ін-т юрид. досліджень, 2006. – 928 с.

9. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2-х т. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – Т. II. – 1088 с.

10. Закон України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. № 3425-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – С. 383.

11. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 травня 2008 р. № 7 // Вісник Верховного Суду України. – 2008. – № 6. – С. 17.

12. Харитонов Є.О. Цивільне право України : підручник / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, О.В. Старцев. – вид. 2-е, перероб. і доп. – К. : Істина, 2009. – 816 с.

13. Цивільне право України : підручник, у 2-х т. / [Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова В.І. та ін.] ; за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Т. 1. – 480 с.

Поняття і господарсько-правові ознаки комунальних банків

Н.О. Герасименко
аспірант,
Інститут економіко-
правових досліджень
НАН України

Науковий керівник:
В.А. Устименко
доктор юридичних наук,
професор

У статті розглянуто наукові розробки та вітчизняне законодавство щодо змісту поняття «комунальний банк». Розроблено авторське визначення поняття «комунальний банк» і виокремлено його господарсько-правові ознаки.

В статье рассмотрены научные разработки и отечественное законодательство относительно содержания понятия «коммунальный банк». Разработано авторское определение понятия «коммунальный банк» и выделены его хозяйственно-правовые признаки.

In the article scientific developments and domestic legislation are considered in relation with maintenance of concept «communal bank». The author decision of concept «communal bank» is developed and selected its economic-law signs.

Ключові слова: комунальний банк, господарське право, банківська діяльність, органи місцевого самоврядування.

Постановка проблеми

Банківська діяльність, правовий статус її суб'єктів – банківських установ, була і залишається об'єктом уваги як науковців, так і практиків. Багато проблемних питань виникають у сферах господарсько-виробничих, організаційно-господарських і внутрішньогосподарських відносин, що виникають у діяльності банків. Не вирішеними в науці та практиці банківської діяльності залишаються питання суб'єктного складу учасників (засновників) банків. Зокрема, неоднозначно в законодавстві України виписано можливість створення та діяльності такого виду банківських установ, як комунальні банки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Суміжні проблеми частково були предметом досліджень В.А. Устименка в контексті розроблення проблеми господарсько-правових аспектів відносин власності територіальної громади міста. Провідним дослідником господарського права обґрунтовано необхідність упровадження в правовий обіг таких понять, як: «виключна власність територіальної громади міста», «комунальна казна» тощо [1]. Результати дослідження безпосередньо стосуються організаційно-господарських

повноважень органів місцевого самоврядування стосовно комунальних банків.

Правовий статус підприємства як суб'єкта господарювання, а також регламентація господарської діяльності казенних підприємств були предметом досліджень відповідно М.Г. Ісакова [2] та І.М. Бондаренко [3]. Результати їхніх розробок можуть бути проаналізовані з метою розкриття особливостей здійснення господарської діяльності суб'єктами з особливим складом засновників.

Важливе теоретико-методологічне значення мають фундаментальні дослідження докторів юридичних наук О.М. Вінник – стосовно корпоративних відносин як різновиду господарських відносин, що виникають у процесі створення, функціонування та припинення господарських товариств [4]; О.Х. Юлдашева – щодо засад регуляторної політики у сфері господарської діяльності [5].

Безпосередньо участь органів місцевого самоврядування в організаційно-господарських відносинах досліджували Р.А. Джабраїлов – у контексті правового забезпечення ефективного використання об'єктів комунальної власності [6]; Р.Ф. Гринюк – стосовно особливостей правового статусу комунальних підприємств за но-

вих економічних умов [7]; К.І. Апанасенко – щодо правового режиму комунального майна [8]. Усі зазначені дослідження можуть бути предметом аналізу з метою визначення правового статусу комунальних банків в Україні.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Однак у зазначених та інших наукових дослідженнях найчастіше питання комунальних банків розглядаються лише попутно.

Українська Радянська Енциклопедія вказує на особливість господарської діяльності комунальних банків, визначаючи останні як такі, що видають позики на житлове та комунальне господарство й будівництво. При цьому надається історична довідка, згідно з якою в СРСР у зв'язку з реорганізацією банків довгострокових вкладень комунальні банки у 1959 р. ліквідовано, а їхні функції передано Будбанку СРСР і частково Державному банку СРСР [18].

Поодинокі ж публікації предметного характеру, наприклад, стаття О.М. Селезньової [9] і тези виступу Р.А. Джабраїлова [10], потребують подальшого наукового пошуку в напрямі формулювання визначення поняття «комунальний банк» і наповнення його господарсько-правовим змістом.

Таким чином, невирішеним залишається основоположне питання функціонування комунальних банків в Україні, а також формулювання відповідного поняття та визначення його господарсько-правових ознак.

Формулювання цілей статті

Метою роботи є визначення поняття «комунальний банк» і його господарсько-правових ознак.

Для досягнення поставленої мети були вирішені такі завдання:

1) проаналізовано наукові розробки, вітчизняне законодавство в контексті досліджуваної тематики;

2) розроблено господарсько-правові ознаки і зміст поняття «комунальний банк».

Виклад основного матеріалу дослідження

Звернемо увагу на положення чинного законодавства щодо неоднозначності визначень родового поняття «банк». Господарський кодекс України закріплює таке визначення: «банки – це фінансові установи, функціями яких є залучення у вклади грошових коштів громадян і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах і на власний ризик, відкриття та ведення банківських рахунків громадян та юридичних осіб» [11, ст. 334], а визначення Закону України «Про банки і банківську діяльність»: банк – юридична особа, яка на підставі банківської ліцензії має виключне право надавати банківські послуги, відомості про яку внесені до Державного реєстру банків [12, ст. 1].

Аналізуючи цитовані вище законодавчі визначення одного й того ж поняття «банк», можемо сформулювати ознаки, що дають можливість певним суб'єктам вважатися суб'єктами особливого виду господарської діяльності, яким є банківська діяльність. Називатимемо їх господарсько-правовими ознаками банків:

1) банк повинен бути юридичною особою;

2) банк має виключне право надавати банківські послуги, що полягають у залученні у вклади коштів громадян і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах і на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків громадян та юридичних осіб;

3) відомості про банк повинні бути внесені до Державного реєстру банків.

Ці ознаки використаємо для формулювання господарсько-правових ознак комунальних банків.

Звернемо увагу на той факт, що учасниками банку можуть бути юридичні та фізичні особи, резиденти та нерезиденти, а також держава в особі Кабінету Міністрів України або уповноважених ним органів [12, ст. 14]. Більше того, законодавство України не включає органи місцевого самоврядування до переліку суб'єктів, які не можуть бути учасниками банку (юри-

дичні та фізичні особи не мають права бути учасниками банку, якщо неможливо встановити їх власників (для юридичних осіб) та/або джерела коштів, за рахунок яких ці особи здійснюють внески до статутного капіталу або купують акції (паї) банку) [13, п. 1.7].

Однак, за характером наповнення їх статутного капіталу та іншими особливостями створення і діяльності комунальних банків не визначені як один із видів банківських установ, якими на сьогодні є державні та кооперативні банки. Державний банк – це банк, сто відсотків статутного капіталу якого належать державі [12, ст. 7], на кооперативний банк додатково поширюється законодавство про кооперацію в частині, що не суперечить Закону України «Про банки і банківську діяльність». Кооперативні банки створюються за принципом територіальності і поділяються на місцеві та центральні кооперативні банки [12, ст. 8].

Характеризуючи організаційно-правову форму банків загалом, відзначимо, що останні створюються у формі публічного акціонерного товариства або кооперативного банку [11, ст. 336]. Кооперативний банк може створюватися суб'єктами споживчої кооперації згідно із Законом України «Про споживчу кооперацію». Відповідна можливість передбачена в наступній нормі, закріпленій у цьому законі: «споживчі товариства та їх спілки виходячи з статутних вимог мають право створювати (реорганізовувати, ліквідовувати) для здійснення своїх статутних завдань... комерційні банки» [14, ст. 11]. Тому банк, засновником якого виступатимуть органи місцевого самоврядування, не може бути створений у організаційно-правовій формі кооперативного банку, оскільки засновується лише спеціальними суб'єктами – споживчими товариствами та їх спілками. Таким чином, для комунального банку за чинним законодавством про банки і банківську діяльність існує єдина організаційно-правова форма – публічне акціонерне товариство.

Територіальна громада в особі органу, уповноваженого управляти комунальним

майном, віднесена до суб'єктів заснування акціонерного товариства, на рівні з фізичними і юридичними особам, а також державою в особі органу, уповноваженого управляти державним майном [15, ст. 4]. Більше того, законодавство про акціонерні товариства передбачає, що таке товариство може бути створене однією особою чи може складатися з однієї особи в разі придбання одним акціонером усіх акцій товариства, а відомості про це підлягають реєстрації та опублікуванню для загальної відома в порядку, встановленому Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку [15, ст. 6].

Можливість створення комунального банку територіальною громадою в особі органу, уповноваженого управляти комунальним майном, передбачається законодавством про місцеве самоврядування. Зокрема визначено, що «територіальним громадам сіл, селищ, міст, районів у містах належить право комунальної власності на рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, землю, природні ресурси, підприємства, установи та організації, в тому числі банки...; територіальні громади сіл, селищ, міст, районів у містах безпосередньо або через органи місцевого самоврядування можуть об'єднувати на договірних засадах на праві спільної власності... кошти місцевих бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, установ та організацій і створювати для цього відповідні органи і служби» [16, ст. 60].

Органи місцевого самоврядування можуть створювати комунальні банки та інші фінансово-кредитні установи... з дотриманням вимог, встановлених Бюджетним кодексом України та іншими законами України [16, ст. 70].

Таким чином, визначаємо ще одну ознаку комунального банку – це створення його територіальною громадою в особі органу, уповноваженого управляти комунальним майном, у організаційно-правовій формі публічного акціонерного товариства. Хоча зазначимо, що статус публічного акціонерного товариства з одним

акціонером – територіальною громадою в особі органу, уповноваженого управляти комунальним майном, потребуватиме подальшого наукового аналізу.

Для формулювання визначення поняття «комунальний банк», розглянемо суміжні видові поняття «державний банк» і «кооперативний банк». Аналізуючи господарське законодавство про банки та банківську діяльність [11, ст. 337], формуємо визначення поняття «державний банк»: банк, створений за рішенням Кабінету Міністрів України на основі державної власності, у якому держава здійснює повноваження власника щодо акцій (паїв), які належать їй у статутному капіталі через органи управління, статут якого затверджується постановою Кабінету Міністрів України, а найменування містить слово «державний».

Визначення поняття «кооперативний банк» безпосередньо передбачене Законом України «Про банки і банківську діяльність»: це банк, створений суб'єктами господарювання, а також іншими особами за принципом територіальності на засадах добровільного членства та об'єднання пайових внесків для спільної грошово-кредитної діяльності. Відповідно до закону можуть створюватися місцеві та центральний кооперативні банки; статутний капітал кооперативного банку поділяється на паї, а кожний учасник кооперативного банку незалежно від його участі (паю) у статутному капіталі банку має право одного голосу [11, ст. 338].

Ключовими в наведених вище визначеннях є вказівки на:

1) суб'єкт прийняття рішення про створення державного та кооперативного банку;

2) мету створення банківської установи – здійснення грошово-кредитної діяльності;

3) порядок утворення (формування) статутного капіталу банку;

4) наявність у найменуванні кваліфікуючого слова (наприклад, «державний»).

Усі виокремлені ознаки буде використано у формулюванні визначення поняття «комунальний банк». Для всебічної та

обґрунтованої розробки досліджуваного поняття, його ознак звернемо увагу на погляди провідних науковців господарського права та інших суміжних наук стосовно визначення поняття «комунальний банк», його організаційно-правової форми, мети діяльності, порядку створення, ліквідації комунального банку тощо.

Так, Є.В. Карманов пропонує визначати комунальний банк як особливу юридичну особу, яка має спеціальну правоздатність та є комунальною власністю територіальної громади [17, с. 132]. Така позиція хоч і є слушною, однак не відображає сутності комунального банку.

Науковець О.М. Селезньова визначає комунальний банк як «юридичну особу, яка створюється відповідно до законодавства про банки і перебуває у власності територіальної громади, виконує роль фінансового посередника і володіє спеціальною правоздатністю в обсязі кредитування комунального господарства, місцевих підприємств і організацій, а також індивідуального будівництва (заходів з підвищенням ступенем ризику з точки зору звичайної банківської практики) та має виключне право на підставі ліцензії Національного банку України здійснювати в сукупності кредитні, депозитні та розрахункові операції» [9, с. 20-21]. Відзначаємо закріплення дослідником особливостей правоздатності комунального банку, що полягає у здійсненні ним особливих видів банківської діяльності – кредитування комунального господарства, місцевих підприємств та організацій, а також індивідуального будівництва.

Можливість створення комунальних банків, хоча і без формулювання відповідного визначення, передбачав Ю.В. Ващенко, який за формою власності поділяв комерційні банки на державні, приватні, комунальні та змішані [19, с. 59].

На думку Р.А. Джабраїлова, «комунальний банк можна було б визначити як банк, створений за рішенням компетентного органу місцевого самоврядування на основі комунальної власності» [10]. Дослідник вказує на визначальну ознаку комунального банку – створення його за

рішенням повноважного органу місцевого самоврядування на основі комунальної власності.

Деякі електронні довідники (зокрема, електронний словник термінів банківської діяльності, електронний словник правових термінів) у якості основних ознак комунальних банків вказують на види господарської діяльності комунальних банків. Такими визначеннями, наприклад, є:

- комунальний банк – банк, який надає кредит під заставу міської нерухомості [20];

- комунальним є банк місцевих органів влади, а також підприємств і господарюючих організацій, які знаходяться у їх віданні (ідеться про деякі країни). У вузькому розумінні комунальними є банки, спеціально створювані як самостійні юридичні особи для ведення рахунків місцевих бюджетів, розрахунків по податках із бюджетами вищих рівнів, поточного розрахунково-кредитного обслуговування комунального господарства, розрахунків по комунальних платежах населення, фінансування інфраструктури та інших об'єктів місцевого значення. У широкому розумінні до комунальних банків відносяться всі кредитно-банківські установи, які прямо чи опосередковано беруть участь у перерахованих видах діяльності, а також розміщенні комунальних позик і дольовому фінансуванні об'єктів; останні операції отримали поширення в умовах хронічної дефіцитності місцевих бюджетів. Участь приватного капіталу в подібних операціях контролюється державою [21].

Ознаками, що характеризують господарську діяльність комунальних банків, за цими визначеннями, є деталізовані напрями такої діяльності. Подібні напрями виділимо як господарсько-правову ознаку комунальних банків.

Крім того, як бачимо, друге визначення (широке розуміння сутності комунальних банків) передбачає отримання банком статусу комунального не за критерієм участі в статутному капіталі, а за характером здійснюваних ним видів фінансово-кредитних операцій. Широке розуміння сутності комунальних банків не передбачає стовід-

соткової участі територіальної громади в статутному капіталі таких банків.

Насамкінець, варто зазначити, що проблема утворення та функціонування комунального банку піднімалася у Верховній Раді України в ході розгляду проекту закону про місто Харків, який не було прийнято. У ньому пропонувалося таке визначення: «комунальний банк – це банк, сто відсотків статутного капіталу якого належать територіальній громаді» [22, ст. 125]. Зазначений критерій визначення банку комунальним лише за характеристикою дольової участі територіальної громади у статутному капіталі вважаємо дискусійним. По-перше, теоретично не можуть бути виключені випадки, коли певною часткою статутного капіталу (імовірно такою, що не є істотною участю) володіють фізичні особи – представники територіальної громади або комунальні підприємства відповідної територіальної громади. По-друге, визначення поняття «комунальний банк» лише за однією, хоча й ключовою, ознакою видається неповним.

До ознак комунального банку згідно із зазначеним законопроектом відносилися: він є юридичною особою, знаходиться у власності територіальної громади, підзвітний органу місцевого самоврядування і засновується за рішенням представницького органу місцевого самоврядування [22, ст. 125].

Висновки

Таким чином, підсумовуючи проведений аналіз нормативно-правових актів України, енциклопедичних видань і поглядів науковців, можна дійти висновків.

Комунальний банк – це банк, рішення про створення якого на основі комунальної власності приймається уповноваженим органом місцевого самоврядування, з метою здійснення банківської діяльності в порядку і на умовах, передбачених Законом України «Про банки і банківську діяльність» та для забезпечення фінансово-кредитних потреб та інтересів територіальної громади.

Виокремлюємо такі господарсько-правові ознаки комунальних банків, що дають

можливість відрізнити їх від інших учасників господарсько-правових відносин:

1) є юридичною особою, відомості про яку внесено до Державного реєстру банків;

2) створюється територіальною громадою в особі органу, уповноваженого управляти комунальним майном, у організаційно-правовій формі публічного акціонерного товариства;

3) створюється на основі комунальної власності;

4) має виключне право на підставі ліцензії Національного банку України здійснювати в сукупності кредитні, депозитні та розрахункові операції, що полягають переважно у:

- наданні кредитів під заставу міської нерухомості;

- кредитуванні житлового і комунального господарства, місцевих підприємств та організацій, а також індивідуального будівництва;

- веденні рахунків місцевих бюджетів;

- здійсненні розрахунків по податках із бюджетами вищих рівнів;

- проведенні поточного розрахунково-кредитного обслуговування комунального господарства;

- веденні розрахунків по комунальних платежах населення;

- здійсненні фінансування інфраструктури територіальної громади та інших об'єктів місцевого значення.

Перспективами подальших розробок у цьому напрямі визначаємо дослідження статусу публічного акціонерного товариства – банку з одним акціонером, територіальною громадою в особі органу, уповноваженого управляти комунальним майном, чи за участю інших господарючих і приватних суб'єктів. У подальшому звернемо увагу також на напрями усунення неоднозначності вітчизняного законодавства в частині передбачення в Законі України «Про банки та банківську діяльність» та Господарському кодексі України можливості територіальних громад засновувати комунальні банки на доповнення до норм Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Список використаних джерел:

1. Устименко В.А. Власність територіальної громади міста (господарсько-правові аспекти) : автореф. дис... д-ра юрид. наук : 12.00.04 / В.А. Устименко / НАН України; Ін-т економіко-правових дослідж. – Донецьк, 2007. – 33 с.

2. Ісаков М.Г. Правовий статус підприємства як суб'єкта господарювання : дис... канд. юрид. наук : 12.00.04 / М.Г. Ісаков / НАН України; Інститут економіко-правових дослідж. — Донецьк, 2006. – 227 с.

3. Бондаренко І.М. Правова регламентація господарської діяльності казенних підприємств : дис... канд. юрид. наук : 12.00.04 / І.М. Бондаренко / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2001. – 207 с.

4. Вінник О.М. Теоретичні аспекти правового забезпечення реалізації публічних і приватних інтересів в господарських товариствах : дис... д-ра юрид. наук : 12.00.04 / О.М. Вінник / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 631 с.

5. Юлдашев О.Х. Методологічні засади регуляторної політики у сфері господарської діяльності : автореф. дис... д-ра юрид. наук : 12.00.04 / О.Х. Юлдашев / НАН України; Інститут економіко-правових дослідж. – Донецьк, 2008. – 30 с.

6. Джабраїлов Р.А. Правове забезпечення ефективного використання об'єктів комунальної власності : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Р.А. Джабраїлов / НАН України; Інститут економіко-правових дослідж. – Донецьк, 2005. – 18 с.

7. Гринюк Р.Ф. Правовий статус комунальних підприємств в Україні : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Р.Ф. Гринюк / НАН України; Ін-т економіко-правових дослідж. – Донецьк, 2001. – 20 с.

8. Апанасенко К.І. Правовий режим майна, що є в комунальній власності : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.04 / К.І. Апанасенко / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 20 с.

9. Селезньова О.М. Комунальний банк: проблеми поняття, правового статусу і правового регулювання / О.М. Селезньова // Економіка. Фінанси. Право. – 2006. – № 9. – С. 18-21.

10. *Джабраїлов Р.А.* Місто як засновник комунальних банків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hozpravo.com.ua>
11. Господарський кодекс України (із змінами, внесеними згідно із законом № 436 від 16.01.2003) // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – С. 462.
12. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 (зі змінами) // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 5-6. – С. 30.
13. Положення про порядок реєстрації та ліцензування банків, відкриття відокремлених підрозділів, затверджене постановою Правління Національного банку України від 08.09.2011 № 306 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 84. – С. 3092.
14. Закон України «Про споживчу кооперацію» від 10.04.1992 № 2265-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30. – С. 414.
15. Закон України «Про акціонерні товариства» від 17.09.2008 № 514-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 50-51. – С. 384.
16. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – С. 170.
17. *Карманов Є.В.* Банківське право України : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищих закл. освіти / Є.В. Карманов. – Харків : Консум, 2000. – 464 с.
18. Українська Радянська Енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://leksika.com.ua/19670728/ure/komunalni_banki
19. *Ващенко Ю.В.* Банківське право : навч. посібник / Ю.В. Ващенко. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 344 с.
20. Електронний словник термінів банківської діяльності. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://banker.ua/glossary/690>
21. Електронний словник правових термінів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakony.com.ua/lawbase.html?catid=17823>
22. Проект Закону про місто Харків, зареєстрований Верховною Радою України від 19.05.2008 № 2512 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>

Правове регулювання антиконкурентної узгодженої практики в Євросоюзі (із урахуванням змін за Лісабонським договором 2009 року)

В.С. Лук'янець
кандидат юридичних наук, заступник завідувача кафедри адміністративного, конституційного та міжнародного права, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті основну увагу приділено дослідженню основ правового регулювання антиконкурентної узгодженої практики в Євросоюзі. Обґрунтовано необхідність запозичення національними антимонопольними органами досвіду відповідних інституцій держав-членів Євросоюзу, з метою кращого проведення апроксимації українського антимонопольного законодавства у сфері запобігання антиконкурентної узгоджувальної практики до відповідних норм конкурентного права Євросоюзу.

В статье основное внимание уделено исследованию правового регулирования антиконкурентной согласованной практики в Евросоюзе. Обоснована необходимость заимствования национальными антимонопольными органами опыта соответствующих органов государств-членов Евросоюза, с целью лучшего проведения аппроксимации украинского антимонопольного законодательства в сфере предотвращения антиконкурентной согласованной практики к соответствующим нормам права Евросоюза.

In this article, basic attention was dedicated to the legal regulation of the concerted practice by the European Union competition law. For better approximation of Ukrainian antimonopoly legislation in part of the concerted practice to the appropriate norms of the European Union competition rules, it is practically necessary to analyse the experience of application by national competition bodies of the EU member-states.

Ключові слова: конкурентне право Євросоюзу, антимонопольне право України, антиконкурентна узгоджена практика, апроксимація антимонопольного права України до конкурентного права Євросоюзу, Лісабонський договір.

Постановка проблеми

Однією з головних цілей європейської інтеграції є створення спільного ринку, що об'єднує внутрішні ринки держав-членів Європейського Союзу. Функціонування спільного ринку неможливе без дотримання правил конкуренції. У процесі європейської інтеграції було створено унікальну систему регулювання конкурентних відносин. Її основу становлять правові норми, вироблені європейськими інтеграційними об'єднаннями. Їх доповнюють приведені шляхом гармонізації у відповідність до норм права ЄС норми внутрішнього права держав-членів. У результаті такої взаємодії було створено цілісний комплекс

правових норм у сфері відносин конкуренції, що діють як на рівні Євросоюзу, так і на рівні держав-членів.

Конкурентне право Європейського Союзу має реальний вплив на антимонопольне законодавство країн-партнерів ЄС, до яких належить Україна. Укладення нової посиленої угоди між Україною та Євросоюзом передбачає створення зони вільної торгівлі між її сторонами. А це вимагатиме зближення антимонопольного законодавства України з конкурентним правом ЄС. З огляду на тенденцію поступового зростання ролі Євросоюзу в сучасному світі, дослідження правил конкуренції об'єднання для країн, що створюють засади ринкової

економіки, набуває не лише теоретичного, а й практичного значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі аспекти права Євросоюзу в рамках науки міжнародного та міжнародного економічного права вивчають такі вітчизняні вчені, як: М.О. Баймуратов, М.В. Буроменський, В.А. Василенко, О.Ф. Висоцький, А.З. Георгіца, М.М. Гнатовський, В.Н. Денисов, А.І. Дмитрієв, А.С. Довгерт, В.І. Євєнтов, О.О. Мережко, М.М. Микієвич, В.І. Муравйов, В.Ф. Опришко, Р.А. Петров, К.В. Смирнова, Л.Д. Тимченко, Л.О. Тимченко та інші. Результати їхніх досліджень дають можливість отримати чіткіше уявлення про міжнародно-правові особливості світових економічних процесів і місце в них правового регулювання європейської економічної інтеграції та конкурентних відносин зокрема.

Серед зарубіжних науковців, які досліджували питання правового регулювання конкуренції в Євросоюзі, слід відзначити О.І. Абдуліна, С.В. Бахіна, В.В. Безбаха, Г. Бермана, Н. Блокера, К.-Д. Боршарта, М. Вейстлека, Т. Гартлі, Л.М. Ентіна, А.Я. Капустіна, С.Ю. Кашкіна, П. Кейпте-на, В. Кернза, В. Кору, Х.-Б. Круса, В.К. Пучинського, А. Татама, Б.Н. Топорніна, А. Тота, Ж. Тускоза, О.О. Четверикова та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Однак питання правового регулювання відносин конкуренції на ринку ЄС, зокрема правові засоби запобігання антиконкурентної узгоджувальної практики, висвітлювались в українській літературі з міжнародного права та права ЄС лише частково.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження основних засад правового регулювання антиконкурентної узгоджувальної практики в Євросоюзі та нового в Лісабонському договорі 2009 р. з цього питання.

Виклад основного матеріалу дослідження

Практика, яка склалася протягом кількох останніх десятиріч, підтверджує, що

негативним проявом розвитку ринкової економіки є поведінка підприємств, яка дає змогу різноманітними узгодженими методами обмежити або усунути дію конкуренції та забезпечити для учасників цього узгодження максимальні переваги щодо решти суб'єктів, які функціонують на релевантному ринку. Відповідно до конкурентного права ЄС ці правопорушення підпадають під заборону ст. 101 (81) Договору про функціонування Європейського Союзу (надалі – ДФЄС) [2, с. 527-691].

Так, забороняються як несумісні з внутрішнім ринком ЄС усі рішення та договори між суб'єктами підприємницької діяльності, рішення підприємницьких об'єднань, що можуть впливати на торгівлю між державами-членами й обмежують чи усувають конкуренцію в межах внутрішнього ринку, зокрема ті, що:

1) прямо чи опосередковано фіксують закупівельні ціни чи ціни продажу та будь-які інші умови торгівлі;

2) обмежують або контролюють виробництво, торгівлю, технічний розвиток чи капіталовкладення;

3) розподіляють ринки чи джерела постачання;

4) визначають нерівні умови щодо рівноцінних угод з іншими торговельними партнерами, що створює для них нерівні конкурентні умови;

5) роблять укладення контрактів залежним від взяття іншими сторонами додаткових зобов'язань, що за своєю природою або відповідно до торговельної практики не пов'язані з предметом таких контрактів.

Категоріальне наповнення змісту цих норм здійснювалося протягом понад 50-ти років на рівні вторинного законодавства, а також за допомогою прецедентної практики Комісії та судів. Так, до термінів, тлумачення яким було надано і які класично розглядаються у відповідній літературі, належать: «угода», «рішення асоціацій підприємств», «узгоджені дії», «одностороння акція: відмова від постачання», «між підприємствами», «може впливати на торгівлю між державами-членами», «які мають на меті або є наслідком запобігання,

обмеження або усунення конкуренції на спільному ринку», «мета або вплив», «запобігання, обмеження і усунення конкуренції», «в межах Спільного ринку» [6] (за ДФЄС – внутрішнього ринку), «відповідний ринок товару», «відповідний географічний ринок», «тимчасовий відповідний ринок» [7, с. 61] тощо.

Для того, щоб належати до сфери дії заборони, незаконні домовленості повинні мати місце місце між підприємствами. За правом ЄС, під поняттям «підприємство» розуміється будь-який суб'єкт господарювання незалежно від його юридичного статусу та способу фінансування. Таким чином, ним визнаються фізичні та юридичні особи, у тому числі компанії, публічні підприємства, торговельні асоціації, сільськогосподарські кооперативи, окремі торговці та інші самозайняті особи.

Односторонні дії не належать до сфери регулювання ст. 101 (81) ДФЄС. Але розрізнити односторонню дію й таємну змову не завжди легко. У низці справ, розглянутих Комісією ЄС, було заявлено, що відмова компанії надати торговцю доступ до своєї дистрибуторської мережі є скоріше угодою, ніж односторонньою дією, оскільки вона є складовою системи контрактів між компанією та її діючими дистрибуторами. Згодом, надаючи тлумачення терміна «угода», Суд ЄС відніс до нього не лише письмові контракти, а й усні угоди. Як наслідок, цим поняттям було охоплено неофіційні угоди, так звані джентльменські угоди і навіть угоди, що лише маються на увазі. І знову Суд ЄС застосував неформальний критерій, відповідно до якого вирішальним є зміст угоди та намір сторін, які її укладають, а не форма [11, с. 249]. Поняття «угода» має тлумачитися широко, тобто охоплювати не лише формально укладені, юридично зобов'язуючі документи, а й усні контракти і так звані джентльменські угоди або такі, що укладаються лише під слово честі [6, с. 194].

Для встановлення узгодженої дії немає необхідності в узгодженому плані. Достатньо того, що кожна сторона має можливість поінформувати іншу сторону про

напрямок, який вона обиратиме, щоб кожна з них могла здійснити свою лінію, будучи впевненою, що її конкуренти діятимуть відповідно. Безумовно, це може заподіяти не менше шкоди конкуренції, ніж угоди або рішення асоціацій, які ще й набагато складніше довести. Таким чином, ст. 101 (81) ДФЄС [1] містить три різних поняття: угоди між підприємствами, рішення асоціацій підприємств та узгоджена практика. Суд ЄС визначив, що не обов'язково встановлювати в кожному випадку категорію, до якої належить антиконкурентна угода, оскільки ці поняття значною мірою співпадають [7, с. 53].

Антиконкурентні наслідки угоди повинні бути помітними. За практикою Суду ЄС, якщо результати не помітні, угода не підпадає під дію ст. 101 (81) ДФЄС, навіть якщо вона явно обмежує свободу дії сторін. Цей чинник оцінюється на підставі вивчення сторін угоди та їх частки на відповідному ринку. Однак на висновок можуть впливати інші міркування, наприклад, вплив на товари в ланцюжку споживання відповідного товару до та після укладення угоди або характер відповідного ринку (олігополістичний, конкурентний). Метою чи результатом угоди мають бути запобігання, обмеження або усунення конкуренції. Повинна бути як мінімум одна з трьох таких умов: угода має наслідки, які суттєво відрізняються від звичайних умов конкуренції, тобто умов, що існували б за її відсутності; між конкурентами існують обмін інформацією та контакти: кожне підприємство повинно незалежно визначати власну комерційну політику без координації зі своїми конкурентами; результатом угоди є створення перешкод інтеграції ринків: конкуренція, яку захищає ДзЄС, є конкуренцією на об'єднаному ринку ЄС [9, с. 68].

Слід звернути увагу на той факт, що стаття 101 (81) ДФЄС визначає деякі види угод, що заборонені в принципі. Вони наводяться лише як приклади і в будь-якому випадку не повинні розглядатися як вичерпний перелік заборонених (антиконкурентних) угод. Угоди, що заборонені, можуть бути укладені на двох рівнях.

Першим є горизонтальний, на якому вони укладаються між підприємствами, що знаходяться на одному рівні комерційного процесу, а саме – між самими виробниками або самими торговцями. Другий рівень – вертикальний, що стосується контрактів між економічними агентами, яким відводяться різні місця в комерційному процесі. Приклад таких домовленостей – угоди про виключні права дистрибуторства, проте подібна практика все більше стає сумнівною з огляду на те, що ці угоди є предметом винятків як індивідуального, так і групового характеру [8, с. 231].

Згідно з класифікацією відповідно до практики Комісії та Суду ЄС горизонтальні угоди поділяються на два класи:

1) жорсткі картелі (горизонтальні умови, що мають на меті усунення конкуренції, вони практично завжди заборонені й тільки за виключних обставин виключаються із заборони на підставі ст. 101 (81) ДФЄС): угоди про фіксовані ціни, угоди про поділ ринку, угоди щодо обмеження виробництва або контролю над ним, угоди стосовно стандартизації; інформаційні угоди, угоди щодо обмеження або контролю поставок, колективні угоди про ексклюзивну дистрибуцію, колективні угоди про продаж або купівлю, угоди про рекламу та підтримку;

2) угоди про кооперацію (горизонтальні угоди, результатом яких може бути усунення конкуренції, але в яких фундаментальну роль відіграють реальні умови кожного окремого випадку, результатом чого є більш просте отримання рішення про виняток, а для деяких типів угод навіть – про груповий виняток): угоди про науково-дослідну діяльність, угоди про спеціалізацію, спільні підприємства з метою кооперації [5, с. 151-156].

У Комюніке Комісії про настанови щодо застосування статті 81 ДзЄС до угод про горизонтальну співпрацю встановлені принципи оцінки угод про горизонтальну співпрацю. Співпраця має горизонтальний характер, якщо угода або узгоджені дії мають місце між двома компаніями, що діють на тому ж рівні ринку. У більшості випадків горизонтальна співпраця означає

співпрацю між конкурентами. Вона включає, наприклад, такі сфери, як: науково-дослідні роботи, виробництво, закупівлю або збут. Метою зазначених настанов є надання аналітичної системи для найбільш типових видів горизонтальної співпраці. Ця система насамперед ґрунтується на критеріях, що допомагають проаналізувати економічний контекст угоди про співпрацю. Економічні критерії, такі, як ринкова влада сторін та інші чинники, що стосуються структури ринків, є ключовим елементом оцінки впливу на ринок, що може бути спричинений співпрацею, а отже, для оцінки за ст. 101 (81) ДФЄС. Беручи до уваги величезну кількість типів та комбінацій горизонтальної співпраці та ринкових умов, у яких вони діють, нереально надати відповіді на кожний можливий сценарій. Ця аналітична система, незважаючи на ґрунтування на економічних критеріях, має допомагати суб'єктам господарювання в оцінці сумісності окремої угоди про співпрацю зі ст. 81 ДзЄС (нині – ст. 101 ДФЄС), як зазначено в цьому документі Комісії [4, с. 39-46].

Вертикальні угоди часто містять статті, прийняті постачальником, що забороняють продаж продукції іншим дистрибуторам або продавцям, а також статті, прийняті дистрибутором, що забороняють йому звертатися до інших постачальників. Історично всі типи вертикальних угод розвивалися за такою схемою. Спочатку окремі фундаментальні індивідуальні рішення Комісії, а частіше Суду першої інстанції, виявляли основні принципи. Згодом Комісія прийняла регламенти про групові винятки, що підвищило юридичну точність угод. Ще пізніше Комісія здійснила спрощення та кодифікацію всього матеріалу шляхом затвердження регламенту про групові винятки в дуже загальній формі. Мета таких заходів – полегшити підприємствам власну оцінку вертикальних угод відповідно до правил конкуренції ЄС.

Сила заборони антиконкурентної узгодженої практики відображена в санкції параграфа 2 ст. 101 (81) ДФЄС: «Угоди чи рішення, що заборонені відповідно до

цієї статті, вважаються нікчемними» [2, с. 527-691]. Будь-які треті особи, що мають законний інтерес, як і сторони угоди, можуть звернутися до національного суду з проханням визнати таку угоду недійсною. Також сторона угоди може відмовитися виконати договірні статті угоди та, у випадку звинувачення в порушенні контракту, послатися на його недійсність. Недійсність окремих статей може призвести до часткового скасування угоди. Юрисдикція щодо цих питань та вирішення питань про можливу шкоду належить виключно національним судам.

Балансуючи між необхідністю встановлення добросовісної конкуренції та необхідністю уникнути введення небажаних обмежень приватного підприємництва, Комісія змушена у сфері здійснення своєї компетенції застосовувати і забезпечувати дію ст. 101 (1) і ст. 101 (2) ДФЄС (ст. 81 (1) і ст. 81 (3) ДзЄС), перша з яких стосується загальної заборони, а інша обмежує її застосування [9, с. 68]. У п. 1 ст. 101 (81) ДФЄС закріплюється, що положення п. 1 можуть не застосовуватися у випадках:

- будь-якої угоди або категорії угод між сторонами;
- будь-якого рішення чи категорій рішень, прийнятих об'єднаннями підприємств;
- будь-якої картельної практики або категорії картельних практик, що сприяють поліпшенню виробництва та розподілу продукції або забезпечують технічний та економічний прогрес, надаючи при цьому споживачам справедливую частку вигоди, і які:

а) не накладають на підприємства обмежень, що не є необхідними для досягнення цих цілей;

б) не надають підприємствам можливості усунення конкуренції стосовно значної частини даних продуктів.

Фактично ДФЄС закріплює положення про можливість встановлення винятків стосовно угод, рішень або узгодженої практики, що сприяють удосконаленню виробництва, розповсюдженню товарів чи послуг, технічному або економічному прогресу, водночас даючи змогу спожива-

чам справедливо розподіляти вигоди від цих заходів.

Таким чином, вимоги для отримання звільнення від обмежень, передбачених параграфом 1 ст. 101 (81) ДФЄС, згідно з параграфом 3 ст. 101 (81) ДФЄС, прийнято поділяти на дві позитивні та дві негативні. До позитивних вимог належать: сприяння виробництву чи збуту товарів або підтримка технічного чи економічного прогресу; надання споживачам справедливої частини отриманої вигоди. До негативних: ненав'язування відповідним підприємствам обмежень, що не є абсолютно необхідними для досягнення цілей угоди; ненадання підприємствам можливості позбутися конкуренції в суттєвій частці ринку відповідних товарів.

Крім цього, власне винятки поділяються також на дві категорії: індивідуальні, що надаються за рішенням Комісії, національними антимонопольними органами та національними судами; групові, які зазвичай приймаються за допомогою регламентів. Таким чином, практично існує два способи отримання винятку стороною: повідомити відповідні органи про угоду або укласти угоду, що відповідає б перелікові блоку винятків. У цілому підприємства, які є сторонами угоди, повинні пересвідчитися, що договір сумісний із конкурентними нормами ЄС.

Відповідно до нинішньої системи винятків має зворотню дію до дати, коли Комісію було повідомлено. Виняток завжди надається на обмежений період (зазвичай 10 років, але є приклади більших або менших строків). Згідно з Регламентом 1/2003 сторони угоди, які впевнені в тому, що вона відповідає вимогам параграфа 3 ст. 81 ДзЄС (нині параграф 3 ст. 101 ДФЄС), будуть мати можливість реалізувати її відразу без затримки та без будь-якого попереднього дозволу. Однак вони ризикують при цьому отримати санкції зі зворотною дією, якщо орган, відповідальний за застосування параграфа 3 ст. 81 ДзЄС, у результаті розгляду спору не погодиться з думкою сторін угоди щодо її законності [4, с. 39-46]. На практиці це означає, як зазначено в Комюніке Комісії про настанови

щодо вертикальних обмежень, що немає потреби здійснювати попереджувальне повідомлення. У разі, коли виникає спір, суб'єкт господарювання може повідомити, і тоді Комісія може винести рішення про виняток щодо вертикальної угоди зі зворотною дією з дати набрання нею чинності, якщо виконані всі чотири умови параграфа 3 ст. 101 (81) ДФЄС. Заявник не повинен пояснювати, чому про угоду не було повідомлено раніше, крім того, не може бути відхилений виняток зворотної дії з обґрунтуванням, що про угоду не було повідомлено раніше.

Кожне повідомлення повинно перевірятися на його обґрунтованість. Це правило має звільняти національні суди від штучних судових процесів і, таким чином, посилювати цивільну забезпеченість договорів правовою санкцією. Також береться до уваги ситуація, коли суб'єкти господарювання не надають повідомлення, оскільки вважають, що їхня угода охоплена дією Регламенту про груповий (блоковий) виняток. Оскільки можливість установлення винятку Комісією не обмежено датою повідомлення, національні суди повинні оцінити ймовірність того, що параграф 3 ст. 101 (81) буде застосовуватися до вертикальних угод, які підпадають під дію параграфа 1 ст. 101 (81) ДФЄС. Якщо така ймовірність існує, вони повинні зупинити судовий процес до встановлення оцінки Комісією. У той час, коли Комісія встановлює можливість застосування параграфа 3 ст. 101 (81) ДФЄС, національні суди можуть вживати в разі необхідності тимчасових заходів, як вони це роблять при поданні запитів щодо преюдиціального рішення до Суду ЄС згідно зі ст. 267 (234) ДФЄС. Попереднє повідомлення не потребує зупинення процесу, оскільки національні суди уповноважені оцінювати можливість застосування параграфа 3 ст. 101 (81) ДФЄС. Нотифікації вертикальних угод не має надаватися перевага у виконавчій політиці Комісії, якщо не відкрито судове провадження національними судами та не подано жодної скарги. Нотифікації як такі не забезпечують тимчасової чинності для виконання угод. Якщо про угоди не було

повідомлено, оскільки суб'єкти господарювання сумлінно виходили з того, що не перевищують порогове значення частки ринку, передбачене Регламентом про блоковий виняток, Комісія має утриматися від накладення штрафу. Таким чином, через велику завантаженість Комісії, практикою, що склалася, було здійснено заміну механізму попереднього повідомлення системою юридичних винятків.

Невелика кількість групових винятків зумовлена дією галузевих регламентів, прийнятих Комісією. Однак Рада уповноважила Комісію, щоб за допомогою регламентів, прийнятих на підставі ст. 81 ДзЄС (нині – ст. 101 ДФЄС), затвердити подальші заходи загального характеру для виключення окремих категорій угод відповідно до параграфа 3 ст. 81 ДзЄС (нині – параграф 3 ст. 101 ДФЄС).

Регламент Ради 1/2003 від 16 грудня 2002 р. не передбачає повноваження Комісії проголошувати неможливість застосування заборони ст. 81 ДзЄС (нині – ст. 101 ДФЄС) до певних категорій угод, незалежно від будь-яких попередніх визначених Комісією секторів економіки або типів угод, до яких застосовуються групові винятки. Причиною існування групових винятків у системі юридичних винятків є бажання посилити юридичну безпеку шляхом надання підприємствам чіткого визначення типів угод та умов, за яких угоди можна реалізовувати без ризику заперечення їх дійсності. Групові винятки також становлять фундаментальний критерій у процесі визначення політики конкуренції в конкретному секторі (наприклад, на дистриб'юторському, науководослідному ринках, ринках ліцензування, патентів та ноу-хау) [10]. Законодавство ЄС передбачає також надання Комісії таких прав: скасування шляхом індивідуального рішення можливості винятку для угоди, якщо встановлено, що незалежно від формальної відповідності регламенту групових винятків дія угоди несумісна зі ст. 101 (81) ДФЄС; колективне скасування з тих же причин можливості винятку для окремих категорій чинних угод на конкретному ринку.

Як правило, регламенти групових винятків традиційно містили два переліки умов, що могли зустрітися в тексті угод, які належали до певної категорії: перелік статей про дозвіл (або «білий» перелік) і перелік статей, що не можуть розглядатися як такі, що відповідають політиці конкуренції (або «чорний» список). Міг також бути доданий «сірий» список статей про дозвіл, які розглядались як такі, що можуть або не можуть бути сумісними з параграфом 1 ст. 81 ДзЄС (нині – параграф 1 ст. 101 ДФЄС).

Висновки

Таким чином, характерними ознаками дій, передбачених ст. 101 (81) ДФЄС, є такі:

у межах п. 1: колективна, а не індивідуальна практика підприємств; наявність узгодженості поведінки на ринку; цільова спрямованість має антиконкурентні прояви та негативний вплив на торгівлю між державами-членами; запропонований перелік не є вичерпним; така практика захищається;

у межах п. 2: сила заборони підкріплена санкцією; будь-яка угода в рамках зазначених дій визнається автоматично недійсною (нікчемною);

у межах п. 3: встановлена можливість балансу між захистом конкуренції та її обмеженням; обмеження конкуренції обумовлюється відповідними цілями та умовами; встановлені умови та цілі допустимого обмеження конкуренції розширеному тлумаченню не підлягають.

Практика застосування ст. 101 (81)

ДФЄС дає змогу також виокремити ще кілька ознак, серед яких особливо слід відзначити необхідність урахування доктрини *de minimis*. Положення цього правила є наслідком адміністративних і судових прецедентів, що були узагальнені в Комюніке Комісії про угоди невеликого значення, які суттєво не обмежують конкуренцію згідно з параграфом 1 ст. 81 Договору про заснування Європейського Співтовариства (*de minimis*). У цілому Комісія дотримується думки, що угоди між підприємствами, які впливають на торгівлю між державами-членами, суттєво не обмежують конкуренцію в межах значення ст. 81(1) ДзЄС (ст. 101 ДФЄС):

а) якщо сукупна частка ринку, якою володіють сторони угоди, не перевищує 10% на будь-якому з відповідних ринків, що перебувають під впливом угоди, якщо угоду вчинено між підприємствами, які є дійсними або потенційними конкурентами на будь-якому з цих ринків (угоди між конкурентами);

б) якщо частка ринку, якою володіє кожна зі сторін угоди, не перевищує 15% на будь-якому з відповідних ринків, що перебувають під впливом угоди, які не є дійсними або потенційними конкурентами на будь-якому з цих ринків (угоди між неконкурентами). У випадках, коли складно кваліфікувати угоду як угоду між конкурентами або угоду між неконкурентами, застосовується поріг у 10%. Крім того, правила цієї доктрини також діють щодо інших окремих випадків або відповідної практики підприємств та/або економічної ситуації на релевантних ринках.

Список використаних джерел

1. Европейский Союз: Основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 698 с.
2. Право Європейського Союзу: підручник / за ред. В.І. Муравйова. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 704 с.
3. Право Європейського Союзу. Особлива частина: навчальний посібник / за заг. ред. М.Р. Аракеляна, О.К. Вишнякова. – К. : Істина, 2010. – 528 с.
4. Лук'янець В.С. Особливості інституційного механізму забезпечення конкуренції на спільному ринку ЄС / В.С. Лук'янець // Європейські перспективи: Науково-практичний журнал. – 2007. – №1. – С. 39-46.
5. Лук'янець В.С. Особливості правового регулювання конкуренції в державах- членах Європейського Союзу та США / В.С. Лук'янець // Право України. – 2007. – №3. – С. 151-156.

6. *Татам А.* Право Європейського Союзу: підручн. для студентів вищих навчальних закладів, пер. з англ. / А. Татам. – К. : Абрис, 1998. – 424 с.
7. *Скордамалья В.* Конкурентне право ЄС: навч. посібник / Програма Tasis Європейського Союзу в Україні; Проект «Правничі студії в Україні: Київ та окремі регіони». / В. Скордамалья, Н. Саніахметова, С. Мельник. – К. : ІМВ КНУ ім. Тараса Шевченка, 2004. – 239 с.
8. *Кернз В.* Вступ до права Європейського Союзу: навч. посіб., пер. з англ. / В. Кернз. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2002. – 381 с.
9. *Мельник С.Б.* Звільнення від заборони антиконкурентних угод: порівняльна характеристика конкурентного права ЄС та законодавства України про захист економічної конкуренції / С.Б. Мельник // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 24. – Одеса : Юридична література, 2005. – С. 68.
10. *Безбах В.В.* Право Европейского Союза: Правовое регулирование торгового оборота. Учебное пособие / под. ред. В.В. Безбаха, А.Я. Капустина, В.К. Пучинского. – М. : ЗЕРЦАЛО, 2000. – 400 с.
11. *Кашкин С.Ю.* Право Европейского Союза: учеб. для вузов / ред. С.Ю. Кашкина. – М. : Юристъ, 2002. – 925 с.

Правові наслідки звернення до суду з вимогами, що не підпадають під його цивільну юрисдикцію

Н.В. Михальська
ад'юнкт кафедри
цивільного права і
процесу Національної
академії внутрішніх
справ

Науковий керівник:
С.С. Бичкова
кандидат юридичних
наук, доцент, заступник
начальника кафедри
цивільного права і
процесу Національної
академії внутрішніх
справ

У статті узагальнено результати дослідження застосування правових наслідків звернення до суду з вимогами, що не підпадають під його цивільну юрисдикцію, на перших трьох стадіях цивільного процесу: при відкритті провадження в цивільній справі, під час провадження у справі до судового розгляду і під час судового розгляду справи. Порушено питання удосконалення процесуального механізму визначення підвідомчості справи у зв'язку з діями судді щодо відкриття провадження у справі.

В статье обобщены результаты исследования применения правовых последствий обращения в суд с требованиями, не подпадающими под его гражданскую юрисдикцию, на первых трех стадиях гражданского процесса: при открытии производства по гражданскому делу, в ходе производства по делу до судебного разбирательства и во время судебного разбирательства дела. Затронуты вопросы совершенствования процессуального механизма определения подведомственности дела в связи с действиями судьи по открытию производства по делу.

The article summarizes the results of study of legal consequences of appeal to court with the requirements that do not fall under its civil jurisdiction in the first three stages of civil proceedings: at the commencement of proceedings in a civil case, pretrial preparation and proceedings. At the same time, the article addresses the problem of improving the procedural mechanism for determining the subject matter jurisdiction of the case in connection with the actions of the judge to open the proceedings.

Ключові слова: цивільна юрисдикція, цивільна юрисдикція суду, відкриття провадження у справі, правові наслідки звернення до суду.

Постановка проблеми

Наслідки судової реформи, що проводиться в нашій державі, видаються неоднозначними, а тому потребують детального наукового вивчення. У зв'язку з цим, необхідним є визначення нових завдань, зокрема у сфері вдосконалення положень Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), у тому числі щодо вирішення основної проблеми судочинства – полегшення доступу громадян до правосуддя у сфері цивільної юрисдикції [2, с. 43].

Остання часто проявляється в тому, що судді необгрунтовано застосовують наслідки звернення до суду з вимогами, що не підлягають розгляду в порядку

цивільного судочинства. Натомість, саме встановлення судом без виклику заінтересованих осіб факту порушення правил цивільної юрисдикції призводить до невинновданого затягування розгляду справи та шкодить дотриманню принципів цивільного процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Багато вчених-процесуалістів вказували на зазначені обставини та висвітлювали окремі аспекти відповідної проблематики, зокрема, С. Веливіс, М.А. Гурвіч, В.К. Пучинський, Є.Г. Пушкар. Із прийняттям ЦПК України у 2004 р. пов'язані сучасні дослідження інституту цивільної юрисдикції, що проводилися С.С. Бичковою, В.В. Комаровим, О.Г. Лук'яною,

Д.Д. Луспеником, С.Я. Фурсою, Є.О. Харитоновим, Ю.С. Червоним, Д.М. Шаду-рою та іншими.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогодні залишаються невирішеними проблеми, пов'язані із застосування правових наслідків звернення до суду з вимогами, що не підпадають під його цивільну юрисдикцію.

Формулювання цілей статті

Зважаючи на вказане, метою статті є аналіз відповідних законодавчих положень і вирішення проблемних аспектів щодо застосування правових наслідків, пов'язаних із зверненням до суду з вимогами, що не підпадають під його цивільну юрисдикцію.

Виклад основного матеріалу дослідження

Установлюючи факт порушення правил цивільної юрисдикції, суд керується у своїх діях правовими засобами, встановленими в ЦПК України, наслідком застосування яких є відмова у відкритті провадження (п. 1 ч. 2 ст. 122 ЦПК України) або закриття провадження у справі (п. 1 ч. 1 ст. 205 ЦПК України).

Особливості визначення підстав застосування правових наслідків звернення до суду з вимогами, що не підпадають під його цивільну юрисдикцію, насамперед, виявляються на перших трьох стадіях цивільного процесу, а саме: при відкритті провадження в цивільній справі, під час провадження у справі до судового розгляду і під час судового розгляду справи.

Так, Ю.С. Червоний зазначив, що відкриття провадження в цивільній справі є самостійною стадією цивільного процесу, в ході якої суд, особи та органи, які мають право подавати позовну заяву (заяву), вчиняють певні процесуальні дії з метою розпочати провадження у справі [7, с. 211].

Погоджуючись певною мірою з цією думкою, її все ж варто уточнити. Зокрема, необхідно враховувати увесь спектр процесуальних дій судді, спрямованих на вирішення основного завдання цієї стадії, що полягає в проведенні адекватної право-

вої оцінки процесуальних аспектів справи з урахуванням усіх її обставин, які можливо з'ясувати із позовної заяви (заяви) та документів, доданих до неї.

Тільки в такий спосіб вказане визначення відповідатиме дійсному процесуальному законодавству. Іншими словами, усі процесуальні дії судді, пов'язані з постановленням ухвали про відкриття провадження у справі, повинні відповідати принципам обґрунтованості й об'єктивності рішення про відкриття провадження у справі та вчинятися в межах правового поля.

Якщо при вирішенні питання про відкриття провадження у справі з'ясується, що позовна заява (заява) не підлягає розгляду в судах у порядку цивільного судочинства, то суддя має відмовити у відкритті провадження у справі.

Якщо ж провадження у справі вже відкрито, але в подальшому з'ясується, що вона не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства, то суд закриває провадження у справі.

Указані правові наслідки наступають за різних обставин: перший – у разі встановлення суддею без виклику заінтересованих осіб підстав для відмови у відкритті провадження у справі; другий – коли після відкриття провадження у справі з'ясовано, що вона не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства.

На стадії відкриття провадження в цивільній справі найлегше «відсікти» справи, що не підлягають розгляду в порядку цивільного судочинства (не передбачені ст. 15 ЦПК України). Але при цьому існує ризик відмовити у відкритті провадження у справі, що підпадає під цивільну юрисдикцію суду, оскільки у ст. 122 ЦПК України не вказуються обставини, що підлягають перевірці на цьому етапі цивільного процесу. Натомість, у цій нормі вказано підстави, за наявності яких може бути відмовлено у відкритті провадження у справі.

Цілком очевидно, що згідно із законом питання щодо відмови у відкритті провадження у справі з мотивів непідлягання справи розгляду в порядку цивільного судочинства вирішується на розсуд суду.

Таким чином законодавець наражає заінтересованих осіб на цілком реальну небезпеку того, що суд першої інстанції безпідставно відмовляє у відкритті провадження в цивільній справі, у тому числі з підстав, не передбачених у ч. 2 ст. 122 ЦПК України.

Якщо розглянути вказану проблему з боку позивача (заявника), очевидно, що він позбавляється права обґрунтувати своє звернення до суду саме в означеному в позовній заяві порядку, а відтак – і доступності правосуддя як такого. За вказаних обставин законодавець надає можливість лише оскаржити ухвалу про відмову у відкритті провадження у справі в апеляційному порядку на підставі п. 4 ч. 1 ст. 293 ЦПК України.

Важливо зазначити, що на стадіях апеляційного та касаційного проваджень можуть бути застосовані правові наслідки, встановлені статтями 310, 340 ЦПК України.

Передбачаючи зазначене, Пленум Верховного Суду України в п. 2 своєї Постанови від 12 червня 2009 р. «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції» вказав, що не допускається відмова у відкритті провадження у справі з мотивів недоведеності заявленої вимоги, відсутності доказів, пропуску позовної давності та інших не передбачених законом підстав [3].

Однак і це остаточно не вирішує окресленої проблеми, оскільки метою судового розгляду є встановлення істини й ухвалення, у першу чергу, законного і лише потім – обґрунтованого рішення суду в цивільній справі [5, с. 4].

Після відкриття провадження у справі позивач (заявник) отримує можливість довести, що відповідна справа підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства в разі, якщо в інших суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин виникнуть відповідні сумніви. Це є можливим у певних випадках під час провадження у справі до судового розгляду чи під час судового розгляду справи.

Таким чином, після проведення пере-

вірки позовної заяви (заяви) на предмет відповідності вимогам процесуального закону суддя повинен підготувати справу до судового розгляду з метою встановлення порядку з'ясування судом обставин справи, що мають значення для справедливо-го, неупередженого, своєчасного розгляду і вирішення справи [6, с. 32].

Пунктом 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 р. № 5 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду» передбачено, що суду необхідно визначити, зокрема: характер спірних правовідносин і зміст правової вимоги; матеріальний закон, який регулює спірні правовідносини, що, у свою чергу, складає зміст з'ясування того, чи підлягає справа розгляду в порядку цивільного судочинства [4].

Але у ЦПК України окремо не передбачено необхідності з'ясування цих обставин на стадії провадження у справі до судового розгляду, у тому числі на попередньому судовому засіданні, що проводиться за участю сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, що прямо вказує на відсутність права у позивача обґрунтувати заявлення своїх вимог і потребу вирішення спору в порядку цивільного судочинства.

Крім того, суд може вирішити, що проведення попереднього судового засідання не є необхідним (ч. 7 ст. 130 ЦПК України), позбавляючи позивача (заявника) права на об'єктивний і неупереджений розгляд справи, а інших осіб, які беруть участь у справі, – навести свої доводи на користь закриття провадження у справі з підстав порушення правил звернення до суду в порядку цивільного судочинства.

Як уже зазначалося, суд відмовляє у відкритті провадження у справі або закриває у ній провадження, якщо справа не підлягає розгляду в судах у порядку цивільного судочинства.

Проте законодавець не визначає, що є «справою, яка підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства» (як і взагалі «цивільною справою»), і не встановлює конкретних критеріїв, за якими можна

визначити справу як таку, що підпадає під цивільну юрисдикцію суду, що й призводить до процесуальних зловживань.

У законі лише передбачено перелік правовідносин, справи щодо яких підпадають під цивільну юрисдикцію суду. Крім того, у ч. 2 ст. 15 ЦПК України закріплено: «законом може бути передбачено розгляд інших справ за правилами цивільного судочинства».

Невичерпність законодавчого переліку цивільних справ зумовлює наявність спорів, можливість звернення з вимогами з приводу яких у порядку цивільного судочинства передбачено в інших законах, а не прямо в ЦПК України.

Єлісєєв М.Г. зазначає, що в іноземному процесуальному праві такої проблеми не існує, оскільки вибір належного суду забезпечується, зокрема, визначеністю правових приписів щодо компетенції певного суду вирішувати цю справу та наявності механізму пошуку найзручнішого з економічної та юридичної точки зору суду [1, с. 76].

Як вбачається із вищевикладених випадків, до негативних наслідків під час вирішення спору в судовому порядку призводять різні причини: у законі відсутня пряма вказівка на компетенцію суду вирішувати відповідну справу; судом не з'ясовуються важливі обставини справи, що можуть чітко вказати на характер правовідносин або вплинути на їх визначення. Останні уможливають ситуації, коли захистити порушене, невизнане чи оспорюване право, свободу або інтерес, стає складно. У цьому разі дієвим механізмом подолання неправомірного рішення (зокрема, щодо відмови у відкритті провадження у справі, закриття провадження у справі) є його оскарження, проте лише у разі, коли закон не містить заборони на це.

На наш погляд, запобіганням порушенню правил цивільної юрисдикції суду є встановлення визначеного кола ознак справ, що можуть розглядатися в порядку цивільного судочинства.

Убачається, що вдосконалення процесуального механізму визначення підвідомчості справи доцільно починати з етапу

вирішення питання про відкриття провадження у справі. Тому є потреба передбачити на законодавчому рівні для цієї стадії цивільного процесу законні підстави як для вирішення питання щодо правильності визначення підвідомчості справи суду, так і для обґрунтованості відповідного судового рішення.

Під час прийняття рішення щодо відкриття провадження у справі суд повинен встановити: наявність права на звернення до суду; наявність спору про право (чи інших підстав звернення до суду); підвідомчість справи суду; її підсудність саме цьому суду (хоча питання підсудності виходять за межі цієї статті й потребують окремого дослідження).

Не менш важливою є стадія провадження у справі до судового розгляду, метою якої є повноцінне дослідження матеріалів справи як на предмет відповідності нормам матеріального права, так і на предмет вимогам ЦПК України, зокрема щодо підвідомчості спору.

У разі виникнення сумнівів у своїй компетенції щодо розгляду та вирішення справи в порядку цивільного судочинства суд повинен додатково витребувати документи або з'ясувати обставини, що допоможуть однозначно встановити підвідомчість справи суду.

Виявити непідвідомчість цивільної справи суд може й під час судового розгляду. У такому разі він повинен закрити провадження у справі на підставі п. 1 ч. 205 ЦПК України.

Законом закріплено право особи, яка бере участь у справі, оскаржити неправомірне рішення про відмову у відкритті провадження або закриття провадження у справі (пп. 4, 14 ч. 1 ст. 293 ЦПК України). Адже внаслідок безпідставної відмови у відкритті провадження у справі або закриття провадження у справі порушується вимога щодо розумності строку розгляду і вирішення цивільної справи. Якщо з'ясується, що відмовлено у відкритті провадження у справі або провадження у справі було закрито за прямої вказівки закону, то останнє лише допомагатиме в установленні істини в цивільному процесі.

Цивільне право і цивільний процес

Тому цілком очевидно, що рішення суду вищої інстанції з цього питання як виключить безпідставне затягування судового розгляду цивільної справи в майбутньому, так і дасть змогу остаточно з'ясувати обставини, суттєві для вирішення справи в порядку іншого судочинства.

Висновки

1. Відмова у відкритті провадження у справі з мотивів її непідвідомості суду не допомагає особі з'ясувати, в порядку якого виду судочинства має розглядатися відповідна справа, а лише призводить до порушення принципу диспозитивності та неефективності правосуддя. За таких обставин проблема розмежування компетенції щодо розгляду і вирішення цивільних справ виходить на новий рівень і прямо зачіпає право доступу громадян до правосуддя.

2. Необхідно закріпити в законі вичерпний перелік ознак справ, що можуть

розглядатися в порядку цивільного судочинства. Серед іншого, це допоможе попередити порушення правил цивільної юрисдикції суду.

3. Необхідно доповнити п. 1 ст. 122 ЦПК України переліком дій судді щодо відкриття провадження у справі та ч. 3 ст. 130 ЦПК України переліком обставин, які потребують з'ясування з огляду на визначення компетенції суду щодо розгляду і вирішення цивільної справи.

4. Подолання прогалин у процесуальному законі, що виникають на стадії відкриття провадження у справі та на стадії провадження у справі до судового розгляду, дасть змогу ефективніше здійснювати правосуддя в цивільних справах.

Усі інші питання щодо цивільної юрисдикції суду виходять за межі цієї статті, хоча й потребують подальшого розроблення, а тому є перспективними напрямами наукового дослідження.

Список використаних джерел

1. Елисеєв Н.Г. Гражданское процессуальное право зарубежных стран: [учеб.] / Н.Г. Елисеєв. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2004. – 624 с.
2. Луспенік Д.Д. Розгляд цивільних справ судом першої інстанції / Д.Д. Луспенік. – Х. : Харків юридичний, 2006. – 480 с.
3. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 № 2 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0002700-09>
4. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 № 5 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0005700-09>
5. Пучинский В.К. Подготовка гражданских дел к судебному разбирательству / В.К. Пучинский. – М. : Госюриздат, 1962. – 89 с.
6. Трубников П.Я. Защита гражданских прав в суде / П.Я. Трубников. – М. : Юрид. лит., 1990. – 224 с.
7. Цивільний процес України : [підруч.] / [Ю.С. Червоний, Г.С. Волосатий, В.О. Єрмолаєва та ін.] / за ред. Ю.С. Червоного. – К. : Істина, 2007. – 392 с.
8. Цивільний процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 22.09.2010 (відповідає офіц. текстові). – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2010. – 144 с.

До проблем визначення та класифікації способів здійснення суб'єктивних авторських прав

О.П. Міщенко
приватний нотаріус
Науковий керівник:
І.А. Безклубий
доктор юридичних наук,
професор кафедри
цивільного права,
Київський національний
університет імені Тараса
Шевченка

У статті розглянуто проблему визначення та класифікації способів здійснення суб'єктивних авторських прав. Подано визначення понять «суб'єктивне авторське право», «способи здійснення суб'єктивного авторського права», а також авторську класифікацію способів здійснення суб'єктивних авторських прав, визначено їх характерні риси.

В статье рассмотрена проблема определения и классификации способов осуществления субъективных авторских прав. Представлены определения понятий «субъективное авторское право», «способы осуществления субъективного авторского права», а также авторская классификация способов определения субъективных авторских прав, их характерные особенности.

The article deals with the problem of definition and classification of subjective methods of copyright. The author defines the notion of “author’s right”, “subjective methods of copyright”, means the subjective characteristics of copyrights, as well as the author proposes a classification of methods of determining the subjective copyright.

Ключові слова: суб'єктивне право, авторське право, суб'єктивне авторське право, здійснення суб'єктивного авторського права.

Постановка проблеми

Суб'єктивне цивільне право здійснюється в певний спосіб. Межі свободи вибору способу залежать від характеру правової норми. Якщо такі способи визначені імперативною нормою, то уповноважена особа повинна їм слідувати. По-іншому це вирішується, якщо способи містяться в диспозитивній нормі. Тоді сторони самі обирають спосіб здійснення права, а передбачений нормою спосіб діє лише в тому разі, якщо сторони не обрали іншого.

Відповідно до ст.12 Цивільного кодексу України (далі – ЦК), особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд. Нездійснення особою своїх цивільних прав не є підставою для їх припинення, крім випадків, встановлених законом. Особа може відмовитися від свого майнового права. Відмова від права власності на транспортні засоби, тварин, нерухомі речі здійснюється у порядку, встановленому актами цивільного законодавства. Особа

може за відплатним або безвідплатним договором передати своє майнове право іншій особі, крім випадків, встановлених законом. Якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Елементи дослідження питання здійснення суб'єктивних цивільних прав, у тому числі авторських, містяться в працях таких учених-цивілістів, як: М.М. Агарков, С.М. Братусь, Д.В. Горбась О.В. Дзера, В.І. Ємельянов, О.О. Єрошенко, Ю.О. Заїка, О.С. Іюффе, М.С. Карпов, О.В. Коновалов, С.М. Корнєєв, В.М. Косак, Н.С. Кузнєцова, І.М. Кучеренко, Д.Д. Луспеник, В.В. Луць, Р.А. Майданик, О.А. Пушкін, З.В. Ромовська, В.О. Рясенцев, Н.О. Саніахметова, М.О. Стефанчук, Р.Й. Халфіна та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У цивілістичній доктрині проблеми реалізації цивільних прав та їх використання знаходять своє відображення, здебільшого, у контексті загальнотеоретичних підходів. Дослідницький інтерес, відображений у цій статті, лежить у площині недостатньо розроблених питань здійснення суб'єктивних авторських прав та визначення класифікації їх способів.

Формулювання цілей статті

У цій частині дослідження розглянемо поняття «способи здійснення суб'єктивних цивільних прав» на основі аналізу чинного законодавства та положень доктрини цивільного права. З'ясування цього поняття в подальшому дасть змогу належним чином обґрунтовано визначити поняття «способи здійснення авторського права».

Виклад основного матеріалу дослідження

Здійснення права може мати місце за умови наявності в певної фізичної особи самого суб'єктивного цивільного права. Не може бути об'єктом здійснення те суб'єктивне право, виникнення якого лише передбачається у відповідній особи в майбутньому або яке особа, в силу тих чи інших причин, втратила [2, с. 23]. Із аналізу положення ст. 12 ЦК випливає, що здійснення права є добровільним актом волевиявлення уповноваженого суб'єкта. Добровільність здійснення суб'єктивного цивільного права означає, що уповноважена особа самостійно і незалежно від волі інших суб'єктів вирішує, чи здійснювати їй певне суб'єктивне право. Жодна особа не може бути примушена до здійснення того чи іншого суб'єктивного цивільного права.

Особа здійснює свої права на власний розсуд. Це передбачає, що відповідна особа самостійно, з урахуванням власних бажань і без будь-якого стороннього впливу чи волевиявлення вирішує питання щодо обсягів здійснення, способу здійснення, мети, яку вона прагне досягти в результаті здійснення цивільного права, форми здійснення тощо [3, с. 98].

Здійснення цивільного права передбачає наявність мети такого здійснення. Як правило, нею є задоволення певних потреб носія цього права (оскільки іноді, здійснюючи цивільні права, суб'єкт задовольняє потреби інших осіб). Здійснення суб'єктивних цивільних прав може полягати як у активних, так і пасивних діях. При цьому вид дій (активні чи пасивні), у яких полягає здійснення конкретно взятого суб'єктивного цивільного права, визначається юридичною нормою або змістом цього права. Вирішення такого питання може мати суттєве практичне значення, адже це дає відповідь на запитання про те, чи здійснювалося певне суб'єктивне цивільне право і, відповідно, чи мали місце певні юридичні факти.

Стосовно власне визначення досліджуваного поняття, то Д.В. Горбась зазначає, що під способами здійснення суб'єктивного цивільного права фізичної особи слід розуміти дії або комплекс дій із використання можливостей, закладених у суб'єктивному цивільному праві, що вказують, за допомогою яких засобів, у якому порядку і відносно яких матеріальних чи нематеріальних об'єктів здійснюється це право [4, с. 6]. Водночас, вважаємо, за необхідне зауважити, що говорити про «пасивні дії» не зовсім коректно. У цьому разі більш обґрунтованим буде вживання терміна «бездіяльність як прояв (форма) пасивної поведінки», оскільки сама етимологія слова «дія» передбачає активність суб'єкта. На нашу думку, не повинно виникати питань з приводу правомірності розгляду «бездіяльності як способу здійснення цивільного права», адже таке здійснення в конкретних випадках відбувається в силу закону або інших обставин і може не потребувати активних дій носія суб'єктивного цивільного права.

Спосіб здійснення суб'єктивного цивільного права виступає тією якісною ознакою процесу здійснення суб'єктивного цивільного права, що вказує, за допомогою яких засобів, у якому порядку, відносно яких матеріальних чи нематеріальних об'єктів вчинявся процес здійснення відповідного

суб'єктивного цивільного права в кожному конкретно взятому випадку.

Слід також звернути увагу на питання співвідношення понять «спосіб здійснення суб'єктивного цивільного права» і «засіб здійснення суб'єктивного цивільного права». У широкому розумінні засіб є дією або комплексом дій, за допомогою яких особа досягає певної мети. За такого підходу поняття «засіб здійснення суб'єктивного цивільного права» і «спосіб здійснення суб'єктивного цивільного права» будуть тотожними. У вузькому ж розумінні засіб – це знаряддя, що використовує особа під час виконання тих чи інших дій з метою полегшення досягнення тієї або іншої мети. За такого підходу тотожності між зазначеними вище поняттями вже не існуватиме. Адже спосіб у загальному розумінні – це дія або комплекс дій, що характеризує процес здійснення суб'єктивного цивільного права, а засіб у вузькому розумінні – конкретні предмети, що використовує особа під час учинення зазначених дій, які формують зміст того чи іншого способу здійснення, з метою полегшення досягнення того чи іншого результату [5, с. 28].

Способи здійснення суб'єктивних цивільних прав можна класифікувати за такими ознаками, залежно від:

- 1) їх правової регламентації (способи, що регламентовані нормами права, і такі, що не регламентовані ними);
- 2) здійснення цивільного права лише одним чи кількома способами (виключні та альтернативні);
- 3) розподілу самих суб'єктивних цивільних прав за підгалузями цивільного права (способи здійснення речових прав, зобов'язальних прав, спадкових прав, особистих немайнових прав, прав, що виникають у сфері інтелектуальної діяльності);
- 4) правових наслідків використання того чи іншого способу здійснення суб'єктивного цивільного права (фактичні та юридичні);
- 5) правомочностей носія суб'єктивного цивільного права (способи, що полягають у вчиненні уповноваженою особою дій, спрямованих на використання закладених у цьому праві можливостей, та способи,

за допомогою яких уповноважена особа може захистити це суб'єктивне цивільне право в разі його порушення).

Таким чином, під способами здійснення суб'єктивних цивільних прав належить розуміти дії чи комплекс дій або ж їх відсутність (бездіяльність) із використання можливостей, закладених у суб'єктивному цивільному праві, що вказують, за допомогою яких засобів, у якому порядку і відносно яких матеріальних чи нематеріальних об'єктів здійснюється відповідне суб'єктивне цивільне право.

З'ясувавши загальне поняття «способи здійснення суб'єктивних цивільних прав» визначимо поняття (на основі загальних та специфічних ознак) «способи здійснення авторських прав». Застосування такого наукового прийому (від загального до конкретного) є обґрунтованим, адже норма ст. 12 ЦК щодо здійснення цивільних прав поширюється й на окремі субінститути права інтелектуальної власності, зокрема, на авторське право.

Насамперед, варто зазначити, що поняття «способи здійснення авторських прав» характеризується загальними ознаками (тобто ті, що характерні для всіх способів здійснення всіх цивільних суб'єктивних прав). Способи здійснення авторських прав мають такі загальні ознаки:

- 1) вони є діями, комплексом дій або ж відсутністю таких (тобто бездіяльністю);
- 2) передбачають реалізацію (зокрема, у формі використання) можливостей, що закладені в певному авторському праві;
- 3) вказують, за допомогою яких засобів, у якому порядку і відносно яких об'єктів здійснюється відповідне авторське право.

До таких загальних рис, вважаємо, слід відносити:

- 1) законодавче закріплення способів здійснення авторських прав у загальному вигляді (оскільки детальна конкретизація неможлива в принципі, ураховуючи багатоманітність об'єктів авторського права та їх специфіку, а також специфіку прав, які виникають щодо таких об'єктів);
- 2) несуперечність чинному цивільному законодавству способів здійснення авторських прав та ін.

Ураховуючи специфіку авторських прав у множині суб'єктивних цивільних прав, необхідним є встановлення специфічних (особливих) ознак, що характерні саме для способів здійснення авторських прав. До останніх, на нашу думку, належать такі:

1) наявність спеціального правового регулювання і відповідно специфіки способів здійснення (Глава 36 ЦК, Закон України «Про авторське право і суміжні права» [6] від 23 грудня 1993 р. № 3792-XII в редакції Закону України від 06 січня 2004 р. (далі – Закон про авторські права) та деякі інші);

2) специфічний суб'єктний та об'єктний склад відносин, у сфері яких застосовуються способи здійснення авторських прав. Такі способи не вимагають реєстрації об'єкта авторського права (твору) чи будь-якого іншого спеціального його оформлення, а також виконання будь-яких інших формальностей (ч. 2 ст.11 Закону про авторські права);

3) способи здійснення авторського права характеризуються внутрішньою диференціацією залежно від того, стосовно яких авторських прав вони застосовуються. Так, відмінними є способи здійснення особистих немайнових авторських прав від способів здійснення майнових прав інтелектуальної власності на твір;

4) способи здійснення авторських прав не вичерпно передбачені в цивільному законодавстві, тому характеризуються розширеним, відкритим переліком (основною вимогою в цьому контексті є їх несуперечність, відповідність законодавству, а також урахування меж здійснення цивільних прав – ст. 13 ЦК);

5) способи здійснення авторських прав не стосуються майнових об'єктів (що не означає відсутності способів здійснення майнових авторських прав);

6) способами здійснення авторських прав можуть скористатись автор та інші визначені законодавством суб'єкти (інші особи відповідно до укладеного авторського договору, передання майнових авторських прав тощо).

Цей перелік можна доповнити іншими специфічними ознаками.

На нашу думку, окрім наведених, характерною є й така риса способів здійснення авторських прав, як закріплення конкретного способу здійснення певного авторського права у вигляді (формі) суб'єктивного права автора. Так, відповідно до ст. 438 ЦК авторові твору належать особисті немайнові права, а саме: право вимагати зазначення свого імені у зв'язку з використанням твору, якщо це практично можливо; забороняти зазначення свого імені у зв'язку з використанням твору тощо. Відповідно до ст. 439 ЦК авторові належать такі майнові права інтелектуальної власності, як: право на використання твору, виключне право дозволяти використання твору, забороняти його використання тощо. Таким чином, аналіз наведених норм свідчить про закріплення на їх рівні конкретних способів здійснення авторських прав.

Визначення конкретних способів здійснення авторських прав присутнє і в положеннях Закону про авторські права. Так, відповідно до його п. 4 ч. 1 ст. 14 авторові належать такі особисті немайнові права на твір, як право вимагати збереження цілісності твору і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі і репутації автора. Наведені положення є конкретними способами здійснення такого права автора, як право на недоторканість твору (п. 4 ч. 1 ст. 438 ЦК).

Варто також зауважити, що до способів здійснення авторських прав може бути застосована наведена вище класифікація способів здійснення цивільних прав. Окрім того, необхідно розрізняти способи здійснення авторських прав залежно від суб'єктного складу (тобто від кількості суб'єктів, яким вони належать). Так, відповідно до ч. 3 ст. 436 ЦК відносини між співавторами можуть бути визначені договором, а в разі відсутності договору, авторське право на твір здійснюється всіма співавторами спільно. Із наведеного випливає, що, по-перше, способам здійснення авторських прав співавторами притаманний договірний характер, а, по-друге, у

разі неможливості застосування договірного регулювання способів здійснення авторських прав – застосовується принцип спільності здійснення авторських прав співавторами.

Таким чином, є підстави виділяти договірні та позадоговірні способи здійснення авторських прав. Договірними є ті, що визначені договором, який укладено з автором твору (або з іншими особами, що здійснюють авторські суб'єктивні права відповідно до вимог цивільного законодавства). Недоговірними є такі, що передбачені цивільним законодавством або ж не суперечать йому. Диспозитивна реалізація останніх зумовлюється відсутністю як договірного регулювання, так і обов'язку обрання того чи іншого способу здійснення суб'єктивного авторського права в імперативній формі.

Окрім наведеного, доречно виділяти первинні та похідні способи здійснення суб'єктивних авторських прав. У цьому разі критерієм класифікації (поділу) є належність тих чи інших суб'єктивних авторських прав безпосередньо авторів чи іншим особам. Тому первинними способами здійснення авторських прав є такі, що здійснюються безпосередньо самим автором твору як первинним носієм авторських прав. Похідними способами здійснення суб'єктивних авторських прав необхідно визнавати:

1) способи здійснення авторських прав, що реалізуються будь-якою особою, яка після закінчення строку охорони авторського права щодо неоприлюдненого твору вперше його оприлюднює (ч. 8 ст. 28 Закону про авторські права);

2) способи здійснення майнових авторських прав, що реалізуються спадкоємцями автора чи особами, які мають виключні авторські права (ст. 29 Закону про авторські права);

3) способи здійснення майнових авторських прав, що реалізуються іншою стороною (контрагент автора) відповідно до умов авторського договору про передачу конкретно вказаних майнових авторських прав (ст. 31-33 Закону про авторські права);

4) способи здійснення авторських прав, що виникають та здійснюються згідно з договором, укладеним між співавторами (розглянуто вище).

Торкаючись практичного аспекту досліджуваного питання, варто вказати, що здійснення немайнових прав автора може відбуватися у спосіб безпосередньої його участі шляхом виконання закріплених у законодавстві приписів, або в окремих випадках звернення до суду з метою захисту такого права. Способами здійснення майнових прав є розповсюдження примірників об'єкта авторських прав, передання таких прав за авторським договором тощо.

Висновки

Проаналізувавши специфіку способів здійснення авторських прав, слід дефініювати відповідну категорію. Під способами здійснення авторських прав належить розуміти дії чи комплекс дій або ж їх відсутність (бездіяльність поведінка), які спрямовані на використання передбачених суб'єктивним авторським правом можливостей, що вказують, за допомогою яких засобів, у якому порядку і відносно яких об'єктів авторського права (творів) здійснюється відповідне суб'єктивне авторське право.

Також, вважаємо, що можна використовувати й таке визначення: способи здійснення авторських прав – це конкретні дії автора чи інших носіїв суб'єктивних авторських прав, які реалізуються ним (ними) з-поміж альтернативних способів здійснення цих прав у договірному чи позадоговірному порядку з метою реалізації таких прав (у тому числі, виключних).

Таким чином, спосіб здійснення суб'єктивного цивільного права виступає тією якісною ознакою процесу здійснення суб'єктивного цивільного права, що вказує, за допомогою яких засобів, у якому порядку, відносно яких матеріальних чи нематеріальних об'єктів вчинявся процес здійснення відповідного суб'єктивного цивільного права в кожному конкретному випадку.

Під способами здійснення суб'єктивного цивільного права фізичної особи

слід розуміти дії або комплекс дій із використання можливостей, закладених у суб'єктивному цивільному праві, що вказують, за допомогою яких засобів, у якому порядку та відносно яких матеріальних чи нематеріальних об'єктів здійснюється це право.

Із урахуванням наведеного визначення та специфічних ознак способів здійснення авторських прав (специфічне коло суб'єктів та об'єктів, щодо яких застосовуються способи здійснення авторських прав, безпосереднє нормозакріплення конкретних способів здійснення таких прав тощо), останні слід розуміти як дії чи комплекс дій або ж їх відсутність (бездіяльнісна поведінка), які спрямовані на

використання передбачених суб'єктивним авторським правом можливостей, що вказують, за допомогою яких засобів, у якому порядку і відносно яких об'єктів авторського права (творів) здійснюється відповідне суб'єктивне авторське право.

Визначаючи наведеним чином способи здійснення авторських прав, варто зауважити, що такі способи характеризуються багатоманітністю та різноплановістю за формою та змістом. Саме в цьому полягає їх значення – обрати необхідний та максимально ефективний у конкретній правовій ситуації спосіб здійснення суб'єктивного авторського права. Це один із важливих практичних аспектів дослідження питання щодо поняття «способи здійснення авторського права».

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України (із змінами, внесеними згідно із законом від 16.01.2003 № 435-IV) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – С. 356.
2. Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : монографія / М.О. Стефанчук. – К. : Алерта, 2008. – 186 с.
3. Цивільне право України: загальна частина : підручник / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданика. – 3-тє вид., перероб. і доповн. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 1176 с.
4. Горбась Д.В. Здійснення суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб: поняття, способи, межі : автореф. дис... канд. юрид. наук / Д.В. Горбась / КНУВС МВС України. – К., 2009. – 20 с.
5. Горбась Д.В. Сутність здійснення суб'єктивного цивільного права / Д.В. Горбась // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 2. – С. 27-29.
6. Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 № 3792-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – С. 64.
7. Дахно І.І. Право інтелектуальної власності : навч. посібник / І.І. Дахно. – К. : Центр видавничої літератури, 2006. – 278 с.
8. Афанасьєва К.О. Авторське право : практичний посібник / К.О. Афанасьєва. – К. : Атіка, 2006. – 224 с.
9. Право інтелектуальної власності. Академічний курс : підручник для студентів вищ. навч. закл. / за ред. О.А. Підпригори, О.Д. Святоцького. – К. : ІнЮре, 2004. – 672 с.
10. Коссак В.М. Право інтелектуальної власності : підручник / В.М. Коссак. – К. : Істина, 2007. – 208 с.
11. Потоцький М.Ю. Правове регулювання інтелектуальної власності в Україні: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М.Ю. Потоцький / Харківський нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2009. – 20 с.
12. Варфоломеева Ю.А. Интеллектуальная собственность в условиях инновационного развития : монография / Ю.А. Варфоломеева. – М. : Ось-89, 2006. – 142 с.

Розділ 3

Трудове право; право соціального забезпечення. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право

Інформаційно-правове забезпечення якості сільськогосподарської продукції органічного виробництва

С.І. Бугера
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, Національна академія аграрних наук України

Статтю присвячено вдосконаленню інформаційно-правового забезпечення споживачів сільськогосподарської продукції органічного виробництва в контексті її якості. Запропоновано створення інформаційної бази даних з питань органічного виробництва та законодавче закріплення Державного класифікатора органічної сільськогосподарської продукції.

Статья посвящена усовершенствованию информационно-правового обеспечения потребителей сельскохозяйственной продукции органического производства в контексте ее качества. Предложено создание информационной базы данных по вопросам органического производства и законодательное закрепление Государственного классификатора органической сельскохозяйственной продукции.

The article is devoted to improvement of information-legal maintenance of the consumers of agricultural production of organic manufacture in a context of its quality. The creation of an information database is offered on organic manufacture, and also legislative fastening of the State qualifier of organic agricultural production.

Ключові слова: сільськогосподарська продукція, органічне виробництво, якість, інформаційно-правове забезпечення, удосконалення.

Постановка проблеми

Як зазначено в Національній доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні [1], важливою ознакою

ведення сільського господарства в країні на сучасному етапі є його екологізація. Сільськогосподарська сфера потребує кардинальних змін. Рослинництво слід пе-

ревести на якісно новий щабель розвитку, зважаючи на те, що воно є невід'ємною складовою природного середовища, тому й функціонувати повинно за законами природи. Комплексна біологізація галузі має спрямовуватися на розв'язання екологічних завдань, що є нині критичними. На жаль, в Україні загалом рослинництво не розвивається за біологічними законами і залишається більш хімізованим, ніж альтернативним. Проте останніми роками спостерігаються помітні зрушення в цьому напрямі. За площею сертифікованих екологічних (органічних) сільськогосподарських угідь Україна посідає двадцяте місце у світі. Аграрних підприємств із біологізованими (сертифікованими) сільськогосподарськими угіддями в нашій країні поки що небагато.

Разом з цим, органічне виробництво сільськогосподарської продукції не лише позитивно впливає на її якість, а й забезпечує ефективне використання природно-ресурсного потенціалу та сприяє покращенню стану довкілля. Однак при цьому потребує вдосконалення інформаційно-правове забезпечення споживачів сільськогосподарської продукції органічного виробництва в питаннях її якості, оскільки збільшується можливість фальсифікації продукції цього виду, і зокрема, через підвищений рівень вартості на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Необхідно зазначити, що правові питання державного регулювання та управління якістю продукції досліджували такі вчені, як: В.Л. Наумов, В.Ф. Опришко; організаційно-правові питання забезпечення якості сільськогосподарської продукції – В.Н. Петрина. Зокрема, на думку В.Л. Наумова, якість продукції в правовому плані необхідно розглядати як сукупність суттєвих її властивостей, виділених і закріплених у правовій формі, що обумовлюють ступінь придатності задовольняти певні потреби народного господарства і населення держави відповідно до її призначення [2, с. 10-11].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Органічне виробництво сільськогосподарської продукції є однією з базових тенденцій розвитку аграрного виробництва. При цьому створюються умови для одержання сільськогосподарської продукції високої якості. Разом з цим, важливим елементом системи якості є нормативно-правове забезпечення доступу споживачів до інформаційної бази даних із вказаних питань, що відповідає світовим вимогам до обігу сільськогосподарської продукції на ринку.

Формулювання цілей статті

Метою статті є вдосконалення інформаційно-правового забезпечення споживачів сільськогосподарської продукції щодо її якості в умовах органічного виробництва шляхом розроблення відповідних практичних рекомендацій.

Виклад основного матеріалу дослідження

В Україні органічний рух розпочався наприкінці 90-х, однак лише протягом останніх років цей прогрес став відчутним. Якщо у 2002 р. лише 31 господарство мало статус органічного, то у 2008-му таких підприємств налічувалося вже 118 [3, с. 11]. Щороку зростають площі органічних сільськогосподарських земель, сертифікованих міжнародними лабораторіями відповідно до норм Євросоюзу. Із 2002 до 2008 р. ці площі зросли зі 160 тис. до 270 тис. гектарів [4, с. 10].

Необхідно зазначити, що на розгляд Верховної Ради України у 2010 р. було внесено законопроект «Про органічне виробництво» [5], який у 2011 р. було прийнято [6], однак відхилено Президентом України. Документом, зокрема, передбачалося визначити правові, економічні, соціальні й організаційні основи ведення органічного сільського господарства, вимоги щодо вирощування, виробництва, перероблення, сертифікації, етикетування, перевезення, зберігання і реалізації органічної продукції та сировини.

Говорячи про нагальність прийняття такого закону, М. Томенко зазначив, що

нинішня ситуація на світовому продовольчому ринку характеризується підвищенням попиту на якісні та безпечні продукти харчування, зростанням інтересу споживачів до продукції, яка має назву «органічні продукти харчування» [7, с. 2]. У пояснювальній записці до законопроекту «Про органічне виробництво» зокрема вказано, що зазначений напрям аграрного виробництва набуває все більшого поширення в багатьох країнах світу і є найдинамічнішим сектором галузі. Він, починаючи з 1970 років, збільшується на 10-12% щорічно. Обсяг світового ринку органічних продуктів на сьогодні оцінюється на рівні понад 40 млрд. дол. США на рік. Україна за своїми природно-кліматичним та ґрунтовим потенціалом має унікальну можливість зайняти одне з провідних місць серед виробників органічної продукції. Разом з тим, реалізація цього потенціалу розвивається повільно та безсистемно, головним чином через відсутність законодавчої бази, недостатній рівень організаційної роботи, невизначеність щодо реального координатора проблеми.

При цьому, згідно зі ст.1 законопроекту «Про органічне виробництво» [5] органічне виробництво – це діяльність операторів, що застосовують принципи, Правила та методи органічного виробництва на всіх його етапах, що дають змогу виготовляти натуральні продукти з оздоровчими властивостями; а також зберігати та відновлювати природні ресурси в процесі виробничої діяльності. Органічна продукція – це продукція, одержана в результаті переробки органічної сировини, отриманої в процесі сертифікованого органічного виробництва відповідно до Правил органічного виробництва – нормативно-правового акта, що регламентує вимоги до органічного виробництва на всіх стадіях виробництва, переробки та реалізації органічної продукції. Під стадіями розуміють виробництво (виращування) органічної продукції, її переробку, пакування, маркування, перевезення, зберігання та реалізацію, а також, у певних випадках, рекламу, діяльність із експорту-імпорту й укладення договорів із субпідрядниками. Відповідно до

правових норм законопроекту сфера його дії поширюється на органічну продукцію, що включає в себе: неперероблену сільськогосподарську продукцію; перероблену сільськогосподарську продукцію; продукцію бджільництва; дикороси; продукцію аквакультури; корми; насіннєвий і садивний матеріал; дріжджі, що використовуються як харчові продукти або корми; іншу продукцію, вироблену відповідно до вимог законопроекту та Правил органічного виробництва. При цьому органічне виробництво ґрунтується на загальних принципах сприяння розвитку біологічних процесів у агроєкосистемах із максимальним використанням їхніх внутрішніх природних ресурсів, що передбачає: планування й організацію біологічних процесів, які співіснують у відповідних екосистемах із використанням їх внутрішніх природних ресурсів методами, що забезпечують використання живих організмів і механічних методів виробництва; виробництво продукції рослинництва і тваринництва з урахуванням місцевих умов, виробництво водних організмів на засадах раціонального використання рибних ресурсів; заборону використання хімічно-синтезованих речовин.

Варто зазначити, що відповідно до законопроекту «Про органічне виробництво» [5] продукція повинна вироблятися згідно з так званими Правилами органічного виробництва, які необхідно розробити. При цьому до їх структури повинні входити: порядок виробництва непереробленої сільськогосподарської продукції рослинного походження, у тому числі грибів; порядок виробництва непереробленої сільськогосподарської продукції тваринного походження; порядок виробництва аквакультури; порядок ведення органічного бджільництва; порядок переробки органічних продуктів рослинного та тваринного походження, у тому числі виробництва вина; порядок виробництва та переробки сировини, кормів та органічних дріжджів; порядок збору дикоросів, лісової продукції та водоростей; порядок перехідного періоду органічного виробництва; порядок інспектування та сертифі-

кації органічного виробництва; порядок маркування органічної продукції та використання відповідного державного логотипу; порядок перевезення, зберігання та реалізації органічної продукції; порядок експорту-імпорту органічної продукції; порядок акредитації органів сертифікації органічного виробництва; порядок здійснення державного нагляду та контролю на всіх стадіях виробництва переробки та реалізації органічної продукції, а також за діяльністю органів сертифікації органічного виробництва; порядок та критерії для видачі дозволів на використання в органічному виробництві продуктів і речовин, не визначених у додатках до Правил органічного виробництва.

Отже, для розвитку органічного виробництва сільськогосподарської продукції в Україні необхідним є формування відповідної законодавчої бази, яка забезпечувала б не лише ефективність виробництва, а й сприяла б раціональному використанню природно-ресурсного потенціалу агропромислового комплексу. При цьому вдосконалення правового регулювання органічного виробництва сільськогосподарської продукції є логічним доповненням правового регулювання екологічної безпеки продуктів харчування.

На думку Г.В. Ковальчук, поняття екологічної безпеки продуктів харчування можна охарактеризувати як стан розвитку суспільних правовідносин, за якого сукупність державно-правових, організаційних, науково-технічних та інших засобів спрямована на забезпечення охорони життя та здоров'я людини, у тому числі навколишнього природного середовища, від екологічно небезпечних продуктів харчування шляхом дотримання юридичними і фізичними особами нормативів гранично допустимого вмісту шкідливих речовин у цих продуктах на стадіях їх виробництва, переробки, зберігання, транспортування та реалізації. На думку автора, правове забезпечення екологічної безпеки продуктів харчування можна розглядати як в об'єктивному, так і суб'єктивному розумінні. В об'єктивному – як комплексний міжгалузевий правовий інститут, у

суб'єктивному – як один із елементів права громадян на екологічну безпеку, що реалізується в процесуально-правових правовідносинах (управлінських, запобіжних і забезпечувальних) [8, с. 4-6].

На думку В.С. Луцько, внаслідок недостатньо виваженої стратегії держави у сфері екологічної безпеки, її орієнтації на ліквідаційні підходи в процесі розв'язання проблеми, а не здійснення більш доцільних превентивних заходів, зростає кількість надзвичайних ситуацій природного і техногенного походження, у зв'язку з чим щороку на ліквідацію їх наслідків спрямовується усе більше матеріальних і фінансових ресурсів. Забезпечення сталого соціально-економічного розвитку України має супроводжуватися створенням безпечного стану довкілля для життєдіяльності суспільства та кожної людини, гарантуванням прийнятного рівня екологічної безпеки [9, с. 13].

Авторську аргументацію застосування словосполучення «екологічне управління» як уніфікованого терміна для характеристики діяльності уповноважених суб'єктів, що ґрунтується на нормах права і спрямована на збереження довкілля в цілому та його окремих компонентів, зменшення техногенного навантаження на нього, забезпечення безпеки населення від негативного впливу навколишнього природного середовища, запропоновано В.А. Зуєвим. На основі аналізу різних джерел, в умовах передбаченої систематизації екологічного законодавства, автором доведено необхідність виділення міжгалузевого інституту екологічного управління в окремий розділ майбутнього Екологічного кодексу України, визначено принципи цього інституту та подано їх авторську характеристику, обґрунтовано поділ функцій екологічного управління на пізнавально-програмуючі й організаційно-регулюючі [10, с. 16]. З метою вдосконалення правового регулювання екологічного моніторингу в Україні С.В. Шаповою запропоновано проект загальної структури Закону України «Про екологічний моніторинг», що дасть змогу усунути прогалини, неузгодженості, які мають місце в законодавстві [11, с. 16]. На

думку С.М. Романко, потенційні екологічні ризики щодо екологічної безпеки сільськогосподарської продукції мають антропогенний характер і виникають унаслідок порушення правил природокористування та сільськогосподарського виробництва. При цьому основним критерієм поділу сільськогосподарської продукції на екологічно чисту та екологічно безпечну доцільно вважати процес виробництва такої продукції [12, с. 7-8].

Разом з цим, природно-кліматичні умови та родючі землі багатьох регіонів України є сприятливими для втілення в життя заходів щодо запровадження органічного виробництва [13, с. 9]. Однак невирішеними залишаються питання правового забезпечення переходу до біологічного землеробства, особливо в частині використання пестицидів та агрохімікатів. Існуюча законодавча база з цього питання містить лише загальні правові норми. Так, згідно зі ст. 4 Закону України «Про пестициди і агрохімікати» [14] пестициди й агрохімікати вітчизняного, а також іноземного виробництва, що завозяться для використання на територію України, повинні відповідати встановленим вимогам щодо безпечності для здоров'я людини та навколишнього природного середовища за умови дотримання регламентів їх застосування.

При цьому обов'язковою умовою державної реєстрації пестицидів та агрохімікатів є наявність відповідної документації щодо їх безпечного застосування, включаючи позитивний висновок державної санітарно-епідеміологічної експертизи, методик визначення залишкових кількостей пестицидів і агрохімікатів у сільськогосподарській продукції, кормах, харчових продуктах, ґрунті, воді, повітрі. Відповідно державна реєстрація пестицидів і агрохімікатів є підставою для здійснення державного контролю шляхом запровадження санітарних заходів (процедур експертизи, інспектування, сертифікації та

ухвалення) щодо наявності в харчових продуктах дозволеної центральним органом виконавчої влади з питань охорони здоров'я кількості залишків пестицидів і агрохімікатів у харчових продуктах, що реалізуються на ринку України. У процесі застосування пестицидів і агрохімікатів здійснюється комплекс заходів відповідно до регламентів, установлених для певної ґрунтово-кліматичної зони, з урахуванням попереднього агрохімічного обстеження ґрунтів, даних агрохімічного паспорту земельної ділянки (поля) і стану посівів, діагностики мінерального живлення рослин, прогнозу розвитку шкідників і хвороб.

Висновки

Запровадження органічного виробництва сільськогосподарської продукції сприятиме загальній екологізації аграрного виробництва та забезпечить виробництво продукції нової якості з точки зору екологічних вимог, що у свою чергу суттєво підвищить рівень її конкурентоспроможності. Для вдосконалення інформаційно-правового забезпечення споживачів сільськогосподарської продукції органічного виробництва щодо її якості необхідним є створення на рівні Міністерства аграрної політики та продовольства України інформаційної бази даних стосовно органічного виробництва та забезпечення доступу до неї споживачів. На нашу думку, доцільним є також розроблення та законодавче закріплення Державного класифікатора органічної сільськогосподарської продукції, що дасть змогу визначити перелік продукції, яку технологічно можливо виробляти, використовуючи технології органічного виробництва, та відповідно гарантувати встановлений рівень її якості. Це сприятиме також здійсненню ефективного державного контролю та забезпечить ефективне функціонування інформаційної бази даних з питань якості продукції цього виду.

Список використаних джерел

1. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2007 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.menr.gov.ua/cgibin/go?node=NAC%20dor%20p%20NPS>

Трудове право; право соціального забезпечення

2. *Наумов В.Л.* Организационно-правовые вопросы управления качеством продукции в производственном объединении (предприятия) : автореф. дис. ...канд. юрид. наук 12.00.02. «Государственное право и управление; советское строительство; административное право; финансовое право» / В.Л. Наумов. – К., 1978. – 20 с.
3. *Єгорова І.* Меню у стилі органік / І. Єгорова // Голос України. – 2009. – № 194. – С. 11.
4. *Косяничук І.* Бути городником – модно // Урядовий кур'єр. – 2009. – № 163. – С. 10.
5. Проект Закону України «Про органічне виробництво» (реєстр. № 7003) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=38338
6. Закон України «Про органічне виробництво» від 21 квітня 2011 р. № 3281-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_2011_04_21/JF5EJ00G.html
7. Нам потрібен закон «Про органічне виробництво» // Голос України. – 2010. – № 135. – С. 2.
8. *Ковальчук Т.Г.* Правові питання забезпечення екологічної безпеки продуктів харчування: автореф. дис. ...канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / С.І. Хом'яченко. – К., 1996. – 20 с.
9. *Луцько В.С.* Удосконалення економічного механізму регулювання екологічної безпеки: автореф. дис. ...канд. економ. наук : спец. 08.08.01 «Економіка природокористування і охорони навколишнього середовища» / В.С. Луцько. – К., 2001. – 19 с.
10. *Зуєв В.А.* Організаційно-правові аспекти природокористування та охорони навколишнього природного середовища: автореф. дис. ...канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / В.А. Зуєв. – Харків, 2003. – 20 с.
11. *Шарапова С.В.* Правове забезпечення екологічного моніторингу в Україні: автореф. дис. ...канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / С.В. Шарапова. – Харків, 2002. – 19 с.
12. *Романко С.М.* Економіко-правовий механізм забезпечення екологічної безпеки сільсько-господарської продукції: автореф. дис.канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / С.М. Романко. – К., 2008. – 19 с.
13. *Кирей В.* Вироблятимуть екологічно чисту продукцію / В. Кирей // Урядовий кур'єр. – 2009. – № 110. – С. 9.
14. Закон України «Про пестициди і агрохімікати» від 2 березня 1995 р. № 86/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 14. – С. 91.

Види інформації за законодавством України

Ю.О. Гелич

кандидат юридичних наук, доцент кафедри господарського права і процесу Навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ

У статті на основі аналізу чинних нормативно-правових актів і результатів досліджень провідних науковців визначено види інформації за законодавством України.

В статье на основании анализа действующих нормативно-правовых актов и результатов исследований ведущих ученых определены виды информации по законодательству Украины.

The article is based on analysis of the existing regulations and results of leading researchers of a known scientists, also in the article disclosed types of information under the laws of Ukraine.

Ключові слова: інформація, інформаційні відносини, класифікація, види, відомості.

Постановка проблеми

Особливий напрям дослідження інформаційного права України пов'язаний із з'ясуванням правової сутності інформації як основного об'єкта інформаційних відносин. Науково-теоретичного та практичного значення набуває питання класифікації інформації. Адже від цього залежить обсяг прав та обов'язків учасників інформаційних відносин. Питання видової класифікації інформації актуалізувалося з набранням чинності законів України «Про доступ до публічної інформації» та «Про внесення змін до Закону України «Про інформацію». Класична класифікація інформації, що фактично існувала з 1992 р. (рік прийняття Закону України «Про інформацію»), зазнала змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У цьому напрямі дослідження здійснювали свої розробки провідні представники інформаційно-правової науки, наприклад, А.І. Марущак, який аналізує інформацію як об'єкт доступу до неї громадян [1]. Інформаційно-правові питання державного управління в інформаційній сфері розкриває Ю.П. Бурило [2], правовий режим конфіденційної інформації як нетипового об'єкта цивільного права А.Г. Дідук [3], а загальнотеоретичні аспекти щодо особливого суб'єкта інформаційних правовідносин визначає О.С. Рождественська [4].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Однак зазначені та інші дослідники не розкривають питання класифікації інформації згідно з останніми змінами інформаційного законодавства України. З огляду на викладене, можна стверджувати, що існує необхідність наукового дослідження видової класифікації інформації.

Формулювання цілей статті

Метою цієї статті є розкриття теоретичних проблем класифікації інформації. Задля її досягнення визначаємо такі завдання: проаналізувати положення Законів України «Про доступ до публічної інформації» та «Про внесення змін до Закону України «Про інформацію», а також погляди науковців і запропонувати видову класифікацію інформації.

Виклад основного матеріалу дослідження

Розпочати необхідно з нового визначення інформації, наведеного у ст. 1 Закону України «Про інформацію»: інформація – будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [5]. У попередній редакції закону та у Цивільному кодексі України інформація визначалася як документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються в суспільстві,

державі та навколишньому природному середовищі.

Таким чином, потенційність збереження інформації на матеріальних носіях чи відображення в електронному вигляді розширює можливість для класифікації інформації за носієм: відомості (дані), зафіксовані на матеріальних носіях чи в електронному вигляді.

Генеральну класифікацію інформації у порівнянні з попереднім інформаційним законом також змінено. Виділено такі види інформації за змістом:

- інформація про фізичну особу;
- інформація довідково-енциклопедичного характеру;
- інформація про стан довкілля (екологічна інформація);
- інформація про товар (роботу, послугу);
- науково-технічна інформація;
- податкова інформація;
- правова інформація;
- статистична інформація;
- соціологічна інформація;
- інші види інформації.

За таким поділом, на жаль, неможливо визначити єдиний критерій для подібної класифікації інформації, оскільки багато понять пересікаються за змістом, наприклад, правова інформація та податкова тощо. Звернемо увагу, що до переліку видів інформації включено екологічну інформацію.

Відповідно до нової редакції Закону України «Про інформацію» інформація про фізичну особу (персональні дані) – це відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована [5, ст. 11]. Це визначення ідентичне закріпленому в Законі України «Про захист персональних даних» [6, ст. 2], що набрав чинності з 1 січня 2011 року.

Офіційний сайт Державної служби України з питань захисту персональних даних пропонує класифікацію персональних даних за різними критеріями:

за природою відомостей:

- об'єктивні відомості про фізичну особу (біометричні дані, стан банківського рахунку тощо);

- суб'єктивні відомості про фізичну особу (автобіографія, характеристика, матеріали атестації, опис особистих якостей фізичної особи, досвід тощо);

за джерелами відомостей:

- відомості, що містяться в первинних та інших джерелах про фізичну особу;

за способами обробки відомостей:

- відомості в алфавітно-цифровому форматі;

- відомості в графічному форматі;

- відомості у фото- та кіно-, аудіо- та відеоформаті тощо;

за формою обробки відомостей:

- відомості на паперових носіях;
- відомості на електронних носіях;
- відомості на магнітних носіях;
- відомості на оптичних носіях тощо;

за вимогами до обробки відомостей:

- відомості, щодо яких застосовуються загальні вимоги обробки відповідно до закону;

- відомості, щодо яких згідно із ст. 7 закону застосовуються особливі вимоги обробки (расове або етнічне походження, політичні, релігійні або світоглядні переконання, членство в політичних партіях і професійних спілках, а також відомості, що стосуються здоров'я чи статевого життя тощо);

за зв'язком із фізичною особою:

- відомості, що стосуються фізичної особи безпосередньо (особова справа працівника, запис у базі даних медичного закладу, банківський рахунок фізичної особи тощо);

- відомості, що стосуються фізичної особи опосередковано (реєстраційний запис про право власності на об'єкт нерухомого майна, записи відеоспостереження у громадських місцях, записи про технічне обслуговування автомобіля тощо) [7].

Відсутність поділу інформації про фізичну особу на дані загального характеру і вразливі персональні дані в нормах законів України «Про інформацію» та «Про захист персональних даних» на сьогодні є очевидною проблемою, тим більше, що подібний поділ пропонується у міжнародних документах [8].

На нашу думку, зазначена вище кла-

сифікація не дає деталізації категорій відомостей про особу, що відносяться до персональних даних. Фізична особа може, але не зобов'язана встановлювати режим обмеженого доступу до інформації, яка їй належить або її стосується. Тому з цієї причини не зовсім коректним слід визнати віднесення інформації про фізичну особу автоматично до конфіденційної.

На сьогодні маємо класифікацію, відповідно до якої за порядком доступу інформація поділяється на відкриту та інформацію з обмеженим доступом. Відкритою вважається вся інформація, крім тієї, що віднесена законом до інформації з обмеженим доступом.

Нині новим видом інформації для вітчизняного інформаційного законодавства є публічна інформація. На жаль, важко встановити критерій для визначення спільновидового поняття до поняття «публічна інформація». За аналогією з цивільним правом визначати приватну інформацію неможливо. Хоча необхідність ухвалення Закону України «Про доступ до публічної інформації» зумовлена потребою забезпечення чіткого дотримання ст. 34 Конституції України стосовно свободи інформації, зокрема під час встановлення грифів обмеження доступу на інформацію, якою володіють органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Тому можна вважати поняття «публічна інформація» близьким до змісту поняття «відкрита інформація».

Публічна інформація визначається як відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених Законом України «Про доступ до публічної інформації» [9, ст. 1].

Новим у інформаційному законодавстві є введення до видів ІзОД, крім конфіденційної й таємної, ще й службової інформації [9, ст. 21].

Інформацією з обмеженим доступом є та, шкода від оприлюднення якої переважає суспільний інтерес у її отриманні та становить загрозу національній безпеці, обороні, запобіганню злочину тощо. До інформації з обмеженим доступом належить конфіденційна, таємна та службова інформація.

Проблемним є питання співвідношення права на доступ до публічної інформації та права власника ІзОД на її захист. У Законі України «Про доступ до публічної інформації» проблемним є питання щодо критеріїв обмеження доступу до інформації: «шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні» [9, ст. 6]. Розроблення чітких критеріїв для визначення співвідношення шкоди та суспільного інтересу є складним.

До інформації з обмеженим доступом не можуть бути віднесені такі відомості: про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту; про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні ситуації, що сталися або можуть статися і загрожують безпеці людей; про стан здоров'я населення, його життєвий рівень, включаючи харчування, одяг, житло, медичне обслуговування та соціальне забезпечення; а також про соціально-демографічні показники, стан правопорядку, освіти та культури населення; про факти порушення прав і свобод людини і громадянина; про незаконні дії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб та інші відомості, доступ до яких не може бути обмежено відповідно до законів і міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Не може бути обмежено доступ до інформації про розпорядження бюджетними коштами, володіння, користування чи розпорядження державним, комунальним майном, у тому числі до копій відповідних документів, умови отримання цих коштів чи майна, прізвища, імена, по батькові фізичних осіб та найменування юридичних осіб, які отримали ці кошти або майно.

Зазначене положення не поширюється на випадки, коли оприлюднення або надання такої інформації може завдати шкоди інтересам національної безпеки, оборони, розслідуванню чи запобіганню злочину.

Не належать до інформації з обмеженим доступом декларації про доходи осіб та членів їхніх сімей, які претендують на зайняття чи займають виборну посаду в органах влади та обіймають посаду державного службовця, службовця органу місцевого самоврядування першої або другої категорії [9, ст. 21].

Конфіденційною інформацією є інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень, та яка може поширюватися у визначеному ними порядку за їхнім бажанням відповідно до передбачених ними умов. Не може бути віднесена до конфіденційної інформація, що була отримана або створена розпорядниками інформації.

Таємною є інформація, доступ до якої обмежується виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, захисту репутації або прав інших людей, запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету та неупередженості правосуддя, розголошення якої може завдати шкоди особі, суспільству та державі. Таємною визнається інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю слідства та іншу передбачену законом таємницю.

Службовою є інформація, що міститься в документах суб'єктів владних повноважень, які становлять внутрішньовідому службову кореспонденцію, доповідні записки, рекомендації, якщо вони пов'язані з розробленням напряму діяльності установи або здійсненням контрольних, наглядових функцій органами державної влади, процесом прийняття рішень і передують публічному обговоренню та/або прийняттю рішень, а також інформація, зібрана в процесі оперативного-розшукової, контр-

розвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, яку не віднесено до державної таємниці.

Конфіденційною є інформація про фізичну особу, а також інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень. Конфіденційна інформація може поширюватися за бажанням (згодою) відповідної особи у визначеному нею порядку відповідно до передбачених нею умов, а також в інших випадках, визначених законом [9, ст. 21].

Зміст поняття «службова інформація», викладений у Законі України «Про доступ до публічної інформації», а не в Законі України «Про інформацію», дає підстави для висновку про те, що фактично йдеться не про окрему специфічну категорію ІзОД (як визначає Закон України «Про інформацію»), а про публічну ІзОД, тобто, про інформацію, що перебуває у віданні суб'єктів владних повноважень. Це ускладнює розуміння норм інформаційних законів стосовно доступу до різних видів інформації.

Закони України «Про захист персональних даних», «Про інформацію» та «Про доступ до публічної інформації» вступають у суперечність у частині визначення процедури розкриття персональних даних у випадках, коли вони становлять суспільний інтерес. Адже власне Закон України «Про захист персональних даних» не містить узагалі підстав для поширення персональних даних.

Зазначимо також, що Закон України «Про доступ до публічної інформації» та інші нові інформаційні закони не містять поняття «публічна особа». Хоча й Закон України «Про захист персональних даних» у нормі: «персональні дані фізичної особи, яка претендує зайняти чи займає виборну посаду (у представницьких органах) або посаду державного службовця першої категорії, не належать до ІзОД, за винятком інформації, яка визначена такою відповідно до закону» [9, ст. 5].

Нова редакція Закону України «Про інформацію» не містить норм, що стосувалися визнання інформації об'єктом права

власності. Тому за цим критерієм класифікувати інформацію не будемо.

Висновки

У цілому за результатами проведеного аналізу можна зробити такі висновки. Запропонована новим інформаційним законодавством основна класифікація інформації

не містить єдиного критерію для поділу, багато понять пересікаються за змістом.

Новим у інформаційному законодавстві є введення до видів інформації з обмеженим доступом, крім конфіденційної й таємної, ще й службової інформації, яка стала еквівалентом колишньої конфіденційної інформації, що є власністю держави.

Список використаних джерел

1. Марущак А.І. Інформаційне право: доступ до інформації: навчальний посібник / А.І. Марущак. – К. : КНТ, 2007. – 532 с.
2. Бурило Ю.П. Організаційно-правові питання державного управління в інформаційній сфері: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Ю.П. Бурило. – Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – К., 2008. – 18 с.
3. Дідук А.Г. Правовий режим конфіденційної інформації: цивільно-правовий аспект: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А.Г. Дідук. – Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2008. – 21 с.
4. Рождественська О.С. Особливий суб'єкт інформаційних правовідносин (загальнотеоретичний аспект): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.С. Рождественська. – Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2009. – 19 с.
5. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про інформацію» від 13.01.2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 10.
6. Закон України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 34. – С. 481.
7. Довідка з офіційного сайту Державної служби України з питань захисту персональних даних [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zpd.gov.ua/indexDovidkaInfo.html>
8. Директива 95/46/ЄС Європейського Парламенту і Ради «Про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільне переміщення таких даних» від 24 жовтня 1995 р. // Офіційний журнал L 281, 23/11/1995. р. 0031 - 0050 / Переклад Центру перекладів актів Європейського права при Міністерстві юстиції України.
9. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 10.

Органи державного управління цивільною авіацією в Україні

В.М. Столбовий
кандидат юридичних
наук, доцент кафедри
конституційного,
адміністративного та
міжнародного права,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Статтю присвячено дослідженню правового статусу органів державного управління цивільною авіацією в Україні. Запропоновано зміни до законодавства щодо вдосконалення державного управління в цій сфері.

Статья посвящена исследованию правового статуса органов государственного управления гражданской авиацией в Украине. Предложены изменения к законодательству по усовершенствованию государственного управления в данной сфере.

The article is devoted research of legal status of organs of state administration a civil aviation in Ukraine. Offered changes to the legislation, in relation to the improvement of state administration in this sphere.

Ключові слова: державне управління, цивільна авіація, центральні органи виконавчої влади.

Постановка проблеми

Із розбудовою незалежності в Україні постала нагальна потреба в перебудові, удосконаленні, створенні органів державного управління відповідними сферами суспільного життя з новими принципами діяльності. Радянська система функціонування органів державної влади мала, здебільшого, характер одноосібного управління, у деяких випадках його наслідками стало порушення прав і свобод громадян. Ця система, на нашу думку, не була ефективною також в управлінні цивільною авіацією.

Відповідно до Указу Президента України від 22.07.1998 № 810/1998 «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні» [1], уперше в незалежній Україні розпочато докорінну перебудову структури, організаційної побудови та повноважень органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, державної служби, адміністративно-територіального устрою держави, яка досі триває. Цей нормативно-правовий акт передбачає зміну принципів організації діяльності органів виконавчої влади з командно-адміністративних, сказати б, тоталітарних, – на принцип пріоритету прав і свобод людини та громадянина, тобто паритетності між державою та громадянами. Такий факт, на думку автора, відіграє важ-

ливу роль у наданні державою громадянам права контролювати дії або бездіяльність того чи іншого органу державної влади, а також органу місцевого самоврядування, їх посадових осіб.

Органи управління цивільною авіацією в Україні у вищевказаних процесах займають особливе місце з огляду на функції, повноваження та відповідальність посадових осіб цих органів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання вдосконалення адміністративно-правового статусу органів державного управління розглядали у своїх працях такі вчені-правознавці, як: В. Авер'янов, Ю. Битяк, Р. Калюжний, В. Колпаков, С. Стеценко та інші.

Як зазначає В.Б. Авер'янов, орган виконавчої влади – це організаційно самостійний елемент державного апарату (механізму держави), який наділений чітко окресленим обсягом повноважень (компетенцією) відповідно до покладених на нього завдань і функцій, складається зі структурних підрозділів і посад, що обіймають державні службовці, і віднесений Конституцією і законами України до системи органів виконавчої влади [2, с. 202].

На особливе місце органів виконавчої влади у системі суб'єктів адміністративного права вказує В.К. Колпаков, а саме:

- вони є основними функціонально-галузевими носіями виконавчої влади в державі, статус органу виконавчої влади закріплюється за ними в нормативному порядку;

- це найважливіша складова органів державного управління та державного апарату в цілому;

- вони об'єднані єдиним керівництвом і підпорядкуванням, у результаті чого діють узгоджено та цілеспрямовано;

- кожен із органів цієї системи наділений державною специфічною компетенцією у сфері державного управління та реалізації державної виконавчої влади;

- система органів виконавчої влади має регулюючий вплив на всі сфери державного та суспільного життя;

- у рамках своєї компетенції органи виконавчої влади самостійні в організаційному та функціональному відношеннях;

- здійснюється специфічний вид державної діяльності, що за своїм юридичним змістом є виконавчо-розпорядчою [3, с. 109].

Продовжуючи свою думку, В.К. Колпаків формулює визначення поняття «орган державної виконавчої влади». Автор зазначає, що ним є носій державної виконавчої влади, що реалізує свою компетенцію в закріпленій сфері державного управління та має юридичний (нормативно зафіксований) статус органу державної виконавчої влади.

На думку Ю.П. Битяка, орган виконавчої влади – організація, що є частиною державного апарату, має певну компетенцію, структуру, територіальний масштаб діяльності, утворюється в порядку, встановленому законом або іншим правовим актом, володіє певними методами роботи, наділена повноваженнями виступати за дорученням держави та покликана в порядку виконавчої діяльності здійснювати керівництво економікою, соціально-культурним будівництвом та адміністративно-політичною діяльністю [4, с. 61].

Як вважає С.Г. Стеценко, орган виконавчої влади – це структурно самостійна частина державного апарату, яка наділена чітко визначеними повноваженнями та здійснює державне управління в економіч-

ній, соціально-культурній та адміністративно-політичній сферах [5, с. 106].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Найбільш складною проблемою в дослідженні адміністративно-правового статусу органів державного управління цивільною авіацією є розмежування їх повноважень, а також удосконалення державного управління в цій сфері.

Формулювання цілей статті

Метою статті є вивчення й аналіз існуючої структури та повноважень органів державного управління цивільною авіацією в Україні та їх удосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Слід наголосити, що відбулися деякі зміни в побудові системи органів виконавчої влади. Відповідно до Указу Президента України від 09.12.2010 № 1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» [6] до центральних органів виконавчої влади входять міністерства, державні служби, агентства, інспекції та органи зі спеціальним статусом. Державні комітети як центральні органи виконавчої влади ліквідовано. На нашу думку, це суперечливе питання, оскільки фактично відбулася заміна назв органів, а функції практично залишилися ідентичними. Стосовно логіки – можна припустити, що державні комітети завжди плутали з комітетами парламентськими, а це дві різні гілки влади.

На основі проаналізованих позицій учених можна виділити такі основні елементи органу виконавчої влади в Україні:

- 1) єдине керівництво та підпорядкування;
- 2) відповідна структура;
- 3) наявність нормативно закріпленої компетенції;
- 4) визначена територія діяльності;
- 5) нормативний порядок утворення;
- 6) управління певною сферою суспільного життя.

Визначивши поняття та структуру органів виконавчої влади взагалі, необхідно розглянути компетенцію Міністерства

інфраструктури України та з'ясувати відношення останнього до цивільної авіації держави.

Мінінфраструктури України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України [7]. Міністерство є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сферах авіаційного, автомобільного, залізничного, морського і річкового, міського електричного транспорту та у сферах використання повітряного простору України, туризму, діяльності курортів, метрополітенів, дорожнього господарства, забезпечення підготовки та реалізації в Україні інфраструктурних проектів для виконання завдань і заходів з підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу, інших міжнародних спортивних подій, забезпечення безпеки руху, навігаційно-гідрографічного забезпечення судноплавства, торговельного мореплавства [7].

У своїй діяльності міністерство керується Конституцією та законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства України, дорученнями Президента України, а також Положенням про Міністерство інфраструктури України, затверджене Указом Президента України від 12 травня 2011 р. № 581/2011, яке визначає основні повноваження цього органу у сфері забезпечення управління цивільною авіацією. Зокрема, Мінінфраструктури України:

- визначає пріоритетні напрями та здійснює відповідні заходи щодо формування та реалізації державної політики у сферах авіаційного транспорту та у сферах використання повітряного простору України та забезпечує нормативно-правове регулювання у цих сферах;
- затверджує стратегії, програми розвитку авіаційного транспорту;
- проводить службові розслідування обставин і причин катастроф та аварій з тяжкими наслідками на транспорті;

- у сфері ліцензування: затверджує ліцензійні умови і порядок здійснення контролю за додержанням ліцензійних умов провадження господарської діяльності щодо надання послуг з перевезення пасажирів, небезпечних вантажів, багажу авіаційним транспортом;

- у сфері тарифної політики: затверджує порядок встановлення, сплати та використання аеропортових зборів за обслуговування повітряних суден і пасажирів в аеропортах України та ставок плати за послуги з аеронавігаційного обслуговування повітряних суден у повітряному просторі України, а також зборів за аеронавігаційне обслуговування польотів повітряних суден у повітряному просторі України;

- затверджує перелік держав, з якими може здійснюватися міжнародне повітряне сполучення з аеропорту (аеродрому), а також характер транспортних перевезень;

- затверджує порядок організації виконання польотів;

- затверджує положення про сертифікацію суб'єктів, які здійснюють підготовку персоналу та надають агентські послуги із продажу авіаційних перевезень на території України;

- затверджує правила надання дозволів на виліт з аеропортів України і приліт в аеропорти України під час виконання міжнародних, внутрішніх і транзитних польотів;

- затверджує порядок прийняття рішення на виліт і приліт повітряних суден цивільної авіації України за правилами польотів по приладах;

- затверджує правила виконання чартерних рейсів;

- затверджує правила допуску до експлуатації злітно-посадкових майданчиків для польотів легких повітряних суден;

- затверджує правила реєстрації цивільних аеродромів України;

- затверджує порядок підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації авіаційного персоналу;

- затверджує авіаційні правила з питань нормування льотної придатності цивільної авіаційної техніки і типових процедур

сертифікації повітряних суден та їх компонентів;

- затверджує правила авіаційного електров'язку в цивільній авіації України;

- затверджує положення про інспектора з нагляду за забезпеченням безпеки авіації;

- затверджує державну програму з безпеки польотів;

- затверджує інструкцію про порядок оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення на повітряному транспорті;

- затверджує стандарти й нормативи у галузі охорони навколишнього природного середовища при здійсненні діяльності, пов'язаної з авіацією;

- затверджує нормативи якості обслуговування пасажирів і клієнтів повітряних перевезень;

- затверджує інструкцію про порядок перевезення зброї та боєприпасів пасажирськими рейсами авіаційного транспорту;

- затверджує правила перевезень пасажирів, багажу та вантажів повітряним транспортом;

- затверджує порядок організації перевезень вантажів повітряним транспортом;

- затверджує правила розслідування авіаційних подій і інцидентів [7].

Наступним органом державного управління цивільною авіацією, на розгляді організації діяльності якого необхідно зосередити увагу, є Державна авіаційна служба України.

Цивільна авіація в Україні, як і будь-яка інша сфера державного життя, потребує належного управління. Безпосереднім органом державної влади, що його здійснює, є Державна авіаційна служба України. Законодавче регулювання її діяльності здійснюється відповідно до Положення «Про Державну авіаційну службу України», затвердженого Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 398/2011 [8].

Положення визначає правовий статус служби, її основні завдання, повноваження посадових осіб та взаємодію з іншими органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями. Відповідно

до нього Державна авіаційна служба України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Віце-прем'єр-міністра України – Міністра інфраструктури України.

Державна авіаційна служба України входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері цивільної авіації.

Основними її завданнями є:

- внесення пропозицій щодо формування державної політики у сфері цивільної авіації та використання повітряного простору;

- реалізація державної політики у сфері цивільної авіації та використання повітряного простору;

- здійснення державного контролю та нагляду за безпекою цивільної авіації;

- організація розроблення нормативно-правової бази для регулювання діяльності у галузі цивільної авіації;

- сертифікація та реєстрація об'єктів і суб'єктів цивільної авіації та ліцензування авіаційних перевезень;

- регулювання використання повітряного простору та організація повітряного руху;

- організація авіаційних перевезень;

- сприяння провадженню зовнішньоекономічної та міжнародно-правової діяльності цивільної авіації [8].

Повноваження Державної авіаційної служби України можна розподілити за кількома критеріями:

- 1) здійснення контролю та нагляду за додержанням суб'єктами авіаційної діяльності вимог нормативно-правових актів;

- 2) розроблення та впровадження відповідних нормативів і стандартів у галузі цивільної авіації;

- 3) надання адміністративних послуг у галузі цивільної авіації [8].

У межах цієї статті неможливо детально розглянути повноваження Державної авіаційної служби України, але необхідно зазначити, що вони певною мірою повторюють повноваження Міністерства інфраструктури України щодо управління цивільною авіацією. Це, на нашу думку, є дублюванням законодав-

ства та зайвим контролем з боку міністерства.

Незважаючи на те, що перелік повноважень Державної авіаційної служби налічує понад триста позицій – лише одним пунктом передбачено організацію та контроль здійснення медичної сертифікації авіаційного персоналу. На думку автора, це є неприпустимим на сьогодні, оскільки стан здоров'я авіаційного персоналу безпосередньо впливає на безпеку польотів. Роль і місце медичної служби цивільної авіації знаходиться на неналежному рівні й потребує якнайшвидшого вдосконалення.

Відповідно до Тимчасової організаційної структури Державної авіаційної служби України, вона має такі складові елементи, як: департаменти, управління та сектори.

Департамент правового та адміністративного забезпечення у своїй структурі має юридичний відділ; відділ документального забезпечення та контролю за виконанням; відділ договірної роботи та господарського забезпечення; відділ інформаційного забезпечення, сектор видачі обліку документів суворої звітності.

Департамент фінансів та економіки у своїй структурі налічує чотири відділи, а саме: відділ бухгалтерського обліку та звітності; відділ бюджетного фінансування; відділ економічної політики; відділ авіаційної статистики, прогнозування та економічного аналізу.

У департаменті льотної експлуатації є два управління – управління стандартів льотної експлуатації та управління інспекції.

Департамент льотної придатності повітряних суден та сертифікації типу авіаційної техніки налічує два управління – управління підтримання льотної придатності повітряних суден та управління сертифікації типу авіаційної техніки та її виробництва.

Список використаних джерел

1. Указ Президента України від 22.07.1998 № 810/1998 «Про заходи щодо впровадження адміністративної реформи в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/>
2. Авер'янов В.Б. Адміністративне право України. Академічний курс. Т.1. / В.Б. Авер'янов. – К. : Юридична думка, 2007. – 592 с.

Департамент авіаційних перевезень та аеропортів в структурі має управління аеродромів та аеропортів, а також управління авіаційних перевезень та ліцензування.

Департамент аеронавігації та зовнішніх зв'язків налічує чотири відділи – відділ регулювання аеронавігаційного забезпечення, відділ нагляду за безпекою польотів, відділ сертифікації, відділ зовнішніх зв'язків.

Також в структуру служби входять два окремо виділені управління – це управління авіаційної безпеки та управління незалежного розслідування авіаційних подій. І завершують структуру Державної авіаційної служби України чотири сектори – режимно-секретний сектор, сектор цивільної оборони, сектор організації особливо важливих польотів та сектор авіаційної медицини [9].

Висновки

З огляду на вищевикладене, повноваження органів державного управління цивільною авіацією в Україні подекуди дублюються, що негативно впливає на процеси управління. Також слід наголосити, що в структурі Державної авіаційної служби України медичними питаннями займається тільки невеликий сектор авіаційної медицини. На наше переконання, це питання потребує якнайшвидшого вирішення, оскільки медичне забезпечення цивільної авіації прямо впливає на безпеку авіаційних перевезень. Тому, пропонуємо утворити в структурі Державної авіаційної служби України Управління медичної безпеки авіаційних перевезень, яке повинно складатися з низки відділів, мати достатню кількість персоналу, що дасть можливість більш ефективно контролювати стан цивільної авіаційної медицини в Україні.

3. *Колпаков В.К.* Адміністративне право України: підручник. / В.К. Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 736 с.
4. *Битяк Ю.П.* Адміністративне право України: підручник. / Ю.П. Битяк. – Харків : Право, 2000. – 520 с.
5. *Стеценко С.Г.* Адміністративне право України: навчальний посібник / С.Г. Стеценко. – К., 2007. – 624 с.
6. Указ Президента України від 09.12.2010 № 1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/>
7. Указ Президента України від 12.05.2011 № 581/2011 «Про затвердження Положення про Міністерство інфраструктури України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/>
8. Указ Президента України від 06.04.2011 № 398/2011 «Про затвердження Положення про Державну авіаційну службу України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/>
9. Тимчасова організаційна структура Державної авіаційної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.avia.gov.ua/documents/Pro-nas/Struktura/23517.html>

Збирачі податків і зборів як факультативні суб'єкти податкових правовідносин

В.І. Теремецький
кандидат юридичних
наук, доцент,
Харківський
національний
університет внутрішніх
справ

У статті розглянуто роль одного з факультативних суб'єктів податкових правовідносин у податковому процесі. На підставі аналізу вітчизняного законодавства здійснено спробу довести існування такого суб'єкта податкових відносин, як збирач податків і зборів, визначити його правовий статус. Запропоновано внести зміни до Податкового кодексу України.

В статье рассмотрена роль одного из факультативных субъектов налоговых правоотношений в налоговом процессе. На основании анализа отечественного законодательства предпринята попытка доказать существование такого субъекта налоговых отношений, как сборщик налогов и сборов, определить его правовой статус. Предложено внести изменения в Налоговый кодекс Украины.

The article examines the role of one of the optional subjects of tax relations in the tax process. On the basis of national legislation an attempt to prove the existence of such a participant of tax relationship as collector of taxes and fees, to determine the legal status of collectors gifts and fees. Proposed amendments to the Tax Code of Ukraine.

Ключові слова: податкові правовідносини, суб'єкт, учасник, збирач податків і зборів, платник податку, податковий агент.

Постановка проблеми

Податково-правовий статус факультативних суб'єктів не є основною категорією податкового права, але від його сутності, змісту та правового закріплення залежить ефективність реалізації своїх податкових обов'язків платниками податків. Зміст податково-правового статусу факультативних суб'єктів податкових правовідносин становлять права та обов'язки, а також юридична відповідальність, через закріплення яких держава встановлює, регулює та охороняє суспільні відносини у сфері оподаткування.

Зазвичай науковців цікавили лише основні суб'єкти податкових правовідносин (платники податків, податкові агенти, контролюючі органи), а дослідженню правового статусу так званих факультативних суб'єктів не приділялося належної уваги. Це можна пояснити тим, що після кодифікації податкового законодавства з'явилося багато актуальніших для вирішення проблем, зокрема у

практичних сферах реалізації податкового права.

Певні дослідження в цьому напрямі в Україні вже здійснювалися, але проблема суб'єктного складу окремих учасників податкових правовідносин і визначення їх правового статусу після кодифікації вітчизняного податкового законодавства набувають нової актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Суттєвий вплив на з'ясування проблем, що стосувались визначення правового статусу збирачів податків і зборів, мали дослідження С.С. Мошкова, Н.В. Елізарової, А.В. Бризгаліна, В.Ф. Євтушенка, С.Г. Пепеляєва, І.І. Кучерова, М.П. Кучерявенка, Т.В. Калінеску, М.Ф. Легкової, В.Б. Марченко та інших учених.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Нові роботи у цій сфері мають бути присвячені дослідженню суб'єктного статусу осіб, що займають найнижчу по-

зицію у вертикальній ієрархії суб'єктів податкових правовідносин, та визначення ролі, яку вони відіграють у податковому процесі.

Сформульовані в статті висновки є новими в галузі дослідження. Перша проблема в означеній сфері торкається неусталеної термінології. Це призвело до того, що не склалося єдиної назви для групи суб'єктів, що відіграють другорядну (допоміжну) роль у податковому процесі. Друга – поверхневий рівень досліджень. Слід зазначити, що більшість науковців присвятили свої дослідження основним суб'єктам податкових правовідносин, не вбачаючи в них перспективу або через брак емпіричного матеріалу, якого дійсно небагато.

Формулювання цілей статті

Метою статті є підтвердження фактичного існування у вітчизняному податковому процесі збирачів податків і зборів, визначення їх правового статусу, формулювання пропозицій щодо внесення змін до податкового законодавства на підставі отриманих результатів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Формальними інститутами в системі податкових відносин, на думку С.С. Мошкова, є «податкові інформатори» (банки й біржові брокери та інші платники податків), «податкові контролери» (незалежні аудитори, які перевіряють звітність банків, страхових компаній, бірж тощо) [1, с. 10]. Тільки фінансові органи та органи внутрішніх справ виокремлює Н.В. Єлізарова [2, с. 46]. До осіб, що сприяють сплаті податків, А.В. Бризгалін відносить банки, податкових агентів, збирачів податків і деяких інших [3, с. 404-405]. До групи учасників податкових правовідносин, що діють в інтересах інших осіб (у сторонньому інтересі), В.Ф. Євтушенко включає представників платників податків (податкових агентів), податкових агентів, збирачів податків, банки, органи реєстрації, експертів, спеціалістів, перекладачів, понятих і свідків [4, с. 36].

Розгорнуту класифікацію саме факультативних учасників податкових пра-

вовідносин подає С.Г. Пепеляєв. До неї увійшли:

1) особи, що забезпечують перерахування та збір податків: банки, збирачі податків і зборів;

2) особи, що надають професійну допомогу: представники, податкові консультанти;

3) правоохоронні органи (органи податкової поліції);

4) особи, що надають необхідні дані: нотаріуси, реєстраційні органи, органи ліцензування;

5) особи, які беруть участь у заходах податкового контролю: судді, нотаріуси, реєстраційні органи, процесуальні особи [5, с. 163].

Вважаємо, що остання класифікація є більш детальною та обґрунтованою. До того ж, із назви першої класифікаційної групи, до якої вчений відніс банки й збирачів податків і зборів, впливає головна характеристика суб'єктів, що її складають, тобто забезпечення збору та перерахування податків.

Учасники податкових правовідносин, наведені в інших групах цієї класифікації, знайшли своє місце й у вітчизняному податковому процесі. Усі вони мають належним чином закріплений правовий статус, окрім одного – збирача податків і зборів.

Своєрідним історичним аналогом збирачів податків були відкупщики, у ролі яких у минулому зазвичай виступали окремі представники влади або заможні особи, які з власних коштів вносили в державну казну певну грошову суму. Результатом цього було здобуття ними санкціонованого державою права збирати податки на певній території на свою користь.

Слід звернути увагу на те, що платники податків за загальним правилом самостійно виконують обов'язки з обчислення сум податків і сплаті відповідних коштів збирачам податків. Обов'язок останніх зводиться лише до прийняття цих коштів і перерахування до бюджету, на відміну від податкових агентів, які зобов'язані обчислювати, утримувати та перераховувати такі кошти. На жаль, чинне законодавство

про податки і збори не містить положень, що прямо передбачають залучення організацій або фізичних осіб до виконання обов'язків збирачів податків.

Що стосується зарубіжного досвіду, то, наприклад, у Болгарії на місцевому рівні збирання податків, такс тощо здійснюється, окрім чиновників податкового відомства, посадовцями адміністрацій громад та іншими посадовцями, які не є службовцями податкової адміністрації. У США Служба внутрішніх прибутків використовує послуги приватних компаній, що займаються розшуком неплатників за кредитними картами з метою стягнення податкової заборгованості. У Китаї законодавство надає податковим органам право покладати, на підставі доручення, на окремих осіб стягування дрібних податків, а також здійснення інших дій, пов'язаних із оподаткуванням [6, с. 281].

Хоча науковці не заперечують проти існування такої категорії як «збирач податків», спробуємо остаточно визначити теоретичну важливість і практичну необхідність існування цього суб'єкта.

Головна відмінність збирачів податків і зборів від інших учасників податкових правовідносин полягає в тому, що вони проводять прийом або стягування податків (попутно контролюючи правильність їх обчислення), зараховуючи їх суми на свій рахунок або у свою касу.

Податкові органи, на відміну від збирачів, податки не стягують, а лише контролюють правильність їх обчислення, повноту і своєчасність сплати. Податкові агенти не контролюють правомірність дій платників податків, а самі виконують обов'язки з обчислення, утримання та перерахування податків. Банки як розрахунково-касові центри також не контролюють виконання платниками податків їх податкових обов'язків, а лише виконують платіжні доручення платників податків та інкасові доручення податкових органів. Державні органи, що контролюють правильність обчислення та повноту сплати податків і зборів, але не уповноважені приймати та стягувати податки, також не відносяться до збирачів податків.

Отже, є підстави стверджувати, що абстрактна категорія «збирачі податків» може існувати. Залишилося лише знайти реальних учасників податкових правовідносин, які відповідають вищенаведеним функціям.

Згідно з ч. 5 ст. 57 Податкового Кодексу України «фізичні особи – платники податків повинні сплачувати податки і збори, що встановлені цим Кодексом, через установи банків та поштові відділення. У разі коли зазначені особи проживають у сільській (селищній) місцевості, вони можуть сплачувати податки і збори через каси сільських (селищних) рад за квитанцією про прийняття податків і зборів, форма якої встановлюється центральним органом державної податкової служби» [7]. Аналіз положень цієї статті доводить, що законодавець передбачає участь у податковому процесі певних учасників, а саме: відділення зв'язку та фінансові органи сільських (селищних) рад. Спробуємо методом виключення з'ясувати суб'єктний статус наведених органів.

Під платниками податків законодавець розуміє фізичних осіб (резидентів і нерезидентів України), юридичних осіб (резидентів і нерезидентів України) та їх відокремлені підрозділи, які мають, одержують (передають) об'єкти оподаткування або провадять діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування згідно з Податковим кодексом України або податковими законами, і на яких покладено обов'язок зі сплати податків і зборів згідно з Податковим кодексом України (ст. 15) [7].

Відповідно до ч. 1 ст. 18 Податкового кодексу України податковим агентом визнається особа, на яку Податковим кодексом покладається обов'язок із обчислення, утримання з доходів, що нараховуються (виплачуються, надаються) платнику, та перерахування податків до відповідного бюджету від імені та за рахунок коштів платника податків [7].

Можна з упевненістю стверджувати, що специфічні обов'язки, які покладено на відділення зв'язку та фінансові органи сільських (селищних) рад, не збігаються з обов'язками платників податків і подат-

кових агентів. Не відносяться вони й до контролюючих органів, натомість цілком відповідають вищенаведеній категорії «збирачі податків», що одразу визначає цілу низку проблем, які потребують наукового вирішення.

Ми вважаємо, що законодавцю треба уточнити обов'язки податкового агента або визнати, що збирачі податків існують у вітчизняному правовому полі та встановити в Податковому кодексі України правове положення збирачів податків. Неврегульованість основ їхнього правового статусу може спричинити законодавчі прогалини, унаслідок чого належне виконання обов'язків цієї категорією учасників податкових правовідносин не буде гарантовано.

Починати роботу щодо врегульованості діяльності збирачів податків слід із формулювання визначення «збирачі податків».

Так, І.І. Кучеров вважає, що збирачі податків – це суб'єкти публічного або приватного права, на яких відповідно до законодавства покладається обов'язок приймати від платників податків кошти на сплату податків і перераховувати їх до бюджету [6, с. 281]. Думки інших науковців із цього питання конструктивно не відрізняються: «особи, які збирають податки, виступають як уповноважені органи і посадові особи, які здійснюють приймання коштів від платників (або їх агентів) в рахунок сплати податків і зборів» [8, с. 87]; «особи, що здійснюють приймання таких коштів від платників податків (зборів), контролюють їхню сплату і перераховують до бюджету на основі податково-правових або інших норм» [9, с. 67]. Дещо спірним є таке визначення: «складальники податків і зборів – уповноважені органи (державні, місцевого самоуправління) і посадовці, які здійснювали прийом від платників податків засобів на сплату податків і зборів і перерахування їх до бюджету» [10, с. 53-53]. Але нашу увагу привернула не юридична конструкція визначення, а помилки перекладу. Так, словосполучення «сборщик налога» має тільки одну форму перекладу з російської мови стосовно закладеного змісту – «збирач податку» [11, с. 110].

Підсумовуючи зазначене, збирачами податків і зборів слід вважати уповноважені органи і посадових осіб, на яких законодавством покладається обов'язок приймати від платників податків і зборів кошти на сплату податків і зборів та перераховувати їх до бюджету. Вищенаведене визначення пропонуємо включити до Податкового кодексу України шляхом упродовження статті 19-1 «Збирачі податків і зборів».

Слід визначити та нормативно закріпити правовий статус збирачів податків. Як вказує К.Г. Костикова, у зміст правового статусу учасників правовідносин входять їх права та обов'язки, а також система гарантій, що забезпечують їх реалізацію [12, с. 12-14].

Виходячи із визначення, у збирачів податків є два основні обов'язки:

1) приймання, у встановлених законодавством випадках, обов'язкових платежів;

2) перерахування отриманих платежів до бюджету в терміни, визначені законодавством.

Щодо першого обов'язку сумнівів не виникає, натомість із другого випливає необхідність встановлення законодавцем певних строків, у рамках яких має відбутися перерахування коштів, отриманих від сплати податку (збору) до бюджету. І відповідно постає необхідність передбачення заходів примусу до порушників цих строків.

Як відомо, суб'єктами податкового правопорушення є платники податків, податкові агенти, та/або їх посадові особи, а також посадові особи контролюючих органів (ч. 1. ст. 109 Податкового кодексу України) [7]. Нині через неврегульованість правового статусу збирачів податків і зборів виникла ситуація, що скоєна ними дія чи бездіяльність, яка фактично підпадає під визначення «податкове правопорушення», не утворює складу правопорушення через відсутність такого важливого елемента як суб'єкт правопорушення.

Найпростіший шлях виправлення цієї прогалини в законодавстві полягає у визнанні на рівні Податкового кодексу Ук-

раїни існування в податковому процесі збирачів податків і зборів, окресленні їх обов'язків та зрівнянні в правах із платниками податків. За таких умов недотримання збирачем податків і зборів установлених строків перерахування платежів буде підпадати під дію ст. 126 Податкового кодексу України «Порушення правил сплати (перерахування) податків».

Висновки

Підсумовуючи вищевикладене, пропонуємо внести зміни до Податкового кодексу України шляхом доповнення його статтею 19-1 «Збирачі податків і зборів» такого змісту:

«Стаття 19-1. Збирачі податків і зборів

19-1.1. Збирачами податків і зборів визнаються уповноважені органи та посадові особи, на які цим Кодексом покладається обов'язок приймати від платників податків і зборів кошти на сплату податків і зборів та перераховувати їх до бюджету.

19-1.2. Збирачі податків і зборів зобов'язані:

19-1.2.1. приймати, у встановлених законодавством випадках, обов'язкові платежі від платників податків та їх представників;

19-1.2.2. перераховувати отримані платежі до бюджету, в терміни, визначені законодавством.

19-1.3. Збирачі податків і зборів прирівнюються в правах до платників податків та несуть відповідальність, передбачену для платників податків».

На нашу думку, перспективним напрямом подальших досліджень у цій сфері стане визначення чітких та обґрунтованих строків, достатніх для виконання збирачами податків і зборів покладених на них обов'язків, і закріплення цих строків у законодавстві. Вважаємо за доцільне в подальшій роботі акцентувати увагу на дослідженні порушених питань.

Список використаних джерел

1. Мошков С.С. Налоговые отношения в условиях реформирования современной российской налоговой системы : автореф. дисс. ... канд. эконом. наук : 08.00.10 / С.С. Мошков. – Йошкар-Ола, 2010. – 18 с.
2. Елизарова Н.В. Налоговое право : учеб. / Н.В. Елизарова. М. : МИЭМП, 2010. – 204 с.
3. Налоги и налоговое право : учеб. пособ. / под ред. А.В. Брызгалина. – М. : Атлантика-Пресс, 1997. – 532 с.
4. Евтушенко В.Ф. Правовое положение налоговых агентов : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / В.Ф. Евтушенко – М., 2006. – 182 с.
5. Налоговое право : учебник / отв. ред. С.Г. Пепеляев. – М. : Юрист, 2005. – 591 с.
6. Кучеров И.И. Теория налогов и сборов (Правовые аспекты) : монография. / И.И. Кучеров. – М. : ЗАО «ЮрИнфоР», 2009. – 473 с.
7. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 92. – Том 1. – С. 3248.
8. Легкова М.Ф. Податкове право : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / М.Ф. Легкова, В.Б. Марченко. – К. : КНЕУ, 2004. – 225 с.
9. Податкове право : навч. посіб. / Г.В. Бех, О.О. Дмитрик, Д.А. Кобильнік та ін. / за ред. Н.П. Кучерявенка. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 400 с.
10. Основы оподаткування : навч. посіб. / Т.В. Калінеску, О.М. Антіпов, Г.М. Бурлуцька та ін.; кер. авт. кол. і наук. ред. проф. Т.В. Калінеску. – Луганськ : Вид-во СЛУ ім. В. Даля, 2007. – 535 с.
11. Фінансово-правовий словник / укл. В.В. Безугла, О.Д. Васирик, Л.К. Воронова та ін. – К., 1993. – 136 с.
12. Костикова Е.Г. Правовой статус налогоплательщиков-организаций : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / Е.Г. Костикова. – Саратов, 2001. – 24 с.

Розділ 4

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Статті 239¹ і 239² Кримінального кодексу України: колізія змісту та мети кримінально-правових норм

В.В. Антипов

кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права, кримінального процесу і криміналістики, Національний університет державної податкової служби України

Дослідження присвячено аналізу нововведень до Кримінального кодексу України, зокрема, статей, що передбачають відповідальність за незаконне заволодіння поверхневим (грунтовым) шаром земель.

Исследование посвящено анализу нововведений в Уголовный кодекс Украины, в частности, статей, предусматривающих ответственность за незаконное завладение поверхностным (грунтовым) слоем земли.

Analysis of the Criminal Code (articles on responsibility for the misappropriation of the surface layer of the earth).

Ключові слова: злочини проти довкілля, юридична техніка, незаконне заволодіння поверхневим (грунтовым) шаром земель, колізія статей Кримінального кодексу, історичне тлумачення кримінально-правових норм.

Постановка проблеми

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення у сфері довкілля» від 5 листопада 2009 р. № 1708-VI Кримінальний кодекс України (далі – КК) доповнено статтею 239¹ «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель» і статтею

239² «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах».

У практичній роботі правоохоронних органів виникли труднощі в тлумаченні, а відтак і застосуванні цих нововведень до КК. Не випадково в даних кримінальної статистики за 2009-2010 рр. відсутні відомості щодо кримінальних справ за цими

статтями КК [1]. Так само не містить вироків за вказаними статтями Єдиний державний реєстр судових рішень [2].

Викладене свідчить про актуальність наукового аналізу ознак складів відповідних злочинів, необхідність вироблення наукових рекомендацій як із питання правильного застосування кримінально-правових норм, так і проблеми подальшого вдосконалення чинного законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблему відповідальності за порушення правил охорони або використання землі досліджено в працях низки вчених, серед яких: С.Б. Гавриш [3], І.М. Козьяков [4], В.К. Матвійчук [5] та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Вищевказані праці з'явилися до зазначених змін до КК. Зміст статей 239¹ і 239² був предметом аналізу лише в деяких виданнях науково-практичних коментарів Кримінального кодексу України [6], тому системний аналіз ознак цих складів злочинів є невирішеним аспектом проблеми застосування кримінально-правових норм про відповідальність за посягання на ґрунтовий покрив (поверхневий шар) земель.

Формулювання цілей статті

Метою статті є здійснення аналізу ознак злочинів, передбачених статтями 239¹ і 239² КК (перш за все тих, що викликають утруднення в правозастосуванні), визначення мети законодавця щодо формулювання вказаних норм, вироблення на цій основі пропозицій стосовно їх застосування та вдосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження

У статтях, що розглядаються, відсутнє визначення предмета злочину. Не додає ясності й те, що в диспозиції ч. 1 ст. 229¹ КК предмет іменується як «ґрунтовий покрив (поверхневий шар) земель», а в диспозиції ч. 1 ст. 229² КК – «поверхневий (ґрунтовий) шар земель водного фонду».

Аналіз спеціальних підзаконних актів, що регулюють земельні відносини, дає змогу дійти висновку, що предметом злочину є ґрунтовий покрив (поверхневий шар) земель, тобто природно-історичне

орґано-мінеральне тіло, що утворилося на поверхні земної кори і є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості – родючості [7, п. 2]. Товщина ґрунтового покриття (поверхневого шару) може становити від декількох сантиметрів до трьох метрів. Поновлення знятого поверхневого шару землі потребує до 350-400 років [8; 9].

До предмета злочину, передбаченого ст. 239¹ КК, належить ґрунтовий покрив (поверхневий шар) земель будь-якого призначення (земля сільськогосподарського призначення, землі житлової та громадської забудови тощо), окрім земель водного фонду. Цінність земельної ділянки (рілля, багаторічні насадження, перелоги, сінокоси, пасовища тощо), а також вид ґрунту (дерново-підзолистий, бурий лісовий, чорноземний, каштановий, лучний, солончаковий тощо) не впливає на кваліфікацію вчиненого, але може бути врахована в процесі призначення покарання.

Відповідальність за незаконне заволодіння поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду передбачено ст. 239². До земель водного фонду належать землі, зайняті: морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водоймами, болотами, а також островами; прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водойм; гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та каналами, а також землі, виділені під смуги відведення для них; береговими смугами водних шляхів (ст. 4 Водного кодексу).

Співвідношення предметів вказаних злочинів (ґрунтовий шар будь-яких земель і ґрунтовий шар лише земель водного фонду) на перший погляд свідчить про наявність конкуренції загальної (ст. 239¹ КК) та спеціальної (ст. 239² КК) норм. Тим більше, що в обох статтях ідеться про аналогічні дії («незаконне заволодіння») стосовно предмета злочину.

Однак ці склади злочинів значно відрізняються наслідками. Так, якщо для кваліфікації вчиненого за ч. 1 ст. 239² КК

достатньо факту незаконного заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах, то обов'язковою ознакою за ч. 1 ст. 239¹ є створення в результаті незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля. Наразі важко уявити ситуацію, коли вивіз землі може створити небезпеку для життя, здоров'я людей (ч. 1 ст. 239¹ КК). І зовсім екзотичним уявляється такий спосіб заволодіння поверхневим шаром землі, як заволодіння «шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом» (ст. 239¹ КК).

У зв'язку з викладеним необхідно провести стислий історичний аналіз законопроектної роботи, результатом якої стало доповнення Кримінального кодексу України вказаними статтями. Історичний, чи генетичний, метод дає змогу краще усвідомити генезис багатьох кримінально-правових понять, з'ясувати соціальні передумови прийняття закону про кримінальну відповідальність, а також завдань, які ставить законодавець, приймаючи закон [10, с. 31].

У Верховній Раді України 11 вересня 2008 р. було зареєстровано під номером 3134 проект Закону «Про внесення змін до деяких кодексів України щодо встановлення відповідальності за штучне утворення земельної ділянки без відповідної дозвільної документації», що передбачав доповнення КК статтею 239¹ про відповідальність за «самовільне штучне утворення земельної ділянки у межах прибережної захисної смуги чи зоні особливого режиму використання земель (намив, засипка чи іншим чином штучне утворення земельної ділянки) без оформлення необхідної проектної документації та отримання дозволу на проведення таких робіт, якщо такими діями заподіяно значну шкоду довкіллю». Законопроект № 3134 було прийнято за основу (у першому читанні) 19 березня 2009 р. (стенограма ранкового засідання 17 березня 2009 р. засвідчує це, однак на сайті ВР України розміщено постанову про його відхилення).

Того ж дня, 19 березня 2009 р. було прийнято за основу проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо відповідальності за правопорушення стосовно земель водного фонду)» під номером 3417, який мав за мету доповнити КК статтею 239¹ про відповідальність за «штучне утворення земельної ділянки у межах прибережної захисної смуги чи зоні особливого режиму використання земель або проведення робіт на земельних ділянках дна річок, озер, водосховищ, морів та інших водних об'єктів з порушенням встановлених правил, або інші незаконні дії зі зміни рельєфу земель водного фонду, якщо вони спричинили тяжкі наслідки».

Однак у процесі підготовки цього проекту до другого читання він зазнав значних змін. Зокрема, було змінено його назву та диспозицію частин 1-3 статті 239¹, з'явилась нова стаття 239². Саме в такій редакції 5 листопада 2009 р. було прийнято у другому читанні та в цілому Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення у сфері довкілля» № 1708-VI. Як результат, склади злочинів, передбачені статтями 239¹ і 239² КК відображають як «ідеологію», що закладалася в законопроекти №№ 3134 і 3417 (самовільне штучне утворення земельної ділянки), так і ознаки незаконного заволодіння ґрунтовим шаром землі (відповідно до буквального змісту назви і диспозиції цієї статті).

Наприклад, законопроект № 3134 передбачав відповідальність у випадках самовільного штучного утворення земельної ділянки в межах прибережної захисної смуги чи зоні особливого режиму використання земель шляхом намиву, засипки або у випадках іншим чином штучного утворення земельної ділянки. Таким утворенням ділянки «іншим чином» може бути, наприклад, її утворення направленим вибухом. І вибухи, і намив, і засипка можуть створювати «небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля» (наслідки, передбачені чинною редакцією ч. 1 ст. 239¹ КК), а також спричинити загибель

людей, масову загибель об'єктів тваринного чи рослинного світу або інші тяжкі наслідки (тобто наслідки, передбачені чинною редакцією ч. 4 ст. 239¹ КК).

Наприклад, такий спосіб, як підпал є способом штучного утворення земельної ділянки шляхом знищення чи пошкодження вогнем лісових масивів, зелених насаджень тощо. Вибух – спосіб штучного утворення земельної ділянки шляхом ініціювання направленого вибуху за допомогою вибухових речовин, вибухових матеріалів, бойових припасів фабричного виготовлення чи саморобних. Інший загальнонебезпечний спосіб – це будь-який спосіб штучного утворення земельної ділянки, унаслідок якого створюється загроза для життя чи здоров'я індивідуально не визначеного кола людей або заподіяння великих матеріальних збитків (затоплення, застосування дефоліантів тощо).

Наразі зазначені у ст. 239¹ КК наслідки жодним чином не можуть бути спричинені незаконним заволодінням ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель – тобто діями, передбаченими чинною редакцією ст. 239¹ КК. На практиці заволодіння поверхневим шаром землі – це зняття ґрунтового покриву землі екскаватором, грейдером чи іншою машиною, завантаження знятої землі до вантажівки, вивезення її з ділянки для власних потреб винної особи або для продажу. Загибель людей тут можлива радше у разі сутичок між власниками землі чи екологами і тими, хто знімає та вивозить землю. Зрозуміло, що такі випадки знаходяться поза межами складу злочину, що розглядається.

Зазначений дуалізм змісту статей 239¹ і 239² КК знайшов відображення в їх науковому тлумаченні. Так, автори науково-практичного коментаря до КК вважають, що диспозицію ст. 239¹ КК слід розуміти буквально, прямо і безпосередньо: незаконне заволодіння ґрунтовим покривом – це «зняття та перенесення родючого шару ґрунту земельної ділянки, вчинене всупереч встановленому порядку». Однак диспозиція ст. 239² КК, що містить аналогічний опис дій, тлумачиться ними чомусь зовсім інакше: «під заволодінням поверх-

невим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду можна розуміти, зокрема, штучне створення земельної ділянки, у т. ч. шляхом наміву ґрунту за допомогою земснарядів та іншої техніки (так звані гідронамиви), вчинення інших дій із зміни рельєфу земель водного фонду (наприклад, підняття рівня ґрунту до незатоплюваних позначок з метою використання земельної ділянки для будівництва), викопування штучних водоймищ, влаштування гребель, дамб, причалів» [6].

На наш погляд, суперечність і непослідовність такого тлумачення обумовлена системними техніко-юридичними вадами самих кримінально-правових норм, що було показано вище.

Безумовно, штучне створення земельної ділянки, у тому числі й шляхом їх наміву за допомогою земснарядів та іншої техніки, є доволі поширеними і вкрай небезпечними для довкілля діями, але їх суспільна небезпека обумовлена і, як правило, жодним чином не пов'язана з незаконним заволодінням поверхневим (ґрунтовим) шаром земель. Зазвичай це дії з утворення земельної ділянки шляхом наміву не ґрунтових, а піщаних островів, молів тощо [11; 12]

Суб'єктивна сторона злочинів, передбачених ч.ч. 1 і 2 ст. 239¹ КК (без настання матеріальної шкоди у великому розмірі), може характеризуватися як непрямим умислом, так і необережністю. У разі умислу винна особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля і свідомо спричиняє настання цих суспільно небезпечних наслідків. У разі необережності особа передбачає можливість настання зазначених наслідків, але легковажно розраховує на їх відвернення (злочинна самовпевненість). Можлива також злочинна недбалість, якщо особа не передбачала можливості настання зазначених наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити.

У разі вчинення дій, що заподіяли матеріальну шкоду у великому розмірі (ч. 2 ст. 239¹) або в особливо великому розмірі

(ч. 3 ст. 239¹), можлива складна (змішана) форма вини – умисел на заподіяння матеріальної шкоди і необережність стосовно створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля.

Тяжкі наслідки, як ознака особливо кваліфікованого складу злочину (ч. 3 ст. 239²) – загибель людей, масове захворювання людей, істотне погіршення екологічної обстановки в тому чи іншому регіоні (місцевості), зникнення, масові загибель чи тяжкі захворювання об'єктів тваринного та рослинного світу, неможливість відтворити протягом тривалого часу ті чи інші природні об'єкти або використовувати природні ресурси в певному регіоні, заподіяння матеріальної шкоди в особливо великих розмірах тощо, які знаходяться в причинному зв'язку з незаконним заволодінням поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду.

Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель без ознак, передбачених у статтях 239¹ і 239², тягне адміністративну відповідальність залежно від способу заволодіння за статтями 533 чи 534 КпАП України.

Дії службових осіб, які незаконно заволоділи ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель шляхом зловживання владою або службовим становищем чи перевищення влади або службових повноважень, коли при цьому спричинено тяжкі наслідки, утворює сукупність злочинів,

передбачених ч. 3 ст. 239¹ або ч. 3 ст. 239² КК та відповідними частинами статей 364 чи 365 КК.

Висновки

Здійснений аналіз виявив внутрішню неузгодженість редакції статей 239¹ і 239² КК, що обумовлено поєднанням законодавцем у тексті одного закону різних за «ідеологією» та метою законопроектів.

Метою доповнення КК статтями 239¹ і 239² було встановлення відповідальності за незаконне штучне утворення земельної ділянки. Однак у процесі опрацювання законопроекту він набув змін, що повністю змінили редакцію і не містять ознак таких діянь.

Стаття 239¹ КК передбачає відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) будь-яких земель, а ст. 239² КК – за ті самі дії стосовно поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду. Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (шаром) землі за обома вказаними нормами – це зняття ґрунтового покриву та вивезення його для продажу чи іншого використання. Однак, з огляду на те, що до складу злочину, передбаченого ст. 239¹ КК, включено невластиві йому наслідки (створення небезпеки для життя, здоров'я людей, загибель людей) та спосіб (підпал, вибуху тощо), на практиці застосування цієї норми унеможливлено.

Список використаних джерел

1. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Судова статистика. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html
2. Єдиний державний реєстр судових рішень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/>
3. Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства / С.Б. Гавриш. – К. : Ін-т зак-ва Верховної Ради України, 2002. – 636 с.
4. Козьяков І.М. Забезпечення прокурором законності надзорного нагляду // Теорія і практика прокурорського нагляду: навчальний посібник / І.М. Козьяков, Т.В. Корнякова, Г.П. Середа; за ред. Т.В. Корнякової. – К., Харків : Харків юридичний, 2006. – 424 с.
5. Матвійчук В.К. Система складів злочинів проти навколишнього природного середовища за Кримінальним кодексом України / В.К. Матвійчук // Форум права. – 2010. – № 2. – С. 289-295.
6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 7-ме вид., перероб. і доповн. – К. : Атіка, 2010. – 1288 с.
7. Методика визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства, затверджена наказом Міністерства

Кримінальне право та кримінологія

охорони навколишнього природного середовища від 27.10.1997 № 171 у редакції наказу Мінприроди від 04.04.2007 № 149 // Офіційний вісник України – 2007. – № 31. – С. 1265.

8. В Харьковской области появился новый вид нелегального бизнеса. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://press.org.ua/incidents/778>

9. Прокуратура Крыма проводит проверку по факту незаконного вывоза земли из Ялтинского заповедника. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kianews.com.ua/node/17227>

10. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько, О.О. Дудоров та ін.; за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – 5-те вид., перероб. і допов. – К. : Атіка, 2009. – 408 с.

11. Що відбувається на берегах Дніпра? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.scwm.gov.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=34&Itemid=6

12. Строительство коттеджей под Киевом приведет к экологическому бедствию. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://el1tase.ru/7343444.php>

Угода про визнання вини у кримінальному процесі: досвід і практика застосування

О.А. Губська

кандидат юридичних
наук, суддя Київського
апеляційного
адміністративного суду

У статті досліджено проблему застосування у кримінально-процесуальному законодавстві України такого нового процесуального механізму, як «угода про визнання вини», розповсюдженого в багатьох країнах світу. Проаналізовано можливі позитивні та негативні наслідки його впровадження, а також вирішення проблеми в подальшому.

В статье исследована проблема применения в криминально-процессуальном законодательстве Украины такого нового процессуального механизма, как «соглашение о признании вины», распространенного во многих странах мира. Проанализированы возможные позитивные и негативные последствия его внедрения, а также пути решения проблемы в последующем.

The article considers the problem of the possibility of a criminal-procedural legislation of Ukraine a new procedural mechanism as a “plea agreement”, which is common in many countries around the world. Studied and analyzed the possible positive and negative effects of the testing and ways to solve problems in the future.

Ключові слова: угода про визнання вини, спрощена процедура судового розгляду, згода обвинуваченого на пом'якшення покарання, дії обвинувачуваного щодо відшкодування наслідків скоєного злочину та відновлення порушених прав потерпілих.

Постановка проблеми

Нині в засобах масової інформації публікуються численні наукові праці та дослідження, з яких вбачається, що однією з нагальних проблем в Україні, яку терміново необхідно вирішувати, є злочинність.

Згідно зі ст. 124 Конституції України правосуддя в державі здійснюється виключно судами. Тому постає проблема необхідності прискорення та спрощення судового провадження за умови забезпечення прав учасників процесу. На думку П.В. Пушкаря, така проблема існує й у інших державах, що також намагаються знайти оптимальну модель процесуальної форми. Це особливо необхідно в тому разі, коли до суду подаються достатні докази вини особи у вчиненні злочину, а сама вона її не заперечує, і тому можливо вирішити справу без повного судового розгляду [4, с. 3].

Так, наприклад, з цією метою часто використовують інститут так званої уго-

ди про визнання вини, що є розвиненим у державах класичного обвинувального кримінального процесу, особливо у Великій Британії та США. Процедури спрощеного розгляду кримінальних справ набувають усе більшого розвитку в державах Європи, зокрема Німеччині, Італії, Іспанії, державах Бенілюксу, Польщі, Чехії, Словаччині та Росії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженням питань реформування кримінального процесу займалися вчені-правники колишнього СРСР, держав СНД та України, зокрема: Ю.В. Баулін, Т.В. Варфоломеева, Ю.М. Грошевий, В.Г. Гончаренко, К.Ф. Гуценко, В.Т. Малярєнко, В.Н. Махов, О.Р. Михайленко, М.М. Михеєнко, В.В. Молдован, В.М. Ніколайчик, В.Т. Нор, Г.М. Омеляненко, І.Л. Петрухін, М.А. Пешков, А.К. Романов, Х.У. Рустамов, А.В. Смирнов, М.С. Строгович, В.М. Тертишник, В.П. Шибіко, М.Є. Шумило та інші.

Крім того, питання застосування спрощених і скорочених процедур розгляду кримінальних справ, зокрема із застосуванням угоди про визнання вини, досліджено такими зарубіжними вченими: А. Альшулер, А. Гольдштейн, М. Філі, Л. Фрідмен, М. Хейманн, Р. Веннігер, Д. Дресслер, Д. Ленгбайн, В. Макдоналд, Ч. Мірські, Р. Скотт, Д. Болдуїн, Е. Доуб, С. Коен, М. Макконвілл, Д. Роулз, Е. Сандерз, Е. Ешвор, А.Ж. Арно, Р. Давід, Бертел, Б. Зварт, К. Вінгаерт, Н. Йорг, С. Трехселл та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

До проблем удосконалення кримінально-процесуального законодавства України, застосування нових положень щодо скороченого чи спрощеного провадження у кримінальних справах постійно звертаються провідні вчені-процесуалісти, зосереджуючи увагу на пошуках оптимальних кримінально-процесуальних форм, які дали б можливість більш раціонально й економно використовувати бюджетні видатки, що асигнуються на здійснення правосуддя, скоротити строки розгляду кримінальних справ, зняти надмірне навантаження з судів та суддів.

Необхідно зазначити, що в кримінальному процесі України вже існують положення щодо скорочення та спрощення провадження у кримінальних справах. Це і протокольна форма досудової підготовки матеріалів (розділ VII КПК України), і положення про примирення потерпілого з особою, що вчинила злочин (підсудним), яке тягне за собою відмову в порушенні кримінальної справи або її закриття судом (ч. 1 ст. 27, ст. 251, ч. 3 ст. 282 КПК), про примирення обвинуваченого з потерпілим (ст. 8 КПК, ст. 46 КК), і, нарешті, про можливість для суду не проводити судового слідства, обмежившись лише допитом підсудного, який повністю визнав себе винним у пред'явленому йому обвинуваченні (ст.ст. 299, 301-1 КПК).

У проєкті нового Кримінально-процесуального кодексу України (станом на 1 липня 2011 р.) необхідно в першу чергу звер-

нути увагу на *Главу 30. Особливі порядки провадження в суді першої інстанції*. У § 1 наведено спрощений порядок провадження щодо кримінальних проступків.

Так, у ст. 375 проєкту КПК України зазначено, що суд за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором, або прокурора має право розглянути обвинувальний акт щодо вчинення кримінального проступку без проведення судового розгляду в судовому засіданні за відсутності учасників кримінального провадження, якщо обвинувачений беззаперечно визнав свою винуватість, не оспорує встановлені досудовим розслідуванням обставини та згоден із розглядом обвинувального акта за його відсутності, а потерпілий не заперечує проти такого розгляду. Спрощене провадження щодо кримінальних проступків здійснюється згідно із загальними правилами судового провадження, передбаченими цим Кодексом, із урахуванням положень вказаного параграфа.

Згідно зі ст. 376 проєкту КПК України суд у п'ятиденний строк з моменту отримання обвинувального акта з клопотанням про його розгляд у спрощеному провадженні вивчає його та додані матеріали й ухвалює вирок у порядку, визначеному цим Кодексом, що повинен відповідати загальним вимогам до вироку суду. У такому вирокі замість доказів на підтвердження встановлених судом обставин зазначаються встановлені органом досудового розслідування обставини, які не оспоруються учасниками кримінального провадження. Суд має право призначити судовий розгляд у судовому засіданні обвинувального акта, який надійшов із клопотанням про його розгляд у спрощеному провадженні, та викликати для участі в ньому учасників кримінального провадження, якщо визнає це за необхідне. Копія вироку за результатами розгляду обвинувального акта з клопотанням про його розгляд у спрощеному провадженні не пізніше наступного дня після його винесення надсилається учасникам кримінального провадження. Сам вирок може бути оскаржений в апеляційному порядку з урахуванням особливостей, передбачених ст. 389 цього Кодексу.

Таким чином, можна дійти висновку, що у зв'язку з переосмисленням існуючих і пошуками нових процесуальних форм швидкого й ефективного здійснення правосуддя в кримінальних справах, в Україні актуальним є наукове дослідження угоди про визнання вини й аналогічних інститутів у кримінальному процесі зарубіжних держав, їх порівняння з відповідними положеннями чинного кримінально-процесуального законодавства України для визначення можливості й доцільності впровадження.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз чинного законодавства, прийнятого після ухвалення Конституції України, що дасть змогу з'ясувати можливість запровадження в чинному законодавстві України такого нового інституту, як «угода про визнання вини», що укладається між обвинуваченим чи його захисником з одного боку та прокуратурою – з іншого.

Крім того, автор статті дослідить історію розвитку інституту «угоди про визнання вини» і процедури спрощеного розгляду кримінальних справ в інших країнах світу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Інститут «угоди про визнання вини» розвинений у державах класичного обвинувального кримінального процесу, особливо Великій Британії та США, де 70-90% усіх кримінальних справ вирішуються у спрощеному порядку, шляхом укладання вказаної угоди між сторонами обвинувачення і захисту. Таке вирішення справи розглядається як важлива умова збереження ефективного функціонування судової системи цих держав, оскільки дає змогу не проводити повний розгляд справи, що відповідно зменшує навантаження на суди та суддів.

Так, за даними С. Вельяновського, у США у 90% кримінальних справ обвинувачуваний визнавав себе винуватим. Приблизно 50% визнань – це результат домовленості між обвинувачуваним і прокурором [1, с. 73].

За даними Л. Фрідмена, у деяких регіо-

нах США до 90% обвинувачуваних ідуть на «угоду про визнання вини» [9, с.140]. За даними В. Махова й М. Пешкова, понад 90% кримінальних справ у США не проходять через процедуру судового розгляду. В одних випадках визнання вини має наслідком спрощену процедуру в суді, а в інших, коли органи досудового розслідування без визнання обвинувачуваним вини не в змозі забезпечити збір доказів, що його викривають, укладається так звана угода про визнання вини [2, с. 17].

Разом з тим, Д.В. Філін у своїх працях зазначає, що американські вчені «угоду про визнання вини» пов'язують не з неможливістю встановлення обставин кримінальної справи, а, насамперед, із бажанням обвинуваченого й прокурора уникнути непередбачуваності колегії присяжних, особливо у справах, результат яких визначається талантом і професійними навичками адвоката й прокурора. Ця проблема стає актуальною й для країн СНД, де проводиться судово-правова реформа, одним із завдань якої є повернення до такої форми відправлення правосуддя, як суд присяжних [8].

Угоди про визнання вини були відомі в Америці ще на початку XIX століття. Практика таких угод мала розвиток у США не лише для того, щоб уникнути громіздкої форми судочинства. На початку століття суд присяжних міг виносити вироки в п'яти кримінальних справах за один день. Однак після 60-х років мала місце так звана революція кримінальної процедури, коли права захисту були розширені, а тому кримінальні процеси стали тривалими й важкими. У такому разі для встановлення істини немає достатнього часу, головне – встигнути вирішити суспільний конфлікт.

Крім США, процедури спрощеного розгляду кримінальних справ набувають все більшого розвитку в державах Європи, зокрема Німеччині, Італії, Іспанії, державах Бенілюксу, Польщі, Чехії, Словаччині та Росії.

На європейському континенті головною причиною порушення прав обвинуваченого на негайний судовий розгляд є

складне, педантичне письмове оформлення матеріалів справи в досудовому етапі кримінального процесу. Тому існує ряд скорочених процедур, спрямованих на ліквідацію попереднього слідства в справах дрібних правопорушень або в тому разі, коли підозрюваного затримано на місці злочину.

На законодавчому рівні в Росії введено спрощену форму судового слідства, коли підсудний визнає себе повністю винуватим і зроблені ним визнання не оскаржуються і при цьому у судді немає сумнівів у його винності. Тоді можна негайно перейти до дебатів сторін. Але це не є «визнанням вини» в американській практиці, тому що присяжним засідателям доводиться виносити вердикт.

Як у своїй статті говорить професор права Стівен Тейман, це подібне до застосовуваного в європейських країнах. Так, неформальні німецькі угоди насправді є угодами про спрощення судового слідства в обмін на закриття справи за окремими складами злочину або зниження межі покарання. Такі неформальні переговори мають місце приблизно в 30-40% справ і в половині всіх справ за економічні злочини. У результаті переговорів обвинувачений погоджується або відмовляється від клопотань досліджувати певні докази, або свідчить про визнання вини, сприяючи значному скороченню обсягу слідства. На досудовому етапі процесу переговори ведуться між захисником і прокурором щодо обмеження обсягу обвинувального висновку [5, с. 35].

Як показала міжнародна практика, найбільш вдалою є процедура, що дасть змогу застосовувати подібне спрощення в справах, які тягнуть за собою покарання у вигляді позбавлення волі на термін не більше п'яти років. Такий скорочений порядок судового слідства є більш змагальним, ніж процедура суду присяжних, що діє, оскільки в ньому досліджуватимуться лише докази, представлені сторонами.

Інститут «угоди про визнання вини» застосовується в США вже понад 150 років. У сучасному законодавстві така угода набула закріплення в Правилі 11 (п. Е) Фе-

деральних правил кримінального процесу в окружних судах США (1997 р.). Угода про визнання вини (plea bargain) – це письмова угода обвинуваченого і захисника, з одного боку, та обвинувачення, з іншого боку, у якій сторони домовляються про конкретне розв'язання кримінальної справи.

Нерідко суть такої угоди зводиться до того, що обвинувачений визнає себе винуватим у менш тяжкому злочині, ніж фактично вчинив, а в обмін на це особа, що підтримує обвинувачення, вимагає призначення більш м'якого покарання, ніж могло бути за принципового підходу до розслідування та судового розгляду справи.

Визнання обвинуваченим своєї вини в такому разі за законодавством США, як правило, тягне за собою спрощення процедури подальшого судочинства: попереднє слухання не є обов'язковою стадією; укладаючи угоду, обвинувачуваний тим самим відмовляється від права на суд присяжних; угода усуває суперечки сторін з питання про винуватість обвинуваченого; дослідження доказів у суді практично не проводиться; розгляд закінчується винесенням обвинувального вироку, якщо від угоди обвинувачений не відмовився і не виникли інші вагомні обставини. Отже, така угода по суті замінює вердикт присяжних про винуватість, а також усуває принцип змагальності сторін і пов'язаний із цим ризик непередбачуваності процесу.

Можливість укладення такої угоди розповсюджується на весь час кримінального переслідування. Обвинувачений часто відмовляється від попереднього розслідування, що тягне за собою пом'якшення покарання або скорочення обсягу обвинувального висновку.

Однак, найбільш вигідним для американського судочинства є відмова від проведення судового слідства в суді присяжних, яке може тривати кілька днів, тижнів чи місяців. Коли обвинуваченому загрожує смертна кара, застосовується особливий порядок відбору присяжних, який іноді є більш тривалим, ніж дослідження доказів і постановлення вироку.

Термін «угода про визнання вини» можна визначити як процес, під час якого обвинувачений (підсудний) і обвинувач за кримінальною справою розробляють однакове рішення по справі, що підлягає затвердженню судом. Разом з тим, суд не бере участі в перемовинах, які ведуть до такої згоди, до речі, в США суду взагалі забороняється така участь. Угоди про визнання вини особливо вигідні обвинувачам у справах, пов'язаних із організованою злочинністю, оскільки така угода може сприяти участі обвинувачених у розслідуванні та покаранні членів злочинної організації.

Міжнародні наглядачі й експерти приходять до спільної думки про те, що більшість вироків за категорією філонії (тяжких злочинів) у США є наслідком визнання вини як кінцевий результат перемовин або торгу між обвинуваченим і захистом.

У цьому разі визнання вини є засобом, за допомогою якого обвинувачений може продемонструвати бажання взяти на себе відповідальність за свою поведінку.

Обов'язок доказування вини в кримінальному судочинстві покладено на державного обвинувача, який повинен довести кожний елемент порушення законів. Обвинувачений не зобов'язаний доводити свою невинуватість. Він є невинуватим на стадії кримінального розслідування і за законом не є винуватим до визнання його винуватим за рішенням суду, визнання вини відповідно до заяви про визнання вини або відмови оскаржувати обвинувачення відповідно до заяви *nolo contendere* – заява підсудного про те, що він не оспорюватиме пред'явлене обвинувачення. Таким чином, сила державного обвинувачення базується не на тому, чи дійсно обвинувачений вчинив правопорушення, а на свідченнях, які є у держави, на підставі яких можна довести, що обвинувачений скоїв злочин.

У цьому випадку під час застосування угоди про визнання вини для держави є ризик, що може бути винесено виправдувальний вирок.

Для обвинуваченого суд може закінчитися з урахуванням декількох обвину-

вачень, пов'язаних з одним і тим же правопорушенням; під час слухання справи можуть з'явитися докази, які обтяжують вину, що буде впливати на тяжкість вироку. Як правило, у статтях кримінального кодексу передбачено широкий діапазон покарань: від штрафу до строку покарання.

Ведення судочинства в США також пов'язано зі значними витратами як держави, так і приватних осіб. Встановлені бюджети, передбачені для роботи обвинувачів і державних захисників, обтяжуються, коли справа готується до судового розгляду. Таким чином, обвинувачення та захист зацікавлені в угоді про визнання вини.

Протягом багатьох років у США не існувало єдиної й офіційної системи переговорів щодо угоди про визнання вини, її було визнано в процесі затвердження 1974 р. поправки до Правила 11 Федеральних норм права, що регулюють процедури кримінального судочинства.

Угода про визнання вини включає положення, за якими обвинувачений отримує поступки в обмін на свої права, ураховуючи й гарантоване конституцією право на судовий розгляд. Поступки можуть включати дозвіл на визнання вини в менш тяжкому злочині з тих правопорушень, у яких обвинувачується особа; дозвіл на визнання вини тільки за одним із кількох пунктів обвинувачення або отримання від імені держави рекомендацій суду про застосування менш тяжкого покарання під час винесення вироку.

Крім економії коштів, угода про визнання вини має ще низку позитивних аспектів, а саме:

- можливість швидко вирішувати кримінальні справи;
- більша міра справедливості, оскільки жорсткі рамки обмежують можливості суддів під час постановлення вироку, що інколи не враховують специфічні обставини, в яких опинився обвинувачений;
- уникнення необхідної бездіяльності, в якій знаходиться під час попереднього ув'язнення обвинувачений через відмову у звільненні до судового засідання;
- скорочення терміну між пред'явлен-

ням обвинувачення та вирішенням справи;

- можливість для держави карати вископоставлених злочинців у тих випадках, коли таке покарання було б неможливим без відповідної інформації чи показів, отриманих від обвинуваченого, який погодився на співробітництво з обвинуваченим.

Переговори про визнання вини відбуваються між державою, яку представляє прокурор, і обвинуваченим, якого представляє адвокат. Встановленої чинним законодавством структури переговорів не існує. Вони можуть відбуватися як по телефону, так і за безпосередньої присутності. Як правило, обвинувачений не бере участі в таких перемовинах. Разом з тим, адвокат зобов'язаний усе доводити до відома обвинуваченого, нічого не приховуючи.

Щоб визначитися з позицією прокурора, захисник повинен розглянути всі докази. Відповідно до існуючого порядку, протягом місяця після пред'явлення обвинувачення захист отримує від обвинувачення копії всіх висновків, заяв свідків, судових експертиз та інших доказів, що будуть використані проти обвинуваченого. Захист проводить особисте розслідування за фактами обвинувачення, найнявши експерта для проведення судових експертиз, а також приватного слідчого для допиту свідків.

В основі переговорів про визнання вини лежить зменшення тяжкості вироку. Таким чином, обіцянка допомоги обвинуваченому не є свідченням примусу, хоча вона може викликати підозру. Визнаючи, що представники держави не можуть домогатися визнання вини шляхом завдання чи погрози завдати фізичної шкоди, або шляхом морального примусу, Верховний суд США постановив, що оцінка обвинуваченим можливого покарання не є примусом (Бредлі проти США, Звіти США 397 (1970 р.), 742 по 757).

Існує два типи угод про визнання вини: зняття обвинувачення та скорочення строку вироку.

Головною ціллю адвоката є зменшення тяжкості вироку або засудження тільки

за деякими з пред'явлених обвинувачень. Зрештою обвинувачений, проти якого висуюються кілька обвинувачень одночасно, може погодитися визнати свою вину за одним або декількома обвинуваченнями в обмін на зняття інших. Не можуть укладатися жодні угоди про те, який вирок конкретно постановить суддя.

Інша форма перемовин може включати в себе угоду про заміну обвинувачення на менш тяжке. Наприклад, обвинувачення в крадіжці у великих розмірах. Якщо у поліції не вистачатиме достатніх фактів, то прокурор може піти на угоду за обвинуваченням у спробі скоїти крадіжку.

Крім того, обвинуваченому може інкримінуватися кілька злочинів за різними кримінальними справами. У такому разі злочини об'єднуються в одну консолідовану кримінальну справу, а обвинуваченому може бути дозволено визнати себе винуватим за кількома з пред'явлених обвинувачень, як правило, за найтяжчим, інші – знімаються.

Обвинувачений може також заявити, що не бажає оскаржувати пред'явлене йому обвинувачення. Хоча заява про відмову оскаржувати пред'явлене обвинувачення не вважається угодою про визнання вини, така заява може бути частиною угоди. Обвинувачений не визнає свою вину, але наслідки заяви будуть такими ж, як і при заяві про визнання вини – він просто відмовляється від захисту в суді та дозволяє засудити себе. Така заява може допомогти обвинуваченому у збереженні репутації. Наприклад, він може повідомити сім'ї про те, що невинуватий, разом з тим адвокат повідомив йому, якщо справа дійде до суду, то він буде звільнений. Саме тому така угода є найкращою для обвинуваченого.

У США широко розповсюджений так званий індикативний вирок. У деяких випадках прокурор та захист не можуть дійти згоди про склад злочину та міру покарання. Наприклад, прокурор вважає, що обвинувачений повинен бути засуджений до двох років позбавлення волі, а адвокат вважає – до шести місяців. Після обговорення цього питання з обома сторо-

нами суддя попередньо повідомляє, що в разі визнання вини обвинуваченого буде засуджено до одного року позбавлення волі.

Таким чином, обвинувачений вибирає між трьома варіантами поведінки. По-перше, може визнати вини за первинним обвинуваченням. По-друге, може визнати вини за правопорушення менше, ніж ним учинене. У цьому разі постановлений вирок менший, ніж той, що мав бути постановлений судом. По-третє, обвинувачений може використати право на суд і відмовитися визнавати себе винуватим за будь-яким із обвинувачень.

У більшості випадків федеральні прокурори вимагають складання письмової угоди про визнання вини. У кожній прокурорської контори є стандартна форма для складання такої угоди. Ураховуючи великий спектр різних обставин і злочинів, якими займається федеральна прокуратура, модифікації стандартної форми можуть бути різними.

Суд не є стороною в таких перемовинах і йому заборонено законом як брати участь у розробленні угоди про визнання вини, так і примушувати будь-яку сторону укласти угоду. Така заборона дає змогу не допускати неправомірного впливу, який суд може здійснити на будь-яку зі сторін.

Якщо прокурор і адвокат захисту не дійшли згоди, юрисдикції деяких штатів дозволяють, щоб обвинувачений запропонував зробити заяву про визнання вини навіть за наявності заперечень прокурора. Обом сторонам буде надано можливість предстати перед суддею і з'ясувати причини різних поглядів на ситуацію. Суддя може прийняти або відмовитися прийняти пропозицію підсудного про визнання вини. Можливість відкликати таку заяву доступна не в усіх юрисдикціях, а обвинувачений може стикнутися з необхідністю зробити обов'язкове визнання вини.

Однак, якщо складання обвинувального висновку закінчено, сторони подають цю угоду до суду.

Що ж стосується виконання обіцянок адвоката й прокурора, то підхід Американської Асоціації адвокатів є таким:

«обіцянка є обіцячкою». Прийняті Асоціацією стандарти говорять про те, що «прокурор не повинен ухилятися від виконання угоди про визнання вини, якщо тільки обвинувачений не ухиляється від виконання цієї угоди або не мають місце інші обставини, що виправдовують його дії [5, с. 37].

Після того, як угоду про визнання вини укладено, сторони подають її на розгляд суду, який вирішує, чи необхідно її визнати. У США мають місце правила ведення федерального судочинства, якими керується суд під час вирішення питання. Ці правила вимагають, щоб визнання вини було зроблено добровільно, на підставі поінформованості, при пам'яті. Необхідно звернути увагу на ту обставину, що обвинувачений має право, встановлене п'ятою та шостою поправками – не свідчити проти себе; мати право на судовий розгляд, у ході якого держава повинна довести вини обвинуваченого до ступеня, який не залишає сумнівів.

Під час вирішення справи суд повинен поставити ряд запитань, що називаються «співбесідою з приводу заяви про визнання вини», яка відбувається у відкритому судовому засіданні при всіх сторонах. Коли обвинувачений визнає себе винуватим, суд повинен поінформувати присутніх про обіцянки щодо нього, а також пересвідчитися, що обвинуваченому не давалися будь-які незаконні та неправомірні обіцянки.

Суд може поінформувати обвинуваченого, що у разі, якщо вирок буде більш суворим, ніж рекомендований, він має можливість відкликати заяву про визнання вини в тому випадку, якщо в угоді про визнання вини зазначено, що пропозиція визнати вини ставиться в залежність від прийняття рекомендацій щодо вироку. У більшості випадків визнання вини не може бути відкликано. Однак судді вважають за необхідне не призначати більш суворі вирoki, ніж узгоджені, оскільки така практика може підірвати систему угод про визнання вини.

Така угода може містити згоду прокурора на відстрочку винесення вироку або

судового рішення. Наприклад, у окремих штатах, за виключенням спеціально перерахованих видів злочинів, обвинувачений, що не був раніше засуджений, за погодженням із прокурором має можливість попросити розглядати його як особу, яка вперше порушила закон. У такому разі суд може прийняти визнання вини обвинуваченого, але відстрочити судовий розгляд від одного до п'яти років. Після успішного закінчення іспитового строку обвинувачення можуть бути зняті, а особа вважатиметься такою, яка не мала судимості.

Як правило, існують побічні сторони засудження: втрата права на вибори, носіння вогнепальної зброї, вести справи з державою. Заява про визнання вини може призвести до депортації. Тому перед визнанням своєї вини особа повинна зважити всі «за» і «проти» та лише після цього приймати рішення.

Незважаючи на те, що деякі учасники системи кримінального переслідування США з філософської чи практичної точки зору заперечують проти так званого бартерного обміну в кримінальному судочинстві, однак більшість учасників цієї системи вважають, що угода про визнання вини є необхідною і прийнятною.

Висувалися такі твердження, що в США прокурори спеціально перевищують тяжкість пред'явлених обвинувачень, аби мати широкі можливості для переговорів під час пред'явлення обвинувачення.

Звичайно, застосування угод про визнання вини не може не критикуватися.

Американська модель «угоди про визнання вини» має як позитивні, так і негативні сторони. Супротивники угоди, заперечуючи можливість включення такого правового інституту в нове кримінально-процесуальне законодавство Росії й України, стверджують, що така угода суперечить принципам кримінального процесу наших країн, зокрема, принципів об'єктивної істини.

Багато науковців вважають, що подібні угоди не виключають, а збільшують ризик судової помилки [7, с. 347].

Опоненти говорять про те, що система угод про визнання вини підштовхує обви-

нувачів до незаконних дій і різноманітних зловживань. Наприклад, сподівання на укладення угоди може викликати бажання прокурора перебільшити з самого початку вину обвинувачено. Крім того, критики говорять про такі негативні аспекти угоди:

- держава користується великою владою над обвинуваченим, а погроза посилення кримінальних санкцій після суду змушує обвинувачених відмовлятися від своїх конституційних прав;

- адвокат може мати стимули наполягати на визнанні вини, навіть якщо угода не відповідатиме інтересам його клієнта;

- неправильно з моральної точки зору змушувати одних обвинувачених давати покази проти інших взамін на менше покарання.

Разом з тим, на думку В.Д. Філіна, угода про визнання вини, що діє в США, за жодних умов не може бути запозичена до нашого законодавства, адже вона суперечить принципів об'єктивної істини та презумпції невинуватості. Цей інститут є неприйнятним для нашої правової системи і не може бути запропонований для втілення в кримінально-процесуальному праві України [8].

Інша справа – розумний компроміс, досягнення якого, не підриваючи принципів об'єктивної істини, презумпції невинуватості, справедливості, законності та інших чинних засад кримінального судочинства, може сприяти усуненню негативних наслідків злочину [9].

Лише на основі встановленої об'єктивної істини та правильної юридичної оцінки скоєного злочину, коли вину особи доведено, здійснюється компроміс щодо конкретного вирішення справи з урахуванням тяжкості злочину, особи обвинуваченого та обставин, що пом'якшують відповідальність. Такий компроміс здійснюється не відносно питань об'єктивної істини, а щодо інших обставин, які є умовами розв'язання справи без кримінального покарання обвинуваченого. Тобто компроміс слушно передбачає можливість альтернативного висновку щодо питань: чи підлягає обвинувачений покаранню за вчинений ним злочин; чи є обставини, за

наявності яких обвинувачений може бути звільнений від кримінальної відповідальності; чи підлягає підсудний звільненню від покарання?

Висновки

Таким чином, судово-правова реформа, що має безпосереднє відношення до кримінального судочинства, вимагає як від законодавця, так і від науки нових підходів, які допоможуть вирішити питання щодо подолання високого рівня злочинності та, водночас, забезпечать ефективне застосування кримінального покарання лише до осіб, які є соціально небезпечними і потребують застосування засобів ресоціалізації.

Можливо, в майбутньому особи, які скоїли нетяжкі злочини, матимуть можливість визнати себе винуватими та закон-

ним шляхом отримати менш тяжке покарання, ніж передбачені верхньою межею санкції відповідної статті КК України.

З огляду на зазначене, пропонуємо:

1. Доопрацювати та внести на розгляд Верховної Ради України проект Кримінально-процесуального кодексу України, включивши до нього положення щодо спрощеного порядку розгляду судами кримінальних справ або укладення угоди про визнання вини.

2. Провести круглий стіл за участю суддів, працівників прокуратури, народних депутатів України, політиків, науковців, громадських діячів щодо визначення необхідності внесення змін до кримінально-процесуального законодавства України стосовно спрощеного порядку розгляду судами кримінальних справ з метою забезпечення значної процесуальної економії часу та державних коштів.

Список використаних джерел

1. Вельяновский С. Экономические аспекты уголовной юстиции / С. Вельяновский // СССР – Англия. Юстиция и сравнительное правоведение. – М. : Изд-во ИГиП АН СССР, 1986. – 168 с.
2. Махов В. Сделка о признании вины / В. Махов, М. Пешков // Российская юстиция. – 1998. – № 7. – С.17-19.
3. Проект Кримінально-процесуального кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/discuss>
4. Пушкар П.В. Угода про визнання вини у сучасному кримінальному процесі: порівняльно-правове дослідження : дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Академія адвокатури України / П.В. Пушкар. – К., 2005. – 225 с.
5. Стивен Тейман. Сделки о признании вины или сокращение формы судопроизводства: по какому пути пойдет Россия? / Российская юстиция. – №11. – 1998. – С. 35-37.
6. Тертышник В. Компромис у кримінальному процесі / В. Тертышник // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 11. – С. 107-112.
7. Тертышник В.М. Уголовный процес / В.М. Тертышник. – Харьков : Арсис, 1999. – 528 с.
8. Філін Д.В. «Угода про визнання вини» та можливості її застосування у кримінальному судочинстві України / Д.В. Філін // Форум права. – 2011. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11_fdvkc.pdf
9. Фридмен Л. Введение в американское право / Л. Фридмен. – М. : Прогресс, 1993. – 314 с.

Проблемные вопросы правового регулирования конфиденциального сотрудничества граждан Украины и других лиц с оперативными подразделениями правоохранительных органов Украины

С.В. Дрёмов

кандидат юридических наук, главный консультант Комитета Верховной Рады Украины по вопросам законодательного обеспечения правоохранительной деятельности

В статье рассмотрены некоторые аспекты реализации отдельных положений института конфиденциального сотрудничества граждан с оперативными подразделениями правоохранительных органов Украины, а также проблемные вопросы их законодательного закрепления в уголовно-правовых нормах.

У статті розглянуто деякі аспекти реалізації окремих положень інституту конфіденційного співробітництва громадян з оперативними підрозділами правоохоронних органів України, а також проблемні питання їх законодавчого закріплення в кримінально-правових нормах.

This article contains some aspects of the implementation of certain provisions of the cooperation of citizens with a confidential operational units of law enforcement bodies of Ukraine, as well as issues of their incorporation in the criminal law

Ключевые слова: преступность, уголовно-правовые предписания, оперативно-розыскная деятельность, конфиденциальное сотрудничество, специальное задание.

Постановка проблемы

Противодействие преступности есть одной из наиболее важных задач государства, эффективность решения которой в значительной степени обусловлена своевременным получением информации о совершённых либо готовящихся преступлениях, а так же о лицах, которые совершили преступление или готовятся к их совершению. Необходимое условие успешного решения этой задачи – качественное информационное обеспечение правоохранительных органов, что является невозможным без помощи рядовых граждан, которая может предоставляться на гласной или конфиденциальной основе.

В ряде нормативно-правовых актов Украины предусмотрены отдельные механизмы реализации института привлечения к конфиденциальному сотрудничеству граждан Украины, иностранных граждан, лиц без гражданства (далее – лиц). Так, в ст. 8 Закона Украины «Об опера-

тивно-розыскной деятельности» записано, что оперативным подразделениям для выполнения задач оперативно-розыскной деятельности при наличии предусмотренных ст. 6 данного Закона оснований предоставляется право иметь гласных и негласных штатных и внештатных работников, устанавливать конфиденциальное сотрудничество с лицами на основе добровольности, осуществлять проникновение в преступную группу негласного работника оперативного подразделения или лица, которое сотрудничает с последним, с сохранением при этом в тайне достоверных данных об их личности [5]. В ст.ст. 13, 14 Закона Украины «Об организационно-правовых основах борьбы с организованной преступностью» среди прав специальных подразделений правоохранительных органов Украины предусмотрено использование штатных и внештатных негласных сотрудников, а также участников организованных преступных

группировок в борьбе с организованной преступностью [6].

Реализация указанных нормативно-правовых предписаний заключается в осуществлении комплекса взаимосвязанных мероприятий по подбору, проверке, привлечению к конфиденциальному сотрудничеству лиц, их обучению и руководству ими. Поэтому исключительно важным представляется вопрос формирования соответствующего исполнительного механизма и его надлежащее правовое регулирование.

Так, А. Шумилов справедливо обращает внимание на то, что правовое регулирование – это специфическая деятельность государства, его органов и должностных лиц по упорядочению общественных отношений путём установления правовых норм и принятие в необходимых случаях индивидуально регламентирующих решений по юридически значимым вопросам, которые возникают в рамках этих отношений [10, с. 163]. Правовое регулирование носит функциональный характер, так как именно правовые нормы являются тем регулятором, который определяет порядок и правила взаимоотношений между участниками общественных отношений в сфере оперативно-розыскной контрразведывательной и разведывательной деятельности.

Следует отметить, что в последнее время проблемам оперативно-розыскной деятельности уделяется все больше внимания со стороны государства. В то же время, состояние нормативно-правового регулирования вопросов привлечения лиц к конфиденциальному сотрудничеству с оперативными подразделениями правоохранительных органов на сегодняшний день оставляет желать лучшего. Попытки решить эту задачу в Украине, на наш взгляд, носят несистемный, эпизодический характер и создают впечатление, что украинский законодатель руководствуется принципом, по которому проблемы должны решаться исключительно по мере их возникновения.

Анализ последних исследований и публикаций

Решение украинского законодателя о создании уголовно-правовой нормы, которая устанавливает определенные правовые последствия выполнения лицом специального задания по предупреждению или раскрытию преступной деятельности организованной группы или преступной организации, как обстоятельства, исключающего преступность деяния (ст. 43 Уголовного кодекса Украины (далее – УК Украины)), представляется правильным. Однако, анализ правоприменительной деятельности правоохранительных органов Украины свидетельствует о серьезных проблемах в реализации этого института. За время существования указанной уголовно-правовой нормы (с сентября 2001 г.) не наработан чёткий механизм использования и применения её положений. Таким образом, норма, которая должна была бы стать одним из механизмов реализации института привлечения лиц к конфиденциальному сотрудничеству с оперативными подразделениями правоохранительных органов, не оправдывает возлагаемых на неё надежд. Но почему?

Ответы на этот и ряд других вопросов можно найти в работах Ю. Александрова, П. Андрушко, А. Бандурко, Ю. Баулина, К. Горяинова, С. Дьякова, М. Карпушина, И. Козаченко, Д. Константинова, Н. Коржанского, С. Лисенкова, С. Лиховида, Ю. Мантуляка, П. Матишевского, В. Овчинского, Ю. Огаренко, В. Орехова, А. Ришелюка, Н. Хавронюка и других.

Не решённые ранее части общей проблемы

Проблемы реализации института выполнения специального задания по предупреждению либо раскрытию преступной деятельности организованной группы или преступной организации с течением времени требуют переосмысления, постоянных глубоких исследований, а также перманентного решения на законодательном уровне.

Формулирование целей статьи

Определяя цель данной статьи, автор считает необходимым изложить результаты исследования проблемных вопросов государственного регулирования конфиденциального сотрудничества граждан Украины и других лиц с оперативными подразделениями правоохранительных органов Украины.

Изложение основного материала исследования

Исходя из предписаний п. 8 ст. 8 Закона Украины «Об оперативно-розыскной деятельности», лицом, которое выполняет специальное задание по предупреждению или раскрытию преступной деятельности организованной группы или преступной организации, следует считать:

а) штатного сотрудника оперативно-го подразделения правоохранительного органа (Службы безопасности Украины, Министерства внутренних дел Украины, налоговой милиции, других органов, имеющих право осуществлять оперативно-розыскную деятельность) или разведывательного органа, который проникает в организованную группу или преступную организацию.

б) лицо (агента, резидента), которое согласно действующему законодательству негласно сотрудничает с оперативным подразделением (сотрудником оперативного подразделения) правоохранительного органа или с разведывательным органом и получило соответствующее специальное задание.

В данной статье предлагается рассмотреть только проблемы, связанные с использованием услуг второй категории лиц, которые в соответствии с действующим законодательством Украины негласно сотрудничают с оперативным подразделением (сотрудником оперативного подразделения) правоохранительного органа либо с разведывательным органом и выполняют специальное задание. На наш взгляд, наибольшее количество проблем возникает именно с этой категорией лиц.

Так, решая вопрос о законодательном регулировании конфиденциального со-

трудничества с указанными лицами, украинский законодатель в определённой степени воспользовался международным опытом. Более того, Украина присоединилась к Конвенции Организации Объединённых Наций против транснациональной преступности, принятой резолюцией 55/25 Генеральной Ассамблеи от 15.11.2000 (далее – Конвенция). Этот документ предполагает ряд мероприятий по противодействию организованной преступности, среди которых одну из лидирующих позиций занимает конфиденциальное сотрудничество с членами преступных группировок.

Указанные выше положения УК Украины отражают предписания, содержащиеся в ст. 26 Конвенции, в соответствии с которыми каждое государство-участник обязано:

- предпринять соответствующие меры для побуждения лиц, которые участвуют в организованных группах, к предоставлению ими информации, необходимой для расследования правоохранительными органами преступной деятельности организованных групп;

- рассмотреть вопрос относительно включения в национальное законодательство соответствующих норм, которые смягчали бы наказание (в установленных случаях) обвиняемому лицу, предоставляющему существенную помощь в расследовании преступления или уголовном преследовании в связи с совершением преступления, предусмотренного Конвенцией.

На наш взгляд, Украина лишь частично выполнила взятые на себя обязательства. К такому выводу приводят следующие размышления.

Необходимо признать, что нормативно-правовые предписания ст. 43 УК Украины на протяжении длительного времени были и остаются декларативными. Одной из ключевых причин такой ситуации, как представляется, есть отсутствие комплексного подхода к решению проблемы обеспечения защиты интересов лица, которое на конфиденциальной основе сотрудничает с оперативными подразделениями правоохранительных органов.

Для наглядности рассмотрим несколько примеров. Представим себе ситуацию, когда в ходе выполнения специального задания по предупреждению или раскрытию преступной деятельности (далее – специальное задание) лицо было вынуждено совершить в соучастии любое преступление, кроме тех, о которых имеется указание в ч. 2 ст. 43 УК Украины. В случае применения к нему ч. 1 ст. 43 УК Украины, такое лицо не подлежит уголовной ответственности. Но каким образом объяснить его отсутствие на скамье подсудимых другим участникам уголовного процесса? Ответ на этот вопрос мы не найдём ни в одном нормативно-правовом акте Украины. Как в таких случаях правильно квалифицировать действия другого соучастника, если их было всего двое: как совершение преступления единолично или покушение на преступление в соучастии (поскольку соучастия в таком случае нет из-за отсутствия другого соучастника)? С точки зрения правильности квалификации преступления второй вариант представляется таким, который более точно отображает объективные и субъективные признаки совершённого общественно опасного деяния. Но и он не позволяет решить поставленную задачу.

Рассмотрим другой случай, когда лицо в ходе выполнения специального задания совершило одно из преступлений, о которых имеется указание в ч. 2 ст. 43 УК Украины. В соответствии с ч. 3 указанной уголовно-правовой нормы такое лицо подлежит уголовной ответственности. Однако, оно не может быть осуждено к пожизненному лишению свободы, а назначенное ему наказание в виде лишения свободы не может превышать половины максимального срока лишения свободы, предусмотренного законом за это преступление. При этом, согласно ст. 324 Уголовно-процессуального кодекса Украины (далее – УПК Украины), одним из вопросов, которые решаются судом при вынесении приговора, является установление наличия отягчающих или смягчающих обстоятельств. В данном случае выполнение специального задания выступает в качестве обстоятель-

ства, смягчающего наказание (п. 9 ст. 66 УК Украины) и суд обязан его учесть при определении наказания. Всё это должно отображаться в мотивировочной части приговора, как того требует ч. 1 ст. 334 УПК Украины. Однако, возникает вопрос, как в таком случае избежать разглашения факта выполнения лицом специального задания и обеспечить его личную безопасность?

Кроме того, не следует забывать, что в общественном сознании остаётся негативной оценка деятельности лиц, способствующих оперативному подразделению правоохранительного или разведывательного органа в выполнении возложенных на них задач. При этом время от времени в обществе звучат призывы раскрыть архивы и опубликовать списки лиц, которые сотрудничают с правоохранительными органами и спецслужбами. Все приведённое выше свидетельствует о существовании объективной необходимости законодательного закрепления прав и обязанностей лиц, сотрудничающих на негласной основе с правоохранительными органами. В первую очередь это касается сохранения конфиденциальности такого сотрудничества. А пока приходится констатировать факт, что указанная уголовно-правовая норма при отсутствии иных правовых механизмов не способна решить обозначенные проблемы.

Целесообразно коротко остановиться на некоторых альтернативных вариантах решения указанной проблемы. Одним из таких, на наш взгляд, весьма кардинальным и недостаточно взвешенным является зарегистрированный в Верховной Раде Украины проект Закона Украины о внесении изменений в Уголовный кодекс Украины (об исключении из системы обстоятельств, исключающих преступность деяния, положений, которые не соответствуют Конституции Украины) (регр. № 6217 от 19.03.2010) [13]. Авторы законопроекта считают необходимым исключить ст. 43 из УК Украины в связи с её «несоответствием Конституции Украины, общепризнанным принципам права и основоположным моральным основам построения общества».

Пытаясь доказать свою правоту, авторы законопроекта апеллируют к ст. ст. 3, 6, 8, 19, 22, 24, 27, 29, 64 Конституции Украины. Анализ текста пояснительной записки может свидетельствовать, что они считают положения ст. 43 УК Украины противоречащими закреплённым в указанных нормах конституционным предписаниям относительно запрета суживать содержание и объём существующих прав и свобод, а также нарушающими равенство конституционных прав граждан. При этом сначала приводятся аргументы в пользу необходимости внесения изменений в действующую редакцию ст. 43 УК Украины, а после авторы пытаются убедить в целесообразности исключения этой нормы из законодательства Украины об уголовной ответственности. Отсутствие практики её применения они объясняют злоупотреблениями в этой сфере, о масштабах которых «... можно лишь догадываться ...»

По мнению авторов законопроекта, для законодательного обеспечения оперативно-розыскной деятельности правоохранительных органов не только достаточно уже действующих уголовно-правовых средств (необходимая оборона (ст. 36); крайняя необходимость (ст. 39); задержание преступника (ст. 38); физическое либо психическое принуждение (ст. 40)), но, как оказывается, они имеются в избытке. Потому уголовно-правовая норма, предусмотренная в ст. 43 УК Украины, подлежит исключению из действующего законодательства.

Наверное, считая приведенные аргументы недостаточными, субъекты права законодательной инициативы приводят ещё один, на наш взгляд, совсем неуместный. Они указывают, что в государстве, которое ещё много лет не сможет оправиться от преступной деятельности «палачей» в недрах криминальной разведки МВД Украины и brutального убийства ими журналиста Георгия Гонгадзе на выполнение оперативного задания, недопустимо иметь в своём Уголовном кодексе нормы, содержащиеся в ст. 43 УК Украины. По их глубокому убеждению, лица, которые выполняют специальное задание по пре-

дупреждению или раскрытию преступной деятельности организованной группы или преступной организации, не могут даже в мыслях допускать, что они «более равны» перед законом, чем простые граждане [13].

Следует отметить, что приведённые авторами законопроекта аргументы не нашли поддержки ни в научной среде, ни среди представителей правоприменительных органов, которые в своих экспертных заключениях высказали категоричное несогласие с указанными законодательными инициативами. Остается надеяться, что в стенах Верховной Рады Украины победит здравый смысл и указанный законопроект будет отклонён.

Выводы

Подводя итог изложенного, необходимо отметить, что в статье рассмотрены лишь некоторые проблемные вопросы реализации положений действующего законодательства Украины по привлечению к конфиденциальному сотрудничеству граждан Украины, иностранных граждан, лиц без гражданства в практической деятельности правоохранительных органов.

Исследование результатов деятельности правоохранительных органов Украины дает основание говорить о существовании серьезных проблем в практике применения положений ст. 43 УК Украины, предусматривающей правовые последствия для лиц, которые в ходе выполнения специального задания по предупреждению или раскрытию преступной деятельности организованной группы или преступной организации были вынуждены причинить вред охраняемым интересам. Об этом может свидетельствовать отсутствие статистических показателей реализации указанной нормы правоприменительными органами.

Существенным обстоятельством, которое исключительно негативно отражается на практике реализации этой уголовно-правовой нормы, является отсутствие дополнительных действенных средств обеспечения безопасности лиц, выполнявших специальные задания. В таком случае применение ст. 43 УК Украины может

привести к разглашению информации об активном участии лица в оперативно-розыскных мероприятиях по пресечению преступной деятельности организованной группы или преступной организации.

А это в свою очередь является одним из главных сдерживающих факторов, которые существенно ограничивают возможность реализации указанной уголовно-правовой нормы.

Список использованных источников

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Кримінальний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – С. 131.
3. Закон України «Про Службу безпеки України» від 25.03.1992. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – С. 382.
4. Закон України «Про міліцію» від 20.12.1990 // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №4. – С. 20.
5. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 25.03.1992 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – С. 303.
6. Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30.06.1993 // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 35. – С. 358.
7. Закон України «Про контррозвідувальну діяльність» від 26.12.2002 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 12. – С. 89.
8. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 07.02.2003 № 2 // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 1.
9. Новий тлумачний словник української мови у трьох томах. – К. : Аконтіт, 2004.
10. Оперативно-розыскная деятельность: учебник / под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, А.Ю. Шуилова. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 794 с.
11. Лиховид С.М. Правові проблеми, які перешкоджають використанню злочинців, у тому числі учасників організованих угруповань в боротьбі з організованою злочинністю / С.М. Лиховид // Матеріали науково-практичної конференції «Протидія організований злочинності: теорія і практика, досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення». – К. : Вид-во Національної академії СБ України. – 2004. – С. 122.
12. Огаренко Ю.В. Проблеми кримінальної відповідальності осіб, які виконують спеціальне завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації: порівняльний аспект / Ю.В. Огаренко // Право і безпека. – 2005. – Т. 4. – № 2. – С. 93.
13. Проект Закону України про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо виключення з системи обставин, що виключають злочинність діяння, положень, які не відповідають Конституції України) (реєстр. № 6217 від 19.03.2010) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua/>

Проблемні питання правової природи спеціальної конфіскації

В.А. Тимошенко
доктор юридичних наук,
професор

С.В. Дрьомов
кандидат юридичних
наук

Статтю присвячено проблемним питанням правової природи спеціальної конфіскації, вирішення яких суттєво впливає на розв'язання завдання щодо законодавчого унормування цього інституту в системі чинного законодавства України.

Статья посвящена проблемным вопросам правовой природы специальной конфискации, решение которых существенно влияет на решение задач законодательного регулирования этого института в системе действующего законодательства Украины.

The article is devoted the problem questions of legal nature of the special confiscation, the decision of which substantially influences on the decision of task on the legislative adjusting of this institute in the system of current legislation of Ukraine

Ключові слова: спеціальна конфіскація, кримінальна відповідальність, кримінально-правовий інститут, покарання, речові докази, надмірна кримінальна репресія.

Постановка проблеми

У чинному законодавстві України про кримінальну відповідальність передбачено низку норм, що утворюють окремий кримінально-правовий інститут, назва та законодавче визначення якого станом на сьогодні відсутні. Однак, у юридичній літературі та повсякденному житті цей інститут дістав назву «спеціальна конфіскація».

Правові норми, що утворюють інститут спеціальної конфіскації, не відносять до системи покарань, встановленої чинним Кримінальним кодексом України (далі – КК України). Ними передбачено заходи так званого обмежувального характеру, які застосовуються до винуватої у вчиненні злочину особи від імені держави за мотивованим рішенням суду. Ці норми також відносять до засобів забезпечення вирішення питань про речові докази (ст. 81 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК України)), адже вони полягають у примусовому вилученні в дохід держави знарядь злочину, що належать обвинуваченому, а також грошей, цінностей, інших речей, нажитих злочинним шляхом. У санкціях окремих статей Особливої частини КК України містяться кримінально-правові приписи, якими передбачено, зокрема, конфіскацію: пред-

метів контрабанди (ст. 201); незаконно виготовленої продукції та обладнання для її виготовлення (ст. 204); програмних або технічних засобів, що є власністю винуватої особи, за допомогою яких вчинено несанкціоновані дії з комп'ютерною інформацією (ст. 362) тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми спеціальної конфіскації давно привертають увагу науковців. Так, у дореволюційні часи цей інститут досліджував М. Таганцевим та О. Жижиленком. Їхні здобутки в подальшому знайшли розвиток у роботах П. Аветісяна, Д. Азарова, М. Бажанова, В. Бурдіна, В. Веселова, М. Віскова, І. Голубова, Н. Гуторової, О. Дудорова, В. Дуюнова, А. Кобахідзе, О. Костенка, Л. Круглікова, О. Маріна, І. Марогулової, М. Мельника, А. Музики, В. Навроцького, О. Надена, Г. Собка, В. Пімонова, М. Хавронюка, М. Шаргородського, К. Шутова, С. Яценка та інших. Щоправда, більшість із названих учених розглядали спеціальну конфіскацію лише як один із фрагментів предмета своїх наукових досліджень.

Як засіб процесуального примусу спеціальну конфіскацію було досліджено в роботах Г. Аршби, Ф. Багаутдінова, Б. Булатова, П. Грідюшка, З. Зинатулліна, В. Корнукова, І. Тутиніна та інших. Де-

які аспекти її застосування розглянуто в межах досліджень проблем кримінальної відповідальності за злочини проти правосуддя (А. Галахова, М. Гараніна, М. Голоднюк, Ю. Дьомін, Ю. Кулешов, Л. Лобанова, П. Метельський, П. Тепляшин та інші). І лише для окремих дослідників (М. Вісков, Л. Кругліков, І. Маргулова, О. Цветинович) спеціальна конфіскація стала безпосереднім предметом наукових пошуків.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Однак, попри очевидні позитивні здобутки вказаних дослідників, погляди на вирішення питання правової природи спеціальної конфіскації не вирізняються однастайністю. У науці кримінального права з часом викристалізувалися дві протилежні позиції. Прихильники однієї (наприклад, М. Хавронюк, Н. Гуторова, Н. Кузнецова, Л. Кругліков та інші) вважають, що спеціальна конфіскація має кримінально-правову природу. Вони зазначають, що спеціальна конфіскація є правовим наслідком учиненого злочину, а за своєю сутністю – правообмеженням, що застосовується до особи, яка вчинила суспільно-небезпечне діяння. При цьому, метою застосування спеціальної конфіскації пропонується вважати запобігання повторному використанню певних предметів у злочинних цілях, а також попередження вчинення особою нового злочину. Поділяючи цю точку зору, І. Горбачова пропонує обрати один із наведених нижче варіантів унормування в КК України спеціальної конфіскації. На її погляд, спеціальну конфіскацію майна можна виокремити в кримінально-правовий інститут під назвою «Заходи безпеки» (поряд із примусовими заходами медичного характеру та примусовим лікуванням, примусовими заходами виховного впливу, вилученням та знищенням предметів, установленням нагляду, позбавленням спеціального права та опублікуванням вироку). Альтернативний варіант розв'язання проблеми передбачає надання спеціальній конфіскації статусу кримінального покарання [7]. Зокрема, М. Хавронюк серед

видів покарання пропонує виокремлювати: 1) конфіскацію майна, здобутого злочинним шляхом, а також нажитого шляхом використання майна, здобутого злочинним шляхом; 2) спеціальну конфіскацію майна [12, с. 586-587].

На наш погляд, доволі цікавою, але дещо передчасною є пропозиція вважати спеціальну конфіскацію заходом безпеки, адже такі заходи ще не набули в Україні широкого застосування. Питання доцільності реалізації цієї ініціативи, як видається, потребує попереднього глибокого дослідження на доктринальному та концептуальному рівнях, а також всебічного вивчення наявного досвіду держав континентальної Європи та США.

Окремі науковці (наприклад, Г. Собко) вважають, що спеціальна конфіскація майна – це передбачений ст. 59 КК України та ст. 81 КПК України видовий прояв загального родового явища «конфіскація майна» [11, с. 13].

Наведена позиція є недостатньо обґрунтованою, адже у ст. 59 КК України не згадується про спеціальну конфіскацію. Відсутні вказівки про неї й у інших законодавчих приписах Загальної частини КК України. Водночас, як справедливо зазначає Є. Назимко, існують суттєві протиріччя між застосуванням спеціальної конфіскації майна та кримінально-правовими нормами, що визначають загальний порядок її застосування [9, с. 23 - 24].

Прихильники іншої позиції вважають, що спеціальна конфіскація має кримінально-процесуальну природу [10, с. 74-75]. Тому, на думку Ю. Бауліна, правовий механізм спеціальної конфіскації майна повинен бути виписаний у КПК України [5, с. 33]. При цьому, як зазначає В. Бурдін, вказівка в санкціях окремих статей Особливої частини КК України про застосування спеціальної конфіскації до винуватої особи зовсім не означає, що вона входить до змісту кримінально-правової норми. На його думку, кримінально-правові приписи про спеціальну конфіскацію слід відносити до порядку поводження з речовими доказами, про що йдеться у ст. 81 КПК України [6, с. 48]. З огляду на це,

В. Навроцький пропонує вилучити з КК України кримінально-правові приписи, якими вона передбачається [8, с. 411]. На нашу думку, така позиція є більш зваженою та послідовною. Натомість, спроби унормувати спеціальну конфіскацію серед приписів Загальної частини КК України створюють враження про намагання виправдати її існування у статтях Особливої частини КК України.

Звісно, наукові дебати з приводу правової природи спеціальної конфіскації можуть тривати безкінечно. При цьому, ті чи інші погляди є домінуючими в певний час і визначають шляхи розв'язання проблеми на законодавчому рівні. Тому спробуємо підійти до означеної проблеми з іншого боку і поглянемо, у який спосіб спеціальна конфіскація унормовується в чинному законодавстві України.

У Конвенції Ради Європи «Про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму» (далі – Конвенція) записано, що конфіскація означає покарання або захід, призначені судом після розгляду справи стосовно злочину чи злочинів, результатом якого є остаточне позбавлення майна.

Навіть поверхневий аналіз наведеного визначення дає підстави стверджувати, що в Конвенції закладено дуалістичний підхід до розуміння поняття «конфіскація». Адже з її тексту випливає, що конфіскація може застосовуватись як вид покарання за вчинення злочину, так і засіб впливу на особу, яка вчинила злочин. При цьому відсутність будь-якої вказівки на ознаки суб'єкта злочину допускає застосування конфіскації до фізичних та юридичних осіб.

Формулювання цілей статті

З огляду на викладене, метою статті є формулювання результатів дослідження проблемних питань правової природи спеціальної конфіскації, вирішення яких суттєво впливає на розв'язання завдання щодо визначення місця цього інституту в системі чинного законодавства України та його законодавчого унормування.

Виклад основного матеріалу дослідження

Слід зазначити, що в чинному законодавстві України визначення поняття «конфіскація» відсутнє. Натомість існують законодавчі приписи, у яких зміст конфіскації відображається з урахуванням завдань та основоположних принципів того нормативно-правового акта, у якому її передбачено. Так, у ст. 29 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) записано, що «... конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, полягає в примусовій безоплатній передачі цього предмета у власність держави за рішенням суду». У ст. 326 Митного кодексу України (далі – МК України), зазначено, що «... конфіскація як стягнення за порушення митних правил полягає у примусовому вилученні товарів, транспортних засобів, зазначених у пункті 3 статті 322 цього Кодексу, і безоплатній передачі їх у власність держави».

Не містить законодавчого визначення конфіскації чинний КК України, у ч. 1 ст. 59 лише записано, що «... покарання у виді конфіскації майна полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого».

Тому цілком логічним видається висновок, що в законодавстві України про кримінальну відповідальність конфіскація передбачена як один із видів покарання, а тому призначається за вироком суду винуватій у вчиненні злочину фізичній особі.

У чинному КК України також відсутнє визначення поняття «спеціальна конфіскація», хоча, як зазначалося раніше, такий інститут існує, а кримінально-правові норми, що його утворюють, часто застосовуються та є достатньо ефективними. Тому відсутність чіткого законодавчого визначення поняття «спеціальна конфіскація» може щонайменше викликати здивування.

Як видається, така ситуація уможливлена відсутністю консолідованого підходу до визначення правової природи та сутності понять «конфіскація» і «спеціальна конфіскація», а також співвідношення між

цими поняттями. Натомість аналіз наведених нормативно-правових приписів може свідчити про дуалізм у підході до визначення змісту та сутності конфіскації в чинному законодавстві України. Так, якщо у МК і КК України йдеться про конфіскацію майна як про вид покарання (стягнення), то в КУпАП записано, що конфіскації підлягає також і предмет, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення. Подібні законодавчі приписи передбачено й в окремих статтях Особливої частини КК України.

З огляду на викладене, вельми цікавою видається спроба вітчизняного законодавця вирішити окреслену проблему на законодавчому рівні. Так, 18 жовтня 2011 р. Верховною Радою України прийнято в першому читанні внесений Кабінетом Міністрів України проект Закону України (реєстр. № 9208) «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо вдосконалення процедур здійснення конфіскації» (далі – законопроект).

У пояснювальній записці зазначено, що законопроект розроблено «... на виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, затвердженого Указом Президента України від 22 квітня 2011 року № 494/2011». Його метою є удосконалення процедури конфіскації майна, що використовувалося з метою вчинення злочину або під час вчинення злочину, а також майна, отриманого внаслідок вчинення злочину. Для досягнення цієї мети передбачається Загальну частину КК України доповнити новим розділом XIV-1, у якому визначити поняття «спеціальна конфіскація» та випадки її застосування. Водночас, із санкцій низки статей Особливої частини КК України запропоновано виключити положення, що передбачають спеціальну конфіскацію. Крім того, законопроектом передбачено викласти в новій редакції ст. ст. 79, 81 КПК України, визначити процесуальний механізм застосування спеціальної конфіскації у ст. ст. 29, 125, 126, 186, 214, 224, 228, 248, 324, 334, а

також встановити порядок вирішення питань про майно, яке підлягає спеціальній конфіскації (ст. ст. 81, 214, 248, 324, 335).

Слід зазначити, що у висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України (далі – ГНЕУ), із яким варто погодитись, вказано на низку суттєвих недоліків законопроекту. Зокрема, йдеться про невідповідність змісту законопроекту його меті. Так, у пояснювальній записці зазначено, що метою законопроекту є «... вдосконалення процедур здійснення конфіскації». Однак, експерти ГНЕУ справедливо звертають увагу на те, що в тексті законопроекту передбачено внесення змін також до норм матеріального права, що містяться у КК України.

На нашу думку, ГНЕУ справедливо вказує на те, що законопроект містить положення, запровадження яких може призвести до надмірної кримінальної репресії. Йдеться про те, що, в разі прийняття цього законопроекту, спеціальна конфіскація підлягатиме застосуванню за вчинення будь-якого злочину, передбаченого Особливою частиною КК України, у тому числі злочину невеликої чи середньої тяжкості або вчиненого через необережність.

Ретельне вивчення тексту законопроекту дає змогу зробити висновок про наявність головної, на наш погляд, помилки, що полягає в намаганні уникнути відповіді на виключно важливе питання стосовно правової природи спеціальної конфіскації. Не розв'язавши це, поза сумнівом, складне завдання, автори законопроекту зробили доволі невдалу спробу сформулювати визначення поняття «спеціальна конфіскація». Зокрема у ст. 96¹, яку запропоновано включити до КК України, записано, що «... конфіскація полягає у примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна у випадках, визначених цим Кодексом, за умови вчинення суспільно небезпечного діяння, що містить ознаки складу злочину, передбаченого Особливою частиною цього Кодексу». Водночас, у ст. 96² передбачено випадки застосування спеціальної конфіс-

кації, а саме: коли гроші, цінності та інше майно: «... 1) одержані внаслідок вчинення злочину та (або) є доходами від такого майна; 2) призначалися для фінансування та (або) матеріального забезпечення злочинів або винагороди за їх вчинення; 3) були предметом злочину, крім тих, що були об'єктом злочинних дій і повертаються власнику або законному володільцю; 4) використовувалися як засоби чи знаряддя вчинення злочину, крім тих, що повертаються власнику або законному володільцю, який не знав і не міг знати про їх незаконне використання».

На наш погляд, наведені законодавчі ініціативи містять не узгоджені між собою нормативні приписи. Так, у запропонованому визначенні спеціальної конфіскації йдеться про примусове безоплатне вилучення за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна за умови вчинення суспільно небезпечного діяння, що містить ознаки складу злочину. Однак, уже в наступній статті передбачається застосування спеціальної конфіскації у випадках вчинення злочину. З огляду на викладене, постає запитання: що є підставою застосування спеціальної конфіскації? Якщо нею є вчинення особою злочину, то цілком логічним видається висновок, що спеціальна конфіскація повинна застосовуватися лише після встановлення судом зазначеного юридичного факту. Тому в цій частині приписи, що містяться у ст. 96², є цілком доречними. Однак, аналіз положень ст. 96¹ спонукає до висновку, що підставою застосування спеціальної конфіскації є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить ознаки складу злочину, передбаченого Особливою частиною КК України. З огляду на цей припис, автори законопроекту допускають застосування спеціальної конфіскації на будь-якій стадії кримінального процесу. На наш погляд, таке рішення є недостатньо виваженим, адже його реалізація у правозастосовній практиці може призвести до суттєвих порушень конституційних прав і свобод людини.

Унаслідок відсутності чіткого розумін-

ня правової природи спеціальної конфіскації автори законопроекту припускаються ще однієї не менш серйозної, на наш погляд, помилки. Так, у ч. 3 ст. 96² КК України запропоновано передбачити норму, відповідно до якої спеціальна конфіскація застосовуватиметься «... також у разі, коли особа не підлягає кримінальній відповідальності у зв'язку з недосягненням віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, або неосудністю, або звільняється від кримінальної відповідальності чи покарання з підстав, передбачених цим Кодексом».

На нашу думку, такий підхід до вирішення проблеми може свідчити про ігнорування авторами законопроекту основоположних принципів кримінального права України. Дозволимо собі нагадати, що у ст. 2 КК України записано, що «... підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом». Водночас, суб'єктом злочину визнається фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК України (ч. 1 ст. 18) може наставати кримінальна відповідальність. Тому в разі вчинення суспільно небезпечного діяння неосудною особою або такою, що не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, необхідно констатувати (подобається це комусь чи ні) відсутність одного з елементів складу злочину, а саме – суб'єкта злочину. Коли ж протиправне діяння вчинила неосудна особа, слід говорити про відсутність суб'єктивної сторони складу злочину. Адже така особа не може усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх діянь, а також передбачати можливість настання суспільно небезпечних наслідків цих діянь. Таким чином, у кожному із зазначених випадків склад злочину відсутній через відсутність одного чи кількох його елементів.

Крім того, у ч. 1 ст. 11 КК України записано: «... злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину». З огляду на попередні виснов-

ки, а також ураховуючи цей законодавчий припис, у наведених вище випадках слід констатувати відсутність злочину. Тому цілком природно постає запитання, чи можна застосовувати спеціальну конфіскацію за відсутності злочину? Мабуть, ні!

Висновки

Підбиваючи підсумки викладеного, значимо, що в Україні станом на сьогодні питання правової природи спеціальної конфіскації залишається невирішеним. Ігнорування вказаної проблеми або намагання її обійти, як видається, може не-

гативно позначитися на практиці застосування окремих правових інститутів та призвести до небажаних наслідків, насамперед до суттєвих порушень прав і свобод людини. З огляду на це, реалізації будь-яких законодавчих ініціатив, пов'язаних із унормуванням інституту спеціальної конфіскації, особливо кримінально-правовими засобами, на наш погляд, повинні передувати ґрунтовні наукові дослідження цієї проблеми, а також широке обговорення в середовищі науковців за участі представників правозастосовних органів.

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – С. 131.
2. Митний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 38-39. – С. 288.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – С. 1122.
4. Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 235.
5. Баулін Ю. В. Тенденції розвитку сучасного кримінального права України / Ю.В. Баулін // Питання боротьби зі злочинністю [збірник наук. праць] Випуск 12 / ред. кол.: Ю.В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Харків : Кроссрод, 2006. – С. 33.
6. Бурдін В.М. Санкції окремих статей Особливої частини КК України потребують змін / В.М. Бурдін // Життя і право. – 2004. – № 4. – С. 48.
7. Горбачова І.М. Заходи безпеки у кримінальному праві : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / І.М. Горбачова. – Одеса, 2008. – 20 с.
8. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації [навч. посібник] / В.О. Навроцький. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.
9. Назимко Є.С. Щодо статусу спеціальної конфіскації майна / Є.С. Назимко // Адвокат. – 2009. – № 6(105). – С. 22-24.
10. Палій М.В. Несанкціонований вид покарання в санкціях Кримінального кодексу України / М.В. Палій, Є.С. Назимко // Актуальні проблеми кримінального права та кримінології: [Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Донецьк, 24 квітня 2009 р.)]. – Донецьк : Норд Комп'ютер, 2009. – С. 74-75.
11. Собко Г.М. Конфіскація за кримінальним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія, кримінально-виконавче право» / Г.М. Собко. – К., 2008. – С. 13.
12. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : [монографія] / М.І. Хавронюк. – К. : Юрисконсульт, 2006. – С. 586-587.

Актуальні проблеми психології

Оптимізація мотивації педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів нового типу

О.О. Бірюк
здобувач,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Науковий керівник:
С.Л. Марков
кандидат психологічних
наук, доцент

У статті розглянуто заходи з оптимізації мотивації педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів нового типу. Запропоновано рейтингову систему оцінювання та визначено результативність наведеної системи підвищення мотивації педагогів.

В статье рассмотрены меры по оптимизации мотивации педагогических работников общеобразовательных учебных заведений нового типа. Предложена рейтинговая система оценки и определена результативность приведенной системы повышения мотивации педагогов.

The article discusses measures to optimize the motivation of teachers of general educational institutions of new type. The author suggests a rating system of assessment and determined the effectiveness of induced systems to improve the motivation of teachers.

Ключові слова: *способи підвищення мотивації, рейтингове оцінювання, керівник, педагог, мотивація, індикатор, заробітна плата.*

Постановка проблеми

Серед педагогів побутує думка, що підвищення заробітної плати – найбільш дієвий засіб заохочення їх діяльності. Але це не зовсім так. Є ще декілька способів підвищення мотивації педагогів, які необхідно дослідити.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз підходів до мотивації праці, а також способів активізації професійного потенціалу педагогів проводить А.Б. Бакурадзе. Теорії мотивації та способи стимулювання працівників розглядає І. Ніконов. Аналізові сучасних підходів до розвитку систем винагороди персоналу приділяли увагу зарубіжні автори: Д. Бодді, Ф. Лю-

тенс, М. Мескон, Р. Уільямс, Ф. Уайтлі та інші. У дослідженнях Н.В. Кузьміної та її школи, А.К. Маркової, С.В. Кондратьєвої, В.А. Кан-Каліка, Л.М. Митіної, А.А. Деркача, Ф.Н. Гонобліна, Н.Д. Левітова, А.І. Щербакова та інших вивчалася проблема суб'єктних властивостей педагога, що визначають ефективність (продуктивність) педагогічної діяльності, було виділено складові категорії викладацької праці: педагогічна діяльність, мотивація педагогічної діяльності, спілкування, особистість учителя, його розвиток тощо. Фахівці в галузі професійної педагогіки та психології (С.А. Дружилов, Е.Ф. Зеєр, Є.А. Климов, Ю.П. Кухарчук, В.А. Сластенін, А.М. Столяренко) досліджують соціально-психо-

логічні та педагогічні аспекти особистісно орієнтованого професійного освітнього середовища.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз останніх публікацій дає змогу стверджувати, що незважаючи на значну кількість робіт як зарубіжних, так і вітчизняних науковців, практично немає спеціальних досліджень, у яких простежувалась би результативність системи заходів з оптимізації мотивації педагогів, а саме – рейтингової системи оцінювання.

Формулювання цілей статті

Головною метою статті є визначення оптимальних заходів з оптимізації мотивації педагогів і результативності рейтингової системи оцінювання.

Виклад основного матеріалу дослідження

Для успішної мотивації вчителів не існує серйозних об'єктивних перешкод, але виникають численні суб'єктивні перепони: неадекватні рішення окремих членів адміністрації, необізнаність колективу, стереотипи мислення в ньому. Усе більше співробітників працюють за строковими контрактами (частіше трирічними), що також знижує їх зацікавленість, та й психологія людей за період ринкових відносин значно змінилася.

Керівникові необхідно враховувати, що люди мотивуються різними факторами. Запорука успіху – дати співробітникам те, чого вони дійсно хочуть, до чого прагнуть. Розібратися в цьому і сформулювати відповідну систему мотивації допоможуть соціально-психологічні типи.

Молоді фахівці часто готові працювати за скромний оклад, з невеликим навантаженням заради отримання досвіду та відповідної кваліфікації. Вони досить інертні, пасивні в справах колективу, прагнуть засвоювати, а не впливати. Такі працівники не вміють планувати, прогнозувати свою роботу, визначати кінцевий результат. Їхнє надзавдання – впоратися з посадовими обов'язками, однак за рік-другий усе може змінитися.

Професіонали – висококваліфіковані

фахівці, що працюють насамперед на результат. Вони реалістичні, активні, ініціативні, прагнуть до участі в керівництві організацією, виконують різні громадські доручення.

Творці – це креативні особистості, інтелектуали, які віддають перевагу евристичній формі роботи. Вони шукають цікаві прийоми, підходи, прагнучи модернізувати навчальний процес. Творці здатні висувати ідеї та реалізовувати їх, але просто вживаються в колективі, оскільки є занадто критичними та самокритичними.

Пунктуали цінують комфортність роботи, її своєчасний початок і завершення, чіткість і спланованість дій керівництва.

Хранителі традицій почуваються наставниками, неформальними лідерами. Перебуваючи трохи осторонь від звичної суєти, метри володіють механізмом впливу на начальство, формують громадську думку і визначають доленосні рішення.

Для вивчення мотивації педагогів не потрібно особливої підготовки, можна застосовувати досить поширені методи опитування та анкетування, діагностичного інтерв'ю та співбесіди, кейс-аналізу. Зручним приводом для аналізу внутрішніх ресурсів може стати атестація вчителя.

Зі способів підвищення мотивації можна виділити економічні, інтелектуально-творчі, ресурсні та статусні.

Економічні способи – це матеріальне заохочення, що зазвичай використовується для стимулювання працівників-професіоналів, рідко – молодих фахівців. Перші становлять, як правило, кістяк колективу, вони зарекомендували себе на ділі та застосовують на отримання дивідендів..

Найбільш реалістичними є маловитратні разові заохочення, що виконують швидше психологічну функцію та можуть виявитися корисними на певний час. Вони ні до чого не зобов'язують, застосовуються, як правило, до всіх членів колективу.

До таких заохочень відносять: премію за підсумками роботи або певного періоду (навчальної чверті, року); безкоштовну путівку до санаторію або будинку відпочинку для педагога чи його дітей; пільговий проїзний; оплату басейну або

тренажерного залу; екскурсії та інші види дозвілля (абонемент до театру, кіно тощо); корпоративні свята і вечірки.

Довгострокові та більш затратні способи підтримки слід застосовувати вибірково, розуміючи, що навряд чи випаде можливість мотивувати співробітника суттєвіше. У цьому разі важливим є ступінь особистої довіри, поваги в колективі, цінності педагога для установи. До таких способів стимуляції можна віднести: атестацію на вищу категорію; сприяння в отриманні гранту на реалізацію важливого педагогічного проекту; надання можливості здійснювати платні додаткові освітні послуги; дозвіл на роботу за сумісництвом; призначення на керівну посаду [2].

Безумовно, мотиваційному механізмові оплати праці надається велике значення, але постійне підвищення рівня оплати праці не сприяє підтриманню робочої активності на необхідному рівні. Застосування цього методу може бути корисним щодо досягнення короткострокових підйомів робочої активності. Зрештою відбуваються певні накладки або звикання до цього виду впливу. Однобокий вплив на робітників лише економічними способами не може сприяти довгостроковому підвищенню мотивації до педагогічної діяльності [4].

З огляду на вищесказане, керівництву необхідно замислюватися також про нематеріальні стимули – інтелектуально-творчі, ресурсні, статусні.

Інтелектуально-творчі способи – це способи мотивації творчих кадрів, що забезпечують їхнє освітнє та професійне зростання. Такі підходи є ефективними в роботі з професіоналами, креативними особистостями. Навіть разове використання подібної мотивації може бути корисним обдарованому педагогові для подальшого саморозвитку. Такими прийомами є: доброзичлива предметна розмова з позитивною оцінкою виконаної роботи, усна похвала після відвідування уроку (заняття); сприяння в участі у престижному конкурсі; можливість представляти свою організацію на відповідальних заходах (форумах, конференціях), у тому числі

міжнародних; допомога в узагальненні досвіду, підготовці авторських підручників і посібників, публікацій до друку.

Звичайно, довгострокові способи інтелектуально-творчої мотивації є перспективнішими. У них закладено концепцію делегування повноважень, завдяки чому підвищується рівень кваліфікації педагога. До відомих варіантів такої мотивації можна віднести: доручення роботи, що становить інтерес через свою престижність і відповідальність; направлення на інноваційні курси підвищення кваліфікації, стажування, перепідготовку з отриманням другої вищої освіти; надання можливості працювати в найбільш престижних класах (групах).

Ресурсні способи – це способи мотивації, що дають змогу економити час або розподіляти його більш ефективно. Ці прийоми є дієвими для пунктуалів, які прагнуть оптимізувати своє перебування на роботі, що пов'язано перш за все із сім'єю, зайнятістю на іншій роботі, громадською діяльністю, наявністю улюбленого захоплення тощо.

Для пунктуалів мотивацією можуть бути: додаткові відгули (протягом року або до відпустки); зручний графік відпустки, а також його безперервність; найбільш компактний графік роботи; методичні години та дні; можливість вибору навчального навантаження.

До ресурсних способів стимулювання відносять такі інструменти керівника, як: надання постійного кабінету, додаткового обладнання або нових меблів, створення комфортної робочої обстановки (штори, жалюзі, стенди, картини тощо).

Статусні способи мають на меті підвищення ролі педагога в колективі. Вони особливо цінні для хранителів традицій освітньої установи, а саме: надання адміністративної допомоги у вирішенні конфліктних ситуацій (між педагогами або батьками учнів); публічна похвала на нараді або педраді; оголошення подяки в наказі; нагородження грамотою чи представлення до звання; висловлення подяки з боку учнів та їхніх батьків [2].

Директор, який прагне, щоб навчаль-

ний заклад працював успішно, повинен усіляко підвищувати авторитет педагогів. Адже успіх школи на сьогодні насамперед визначається особистими якостями педагогів [1].

За оцінками західних експертів, мотивований фахівець може підвищити ефективність своєї роботи на 40%. Однак помилки при розробленні систем мотивації призводять до того, що зусилля і витрати на стимулювання співробітників не лише не дають очікуваних результатів, а й погіршують ситуацію в закладі.

У ході розроблення системи мотивації необхідно дотримуватися таких основних принципів:

- платити за результат або успіх;
- використовувати єдині прозорі правила, що регулюють різницю доходів різних груп і категорій працівників;
- управляти очікуваннями співробітників. Якщо створена система мотивації не виправдовує їхніх сподівань, то вона не працюватиме;
- конкурувати на ринку праці: компенсаційний пакет повинен формуватися з урахуванням пропозицій ключових конкурентів.

Застосування вищезазначених способів буде результативним за умови вирішення керівником таких завдань:

- визначити показники праці, за які ЗНЗ має намір заохочувати співробітників, критерії їх оцінки;
- за результатами прямого опитування виявити основні потреби педагогів і враховувати їх у ході розроблення методів підвищення рівня мотивації;
- встановити правила заохочення педагогів за досягнення конкретного результату;
- забезпечити прийняття всіма працівниками критеріїв оцінки стимулювання шляхом обговорень і спільного вироблення умов заохочення;
- затвердити розроблені правила як офіційну систему стимулювання, шляхом обговорень і спільного вироблення умов заохочення;
- запровадити в практику періодичний аналіз дієвості використовуваних методів

стимулювання і коригування системи за підсумками аналізу [3].

З точки зору працівників процес оцінювання є важливим, оскільки це механізм для підтримки особистого розвитку, вдосконалення діяльності та можливість відвертого діалогу між працівником і безпосереднім керівником щодо якості діяльності, стимулювання та підтримки.

Досвід внутрішнього оцінювання діяльності педагогів має досить значну історію, починаючи з часів соціалістичного змагання в різних сферах, зокрема в освіті. І нині провідні ЗНЗ мають різноманітні системи оцінювання результативності та якості діяльності педагогів. У загальноосвітніх навчальних закладах найчастіше використовується рейтингова система оцінювання діяльності педагогічних працівників.

Метою запровадження рейтингового оцінювання є позитивна мотивація й активізація фахової діяльності співробітників, підвищення результативності праці, підвищення професійної компетентності, диференціація матеріального стимулювання за конкретні результати професійної діяльності.

Для дисертаційного дослідження нами розроблено рейтингове оцінювання діяльності педагогічних працівників, що складається з індикаторів та їх вартості для обрахування рейтингу педагога. До індикаторів віднесено навчальну, наукову, соціально-гуманітарну, інноваційну та міжнародну діяльність. Індикатори підібрано таким чином, щоб педагог будь-якої спрямованості знайшов цікаві та корисні для себе. За участь у зазначених діяльностях педагог набирає бали і залежно від їх кількості отримує, або ні, відповідну грошову премію. Оскільки на сучасному етапі матеріальне стимулювання залишається одним із основних засобів мотивації, то з упевненістю можна сказати, що запропонована рейтингова система оцінювання діяльності педагогічних працівників значно поліпшить мотивацію їхньої діяльності.

До індикатора «навчальна діяльність» входять: викладання матеріалу за результатами семестрового оцінювання, підго-

Актуальні проблеми психології

товка навчального та методичного матеріалу, підручника; розроблення навчальної програми; участь у роботі оргкомітету (журі) олімпіад, конкурсів, турнірів для учнів ЗНЗ.

До індикатора «наукова діяльність» входять: захист дисертації; здобуття вченого звання; підготовка монографії, наукової статті; участь у роботі оргкомітету (журі) наукових конкурсів, турнірів, конференцій, конгресів, семінарів, тижнів, виставок тощо; участь у науково-методичній роботі; керівництво підготовкою учнів до участі в предметних олімпіадах.

До індикатора «соціально-гуманітарна діяльність» входять: класне керівництво; керівництво гуртком (секцією, студією); організація заходу соціально-гуманітарного спрямування на рівні гімназії або міста; участь у заході соціально-гуманітарного спрямування на рівні гімназії або міста; участь у заході профорієнтаційного (фахового) спрямування на рівні гімназії або міста; організація чергування класу; організація та проведення заходу соціально-гуманітарного спрямування на всеукраїнському рівні; організація та про-

ведення заходу соціально-гуманітарного спрямування на міському рівні.

Застосувавши рейтинг у діяльності педагогів гімназії м. Києва, ми побачили, що їхня мотивація до професійної діяльності за визначеним спрямуванням діяльності зросла на 101%. Ми вважаємо, що це відбулося завдяки правильно визначеним засобам підвищення мотивації педагогів. Рейтингове оцінювання засноване на матеріальному способі мотивації, тому можна зробити висновок, що в час економічної нестабільності матеріальне стимулювання спроможне якнайкраще підвищити мотивацію працівників освіти до педагогічної діяльності.

Висновки

Незважаючи на те, що вплив на робітників лише економічними методами не зумовить довгострокового підвищення мотивації до педагогічної діяльності, ми стверджуємо, що матеріальне стимулювання у вигляді запропонованої рейтингової системи оцінювання спроможне якнайкраще мотивувати педагогів у їхній діяльності.

Список використаних джерел

1. Бакурадзе А.Б. Мотивация труда педагогов / А.Б. Бакурадзе. – М., 2005. – 192 с.
2. Вознесенский И. Мотивация педагогов: выбираем пути решения / И. Вознесенский. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zarplata.ru/>
3. Свинаярева А.Д. Рекомендации по повышению уровня мотивации педагогов образовательного учреждения / А.Д. Свинаярева. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.school.mukostroma.ru/>
4. Талтынов С.М. Трудовая мотивация в системе управления человеческими ресурсами: автореферат дис. ... канд. економ. наук / С.М. Талтынов. – Воронеж, 2004.

Експериментальне вивчення професійно важливих якостей охоронника приватного охоронного підприємства

Ю.Л. Вітомський

здобувач,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Науковий керівник:
В.В. Кондрюкова
кандидат психологічних
наук

У статті подано дані експериментального вивчення професійно важливих якостей охоронника приватного охоронного підприємства.

В статье представлены данные экспериментального изучения профессионально важных качеств охранника частного охранного предприятия.

Information of experimental study of professional-important qualities of guards of private guard enterprises is presented in the article

Ключові слова: професійно важливі якості, опитувальник, методика, охоронник.

Постановка проблеми

Специфіка професії приватного охоронника висуває особливі, підвищені вимоги до фізичних, психічних і моральних якостей. Головне місце в структурі професійної діяльності охоронників посідають психогенні фактори: стан апатії-монотонії, з яким працівникові необхідно постійно боротися; неочікувані ситуації, що потребують мобілізованості й активних дій; можливість виникнення конфліктних ситуацій чи протистоянь; дія багатьох подразників одночасно, підвищена відповідальність за прийняті рішення і результати діяльності; раптовість виникнення складних ситуацій; значний обсяг інформації; небезпека для життя та здоров'я тощо. Невідповідність між вимогами та ступенем розвитку психологічних і психофізіологічних якостей призводить до виникнення високої нервово-психічної напруженості, спричиняючи зниження надійності професійної діяльності, підвищуючи при цьому рівень захворювань працівників психосоматичними та психогенними розладами. Це свідчить про те, що охоронники приватних охоронних підприємств є особливою професійною категорією людей з певними фізичними, психофізіологічними й особистісними якостями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Багато вчених присвятили свої роботи висвітленню психофізіологічних та психологічних аспектів охоронної діяльності, зокрема, Б. Бовін, І. Бородін, В. Варламов, М. Виноградов, А. Єрмачков, В. Зінченко, В. Казміренко, Л. Колодкін, Ю. Лазарєв, В. Лебедев, Г. Ложкін, Б. Ломов, В. Медведєв, Н. Мягкіх, Ж. Половнікова, П. Пригунов, О. Столяренко, Л. Тимофєєв, Ю. Шиделко, В. Шепітько та інші. Систему підбору кадрів до поліцейських органів розкрито в працях зарубіжних авторів: Дж. Вогна, Г. Каца, Х. Морріса, Дж. Страттона, Р. Таннехілла, Я. Уествуда. Вітчизняні фахівці, зокрема, дослідили психологічні особливості підбору кадрів для приватних охоронних підприємств: О. Балинська, О. Бандурка, В. Демченко, Ю. Кравченко, О. Кретчак, В. Олефір, А. Павліченко, О. Тур'ян та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Особлива увага до професійно-психологічного відбору охоронників приватних охоронних підприємств зумовлена збільшенням в останні роки кількості нападів на об'єкти охорони та зростанням вимог до особистісних якостей і вмінь приват-

них охоронників. Аналіз вказаних та інших наукових праць у галузі юридичної психології, психології діяльності в особливих умовах показує, що донині важливі проблеми психологічного добору фахівців-охоронників приватних охоронних підприємств не були предметом окремого, самостійного, комплексного спеціального теоретичного вивчення та узагальнення.

Формулювання цілей статті

Метою статті є обґрунтування діагностичного інструментарію та методів дослідження професійно важливих якостей охоронника приватного охоронного підприємства.

Виклад основного матеріалу дослідження

Здійснення професіографічного дослідження передбачає встановлення меж і результатів впливу структури, змісту та умов діяльності на особистість професіонала-охоронника. На цій основі формується уявлення про реальну психограму фахівця як складову професіограми, у якій відображаються професійно-важливі якості на рівні критеріально визначених психологічних особливостей працівників, умінь та навички, необхідні для успішного виконання завдань, покладених на охоронників приватних охоронних підприємств.

Роботу з визначення професійної придатності розподіляють на кілька етапів [1]:

- визначення професійних вимог до особистості;
- підбір психологічних методик;
- розроблення критеріїв професійної придатності;
- експериментальна перевірка ефективності розроблених рекомендацій.

Виконання різних професійних завдань, видів діяльності забезпечується різними психологічними якостями структури особистості та потребує певного їх сполучення. Тому важливим етапом у розробленні системи діагностики та прогнозування професійної придатності є обґрунтування фахових вимог до особистості, зумовлених особливостями певної діяльності. З цією метою використовують різні методичні підходи [2]:

- емпірико-експериментальний, що

ґрунтується на масовому психологічному обстеженні спеціалістів різного рівня професійної придатності, з наступним визначенням шляхом аналізу кореляційних відносин найбільш інформативних психологічних показників і, відповідно, професійно-важливих якостей;

- збір та узагальнення думок експертів, найбільш кваліфікованих спеціалістів, у результаті чого визначається перелік професійних вимог до особистості, але без достатнього їх обґрунтування;

- застосування діяльнісного методу та складання на цій основі психограми.

Найбільш складним і відповідальним у процесі визначення професійної придатності є етап підбору психологічних методик. Так, Б.М. Теплов зазначає, що існує багато різноманітних способів успішного виконання будь-якої діяльності [3], його положення отримують подальший розвиток у гіпотезі Б.Ф. Ломова, який вважає, що забезпечення професійних вимог здійснюється не шляхом локального порівняння з ними окремо взятих здібностей, а цілісним способом організації на будь-якому рівні активності [4].

Аналіз процедури професійно-психологічного відбору охоронників різних приватних охоронних підприємств дав змогу визначити в ній елементи традиційного підходу [5, с. 11-17], до якого відноситься комплексне дослідження особистості приватного охоронника за допомогою різноманітних психологічних методів психодіагностики. На рис. 1 ми відобразили методи, що застосовуються в ході проведення професійно-психологічного відбору охоронників приватних охоронних підприємств.

Якщо профвідбір розглядати як процедуру, в результаті якої приймається рішення про фахову придатність кандидата, то при дослідницькому відношенні до об'єкта необхідно враховувати характер і умови цієї процедури. Тобто розроблення концепції фахового добору не повинна бути абстрактною, а обов'язково конкретною та узгодженою з визначеними умовами. Окрім цього, процедура відбору повинна містити певні етапи, відображені

Рис.1. Методи дослідження особистості охоронника

Рис. 2. Етапи професійно-психологічного відбору

нами на рис. 2.

Вихідні вимоги до масиву обстежуваних полягали в наявності:

- 1) фізичного та психічного здоров'я;
- 2) характеристик щодо успішності (або неуспішності) професійної діяльності, затверджених експертними оцінками безпосередніх керівників;
- 3) оптимального психологічного та фізичного стану на момент обстеження.

Психодіагностичний дослідницький комплекс становлять психологічні методики, орієнтовані на виявлення визначених професійно-важливих якостей згідно з модельними уявленнями та експертним оцінюванням.

Вивчення індивідуально-психологічних якостей і властивостей особистості приватних охоронників, їх характерологічних рис на особистісному рівні здійснено нами на основі 16-факторного опитувальника Р. Кеттелла. Окрім цього, було використано багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (О. Маклаков, С. Чермянін).

Значущі кореляційні зв'язки у дослідженні виявлено за 12 шкалами опитувальника Р. Кеттелла. Вони, як притаманні всьому масиву піддослідних, є значущими за 4 шкалами залежно від віку і за 9 – залежно від стажу на посаді приватного охоронника. Однак спрямованість коре-

ляційних зв'язків різна. Так, за шкалою А («відкритість – замкненість») виявлено позитивну кореляцію в групі досвідчених фахівців як за віком ($r = +0,335$), так і за відповідним стажем ($r = +0,339$). Шкала В («конкретність – абстрактність мислення») має від'ємну кореляцію з віковими характеристиками досліджуваних фахівців ($r = -0,293$) та стажем на посаді охоронника ($r = -0,421$). Стосовно шкали С («емоційна рухливість – толерантність») у дослідженні виявлено від'ємну кореляцію в групі з відповідним стажем більше 3-х років ($r = -0,361$). Шкала Е («підлеглість – незалежність») позитивно корелює з тими ж групами піддослідних ($r = +0,312$, $+0,407$ відповідно). Така ж залежність коефіцієнтів кореляції за шкалою Н («невпевненість – сміливість») ($r = +0,313$), але стосовно віку.

Виявлено достатньо значну від'ємну кореляційну залежність між шкалою G («недобросовісність – нормативність поведінки») у групі зі стажем на посаді приватного охоронника більше 3-х років ($r = -0,413$). Позитивна кореляційна залежність виявлена між шкалою N («дипломатичність – прямолинійність») у вищевказаній групі піддослідних ($r = +0,283$). Однакова знакова спрямованість кореляції існує за шкалами І («жорсткість – чутливість»), L («довірливість – підозріливість»), Q1 («консерватизм – радикалізм») та за шкалою Q3 («низький – високий самоконтроль») залежно від стажу на посаді та віку приватного охоронника ($r = +0,330$, $+0,345$, $+0,393$ та $+0,349$ відповідно). За шкалою Q4 («розслабленість – напруженість») обраховано позитивну кореляцію залежно від віку піддослідних ($+0,357$) та позитивну залежність показників цієї ж шкали зі стажем на посаді досвідчених фахівців ($r = +0,249$).

Виявлене означає, що з віком та набуттям професійного досвіду, поряд із нормативністю поведінки з'являється деяка легковажність, зменшується значимість почуттів в оцінці реальності, посилюється відвертість взаємин із оточуючими, комунікабельність і терпимість до небажаних впливів. З іншого боку, якщо з віком

у групі, що має стаж менше 3-х років на посаді, домінує самоконтроль, схильність до ризикованих рішень, прямолинійність, то в групі з відповідним стажем більше 3-х років спостерігається тенденція до емоційної нестабільності, обережності, розміреності та дипломатичності поведінки, а також деяка тривожність. Цій же групі притаманна конкретність мислення, зорієнтованість на традиційність прийомів і способів діяльності, деякий консерватизм і критичність особистісної позиції.

У процесі порівняння показників структури особистості в групі успішних та неуспішних приватних охоронників було виявлено суттєву різницю за 7 шкалами опитувальника. Групі успішних притаманні такі якості, як: винахідливість, гнучкість, зібраність, відповідальність, розважливості, точність, обережність, терпимість, критичність мислення, поінформованість, організованість. Вони балакучі, розкуті, відкриті, легко встановлюють контакт з іншими людьми, враховують думки інших, добре адаптуються до соціального середовища, завжди коректні з оточуючими. Для них характерна емоційна зрілість, стриманість і стійкість моральних принципів. Групі неуспішних працівників притаманна відсутність вказаних якостей або наявність протилежних їм.

Вищезазначене дає змогу обґрунтовано пропонувати як відповідні критерії професійної придатності щодо особистісних якостей приватних охоронників за конкретними шкалами такі числові дані:

- відкритість – замкненість (А) – 7-9 балів;
- інтелектуальні можливості (В) – 3-6 балів;
- емоційна рухливість (С) – 7-9 балів;
- домінантність – залежність (Е) – 5-6 балів;
- безтурботність – обережність (F) – 5-6 балів;
- піддатливість почуттям – нормативність (G) – 8-10 балів;
- невпевненість – соціальна сміливість (Н) – 6-8 балів;
- м'якосердність – суворість (I) – 4-5 балів;

підозріливість – довірливість (L) – 4-6 балів;
 мрійливість – практичність (M) – 4-5 балів;
 дипломатичність – прямолінійність (N) – 6-7 балів;
 упевненість – тривожність (O) – 4-6 балів;
 консерватизм – радикалізм (Q1) – 6-7 балів;
 високий самоконтроль – низький самоконтроль (Q2) – 4-5 балів;
 самоконтроль, дисциплінованість (Q3) – 6-8 балів;
 розслабленість – мобілізованість (Q4) – 3-5 балів;

Кореляційний аналіз показників опитувальника «Адаптивність» (О. Маклаков, С. Чермянін) не виявив позитивного зв'язку з наявністю досвіду роботи на посаді приватного охоронника ($r = -0,357$), але значний зв'язок було встановлено щодо успішності діяльності ($r = +0,364$). Працівники, які допускали недбалість у роботі, випадки недисциплінованості та відсутності сумлінності в процесі виконання професійних обов'язків, мали значно менші показники за факторами нервово-психічної стійкості, адаптивних здібностей і моральної нормативності. На відміну від них, приватні охоронники, які мали високі показники за визначеними вище факторами цієї методики, швидко адаптувалися до нових умов діяльності, легко й адекватно реагували на будь-які позаштатні ситуації, у їхній роботі не було конфліктів і суперечок з колегами, керівництвом або громадянами.

Результати тестування приватних охоронників за методикою багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптив-

Таблиця 1

Результати обстеження приватних охоронників за методикою «Адаптивність»

Фактор	Приватні охоронники	
	«успішні»	«неуспішні»
достовірність (Д)	3,0/1,1	5,4/3,8
НПС	8,7/1,2	5,4/1,4
КЗ	8,5/1,3	6,4/1,8
МН	8,6/1,4	4,9/1,8
ОАП	7,1/1,6	2,8/1,7

ність» наведено в табл. 1.

Таким чином, критеріальні частини прогнозування нервово-психічної нестійкості та особистісного адаптивного потенціалу, які повинні бути покладені в основу діагностики професійної придатності, мають такий вигляд:

достовірність (Д) – 0-4 бали;
 нервово-психічна стійкість (НПС) – 7-9 балів;
 комунікативні здібності (КЗ) – 7-9 балів;
 моральна нормативність (МН) – 7-9 балів;
 особистісний адаптивний потенціал (ОАП) – 6-8 балів.

Висновки

Вивчення особистості приватних охоронників за допомогою обраних методик допомогло опрацювати психограму охоронника приватного охоронного підприємства з конкретними критеріальними частинами, тобто конкретними цифровими показниками, що характеризують особистісні якості фахівця.

Список використаних джерел

1. Бодров В.А. Психологическое исследование проблемы профессионализации личности / В.А. Бодров // Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала: [сб. науч. работ / науч. ред. В.А. Бодров]. – М. : Ин-тут психологи АН СРСР, 1991. – С. 3-26.
2. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности / В.А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2001. – 511 с.
3. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий / Б.М. Теплов. – М. : Наука, 2003. – 259 с.
4. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 449 с.

Актуальні проблеми психології

5. Толочек В.А. Проблемы современной психологии труда / В.А. Толочек. – М. : РАГС, 2001. – 90 с.
6. Основные виды деятельности и психологическая пригодность к службе в системе органов внутренних дел : [справочное пособие] / под ред. Б.Г. Бовина, М.И. Уцких, О.Д. Сафронова. – М. : Акад. управл. МВС РФ, 1997. – 334 с.
7. Половникова Ж.Ю. Формирование психологической готовности сотрудников охраны к осуществлению профессиональной деятельности: дис... канд. психол. наук : 19.00.01 / Харьковский нац. ун-т внутр. дел. – Харьков, 1998.
8. Федоткин С.Н. Основы охранной деятельности: [Практич. пособ. для сотрудников негосударственных охранных организаций] / С.Н. Федоткин. – М. : Изд-во НЦ ЭПАС, 2002. – 304 с.

До проблеми класифікації неповнолітніх правопорушників

О.В. Коноплицька
здобувач,
Навчально-науковий
інститут психології,
менеджменту, соціальних
та інформаційних
технологій ХНУВС
Науковий керівник:
І.В. Жданова
кандидат психологічних
наук, доцент кафедри
загальної психології та
педагогіки ННІ ПМСІТ
ХНУВС

У статті розглянуто основні типології та класифікації неповнолітніх правопорушників. Досліджено уявлення працівників органів внутрішніх справ щодо різних категорій неповнолітніх правопорушників, схожості їх психологічних якостей.

В статье рассмотрены основные типологии и классификации несовершеннолетних правонарушителей. Исследованы представления сотрудников органов внутренних дел о различных категориях несовершеннолетних правонарушителей, схожести их психологических качеств.

The article reviews the main typology and classification of juvenile offenders. Analyzed the idea of workers' of Department Internal Affairs similarity of psychological characteristics of various categories of juvenile offenders.

Ключові слова: *типологія, класифікація, особистість неповнолітнього правопорушника, правопорушення.*

Постановка проблеми

Головним соціальним призначенням правоохоронних органів, пріоритетним напрямом їх багатофункціональної діяльності є профілактика правопорушень серед підлітків. Вивчення схожості психологічних якостей різних категорій неповнолітніх правопорушників допоможе знайти підходи до особистості, дасть змогу вирішити низку окремих завдань, що сприятиме їх перевихованню та профілактиці правопорушень серед підлітків, а також організації оперативно-розшукових заходів з виявлення, припинення та розкриття злочинів, вчинених неповнолітніми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Однією з форм наукового аналізу психологічної реальності є класифікація її проявів. Численні спроби дослідників систематизувати та класифікувати неповнолітніх правопорушників та вчинені ними діяння дали на сьогодні чималий спадок.

В юридично-психологічній літературі вказується на необхідність чіткого розмежування понять «типологія» та «класифікація». Вважається, що перше узагальнює сукупність типових для всіх або чітко визначених груп соціально-психологіч-

них особливостей, у той час як друге розділяє неповнолітніх правопорушників на групи згідно з одноразовою, індивідуальною ознакою [1]. Класифікація є стійкою групою об'єктів, що досліджуються за їх окремими ознаками, та будується на жорсткій градації груп і підгруп, кожна з яких займає чітко фіксоване місце. Типологія ж не має такої жорсткої диференціації. Вона дає змогу виділити з усієї різноманітності протиправних проявів та осіб, які вчинили правопорушення, найбільш характерні типи. Розглядаючи соціальний тип, оцінюється не лише конкретна особа в ряді багатьох її характеристик, а й уся сукупність існуючих відносно стійких властивостей, якостей особистості [1].

На думку іноземних науковців (Бренан, Рош, Квеклі, Моріс, Гіббонс, Маршалл, Грант, Мегарджи), класифікація неповнолітніх правопорушників повинна охоплювати сім критеріїв: різнобічний аналіз популяції правопорушників, однозначні операційні визначення категорій, надійність категоризацій, дійсні відмінності між типами, чуттєвість до змін, можливість лікування та економічність у використанні [3].

У юридичній літературі широко використовуються класифікації, що мають характеристики за:

Актуальні проблеми психології

- соціально-демографічними ознаками: стать (чоловіки, жінки);
- даними інтенсивності та характеру злочинної діяльності (повторність, у групі, в організованій групі);
- даними про стан особи в момент здійснення злочину (алкогольне сп'яніння, наркотичне збудження) [8].

Кримінологічні типи неповнолітніх правопорушників Ю.В. Александров, А.П. Гель, Г.С. Семаков поділяють на три умовні групи.

Для першої характерна диференціація неповнолітніх правопорушників залежно від характеру особистісно-мотиваційних якостей, що проявляються у вчиненому правопорушенні: особливо небезпечні; насильники; корисливі; ті, що здійснили правопорушення проти суспільного порядку, необережні правопорушники.

Виходячи лише з мотиваційних критеріїв, деякі автори виділяють:

- корисливий тип – йому властивий мотив особистого збагачення (крадіжки, розбої, шахрайство);
- престижний тип – корисливий тип, який, крім збагачення, іде на правопорушення для завоювання авторитету в групі;
- насильницький тип – для нього характерні такі правопорушення: убивства, зґвалтування, нанесення тілесних ушкоджень;
- сексуальний тип – правопорушники, винні в зґвалтуваннях або інших статевих злочинах на ґрунті сексуальних спонукань.

Типологічні групи неповнолітніх правопорушників побудовані також за характером «антисоціальної спрямованості та ціннісних орієнтацій»:

- негативно-знехтувальне ставлення до особистості та її найважливіших благ;
- корисно-власницькі тенденції, пов'язані з ігноруванням права власності;
- індивідуалістичне ставлення до різних соціальних установок;
- легковажно-безвідповідальне відношення до соціальних цінностей та своїх обов'язків [1].

Друга група об'єднує типології, які диференціюють неповнолітніх правопо-

рушників за характером взаємодії криміногенної особи з різним ступенем вираження протиправної поведінки з факторами ситуації вчинення правопорушення або залежно лише від ступеня вираження криміногенних викривлень особистості. Прикладом такої типології можна вважати варіант (для неповнолітніх правопорушників), коли розрізняють два основних типи: криміногенний і випадковий. У свою чергу, криміногенний тип поділяється на три підтипи:

- послідовно криміногенний (формується в мікросередовищі, де норми та права систематично порушуються);
- ситуаційно-криміногенний (характеризується порушенням моральних норм і вчиненням правопорушень незлочинного характеру);
- ситуаційний (характерна незначна присутність «негативних елементів») [1].

Третя група об'єднує типології, що вибирають критерієм типологізації соціальну спрямованість особистості:

- професійний тип (найнебезпечніший тип особи, до якого належать професійні злочинці й особливо небезпечні рецидивісти; характерний внутрішній потяг до вчинення повторних злочинів і створення власними зусиллями ситуацій, що сприяють вчиненню злочинів);
- звичний тип (характерна значна деформація структури соціальної спрямованості; наявний низький рівень правосвідомості, відсутність чітких меж між моральним і аморальним, поняттями «можна» та «не можна»);
- нестійкий тип (не характерна наявність стійких і значних деформацій структури спрямованості особистості; компоненти негативної та позитивної спрямованості приблизно однакові, що може сприяти як послабленню, так і посиленню протиправної поведінки);
- необережний тип із присутнім мінімумом негативної спрямованості (характерне легковажне ставлення до соціальних норм, що регулюють поведінку в суспільстві; можуть вчинятися, як правило, нетяжкі злочини як умисно, так і з необережності).

- випадковий тип (характерна позитивна соціальна спрямованість, без деформації з боку негативного компонента, має стійкий рівень правосвідомості, злочини вчинено виключно через тиск критичної життєвої ситуації. Це, як правило, злочинні дії, вчинені у стані сильного душевного хвилювання, спричиненого неправомірними діями потерпілого, або з перевищенням меж необхідної оборони) [1].

Запропоновані типології особистості можна застосовувати, на думку авторів, до будь-якої категорії неповнолітніх правопорушників, тобто вони є універсальними.

Щодо характеристики неповнолітніх правопорушників, то наукові дослідження в юридичній психології, соціальній психології стверджують, що їм властиві певні біологічні та психологічні особливості. До них відносять: відсутність життєвого досвіду, незавершеність формування соціальних установок; підвищену навіюваність, високий рівень конформізму; орієнтацію на неформальну групу, прагнення в ній самоутвердитися; демонстрування своєї незалежності; відверто зневажливе ставлення до моральних і правових норм; злочинну «романтику», готовність взяти на себе чужу провину; плазування перед авторитетом рецидивістів; втрату почуття відповідальності за свої вчинки; орієнтування на хвилинну втіху. Особи, які вчиняють протиправні дії в ранньому віці, згодом важче піддаються виправленню і становлять основний резерв для рецидивної злочинності. І, навпаки, чим раніше вжити профілактичних заходів щодо підлітків, які вчинили дрібні правопорушення, тим простіше не допустити формування в них кримінальної спрямованості [8].

Заслуговує на увагу класифікація неповнолітніх правопорушників, запропонована психологом А.Ф. Лазурським на початку XX століття. Визначаючи типи, він виходив із:

- 1) природних психологічних можливостей;
- 2) особливостей соціального пристосування особистості до дійсності.

Згідно з цими ознаками науковець виз-

начав три рівні особистості: нижчий, середній та вищий. На кожному з них визначаються так звані чисті типи, змішанні та збочені. Для кримінальної психології важливе значення мають збочені типи нижчого рівня (злочинні особистості). Так, А.Ф. Лазурський до збочених типів відносить:

- пасивний тип, що виступає у вигляді двох різновидів: а) апатичний, який характеризується байдужо-в'ялим ставленням до всього оточуючого, відсутністю яскраво виражених інтересів та потреб; б) безвольно-боязкий, що легко піддається навіюванню, з переважно пригніченим настроєм;

- тип умисного егоїста;
- афективно-збочений тип;
- активно-збочений тип (вирішує питання за допомогою сили): а) неупорядкований, що характеризується рішучістю, енергією; б) зосереджено-жорстокий, який не зупиниться навіть перед убивством [9].

П'ять груп підлітків-правопорушників виділяє Д.І. Фельдштейн.

Представники першої характеризуються наявністю низки примітивних, аморальних потреб і антигромадських поглядів та уявлень. Вони егоїстичні, озлоблені, агресивні, свідомо скоюють правопорушення, не бажають працювати. Для виправлення поведінки потрібно залучати їх до суспільно-корисних трудових справ, використовуючи властиву їм завзятість у досягненні поставленої мети, прагнення до першості, частково усвідомлене почуття їхньої соціальної неповноцінності.

Друга група – підлітки з деформованими потребами, які наслідують представників першої групи. Вони індивідуалісти, пригноблюють слабких. Щоб їх перевищувати, потрібно змінити середовище та звичні форми поведінки, висловлювати довіру до них, схвалювати їхні досягнення, виробляти вміння не лише підкорятися, а й командувати.

У підлітків третьої групи є як деформовані, так і позитивні потреби й погляди. Але останні не стали регуляторами їхньої поведінки. Егоїзм і слабкодухість прирікають їх на асоціальні вчинки. Корисною для них у вихованні є ритмічна та напружена

трудова діяльність, що дає їм можливість проявити себе і самоутвердитися.

До четвертої групи належать підлітки, які не вірять у себе.

Представники п'ятої групи – випадкові правопорушники. Вони слабовольні й нестійкі перед поганим впливом. У підлітків двох останніх груп важливо пробудити інтерес до нормального життя, створити перспективу особистості й тим самим підвести до включення в корисну трудову діяльність. Їм необхідні постійна колективна робота в належному темпі, систематичний контроль і оцінка їхньої діяльності, особиста відповідальність, активна участь у змаганнях [10].

Чимало сучасних учених розробляють класифікацію злочинців, виходячи з характеристик спрямованості особистості. Так, Г.М. Мінковський бере за основу ступінь вираження злочинної спрямованості (включаючи систему установок) та виділяє чотири типи неповнолітніх правопорушників: зі злочинною спрямованістю, з негативною спрямованістю особистості, з нестійкою особистісною спрямованістю та з позитивною спрямованістю. Ця класифікація фіксує основні варіанти можливої спрямованості особистості правопорушників, відображає процес поступового формування соціально-негативних рис особистості, перехід від одиничних відхилень до ланцюгових, коли протидіючі заходи є несвоєчасними або недостатньо інтенсивними [6].

Існує й низка інших критеріїв для класифікації правопорушників. Так, М.І. Єнікєєв за ступенем соціальної дезадаптації розрізняє два види особистості злочинця: антисоціальна особистість (особа, яка неодноразово вчиняла правопорушення на основі стійкої антисоціальної спрямованості – тип «злісного» злочинця); асоціальна особистість (особа, яка вчинила злочин уперше на основі загальної асоціальної спрямованості – несоціалізований, «менш злісний» тип правопорушника). На психорегуляційній основі дослідник виділяє тип особистості правопорушника, що характеризується дефектами психічної саморегуляції (особа, що

вчинила злочин уперше внаслідок випадкового збігу обставин; скоєний злочин є випадковим для неї, пов'язаним із окремими дефектами саморегуляції; особа не змогла простояти кримінальній ситуації; її особливістю є низький рівень самоконтролю, ситуативна обумовленість поведінки). За ціннісно-орієнтаційною спрямованістю особистості учений виділяє такі групи правопорушників:

1) правопорушники з антисоціальною, корисливою спрямованістю (корисливо-господарча підгрупа правопорушників: злодії, шахраї);

2) правопорушники з антисоціальною, корисливо-насищенією спрямованістю (особи з корисливими посяганнями, що поєднуються з насиллям над особистістю);

3) злочинці з антигуманною, агресивною спрямованістю (особи з у край зневажливим ставленням до життя, здоров'я, особистою перевагою над іншими людьми) [5].

Аналізуючи причини протиправної поведінки неповнолітніх, В.Л. Васильєв виділяє чотири типи правопорушників, для яких суспільно небезпечно діяння є:

- випадковим, що протиставляється загальній спрямованості особистості;

- можливим із урахуванням загальної нестійкої особистісної спрямованості, але ситуативним з точки зору приводу та ситуації;

- результатом загальної негативної орієнтації особистості, що обумовлює вибір середовища, проведення вільного часу та безпосереднього варіанта дій підбавдьорвань «злочинних авторитетів»;

- результатом злочинної установки особистості [4].

Бельський П.П. запропонував класифікувати неповнолітніх правопорушників за їх антисуспільною поведінкою на такі групи:

- такі, що активно бажають задовольнити свої елементарні та низькі потреби;

- слабохарактерні, які піддаються впливові інших людей;

- мрійники;

- такі, що скоїли свої дії під впливом істерії чи психопатії;

- морально та розумово дефективні [6].

В основі класифікації неповнолітніх правопорушників для визначення міри впливу на них визначено критерії, що відображають деструктивність і несформованість соціальних рис особистості, відповідальних за змістову сторону поведінки. Можливим є різний рівень моральної занедбаності особистості й нездатність до правильної (у рамках законслухняності та правосвідомості) вибіркової поведінки. Педагогічна і соціальна занедбаність знаходить своє віддзеркалення в оцінці підлітком можливих наслідків правопорушення або в оцінці фактично здійсненого вчинку та вжитих відносно цього заходів, коли правопорушення вже скоєно і за нього покарано [7].

Не вирішені раніше частин загальної проблеми

Різноманіття правопорушень передбачає поділ їх, класифікацію за певними групами та видами з огляду на низку характеристик і особливостей. Різні класифікації поширюються на правопорушників, що скоїли протиправне діяння, ураховуючи їхній вік, стать, соціальне становище тощо. Досить часто неповнолітніх правопорушників класифікують за видами злочинів, скоєних ними, що відображено в певних наукових категоріях: «особистість корисливого злочинця», «особистість насильницького злочинця» тощо. Одним із фрагментів нашого дослідження було вивчення уявлення працівників ОВС щодо доцільності такого розподілу та ступеня схожості психологічних якостей різних категорій неповнолітніх правопорушників.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз основних типологій і класифікацій неповнолітніх правопорушників, дослідження уявлення працівників ОВС щодо різних категорій неповнолітніх правопорушників, схожості їх психологічних якостей.

Виклад основного матеріалу дослідження

Нами було складено анкету для працівників ОВС, що дала змогу вивчити їхню думку стосовно різних категорій неповно-

літніх правопорушників, які вчинили насильницькі, корисливі, адміністративні, корисливо-насильницькі правопорушення. Як відомо, у процесі провадження по кримінальній чи адміністративній справі виділяються не лише питання стосовно справи, тобто обставин вчинення злочину, а й збирається інформація, що входить до предметів доказу, а також фіксуються та вивчаються особливості особистості, яка вчинила правопорушення.

Анкетування було проведено в УМВС України в Рівненській області з працівниками таких підрозділів: кримінальна міліція у справах дітей (КМСД), слідство та дізнання, дільничні інспектори міліції (ДІМ). В анкетуванні взяли участь 120 працівників міліції зі стажем роботи в органах внутрішніх справ від 1 до 28 років. Серед опитуваних співробітників: 85% – чоловіки, 15% – жінки.

Результати анкетування показали, що більшість працівників ОВС (59,3%) категорично вважають, що неповнолітні правопорушники за своїми психологічними якостями не є однорідною групою; 32,2% – схиляються до думки, що неповнолітні правопорушники за своїми психологічними якостями скоріше є однорідною групою; 8,5% – сприймають підлітків, які скоїли протиправні діяння, як однорідну групу й не відокремлюють їх за особистісними якостями.

Схожість психологічних якостей неповнолітніх правопорушників, які вчинили насильницькі, корисливі, корисливо-насильницькі, адміністративні правопорушення, працівники правоохоронних органів оцінили таким чином за 10-ти бальною шкалою (полюси відповідей: 10 – повністю схожі, 1 – повністю не схожі): корисливе та корисливо-насильницьке – 6,7 бала; насильницьке і корисливе – 5,6 бала; насильницьке та корисливо-насильницьке – 5,4 бала; адміністративне і насильницьке – 4,8 бала; адміністративне та корисливе – 4 бали; адміністративне і корисливо-насильницьке – 3,4 бала. Згідно з отриманими результатами найбільшу схожість для працівників ОВС мають неповнолітні, які вчинили корисливі та ко-

рисливо-насильницькі правопорушення. Відповідно найменшу схожість – особи, які вчинили адміністративні та корисливо-насильницькі правопорушення.

На переконання 52,5% працівників ОВС, неповнолітній правопорушник у майбутньому виправиться, стане законослухняною та правосвідомою людиною. Також 44,1% працівників органів внутрішніх справ відзначають, що особистість неповнолітнього правопорушника відрізняється від особистості законослухняної та правосвідомої людини негативним змістом ціннісно-нормативної системи та стійкими психологічними особливостями, які мають криміногенне значення та є специфічними саме для неповнолітніх правопорушників. Ця специфіка їх психології – один із факторів вчинення правопорушень, що зовсім

не є психологізацією причин таких діянь, оскільки особливості кожного індивіда формуються під впливом тих соціальних відносин, в які він був включений, тобто мають соціальне походження.

Висновки

З огляду на отримані результати дослідження можемо констатувати:

- працівники ОВС не вважають неповнолітніх правопорушників однорідною групою за їх психологічними якостями;
- на думку працівників ОВС, найбільшу схожість мають особистості неповнолітніх, які скоїли корисливі та корисливо-насильницькі правопорушення, а найменшу – особистості неповнолітніх, які вчинили адміністративні та корисливо-насильницькі протиправні діяння.

Список використаних джерел

1. Александров Ю.В., Гель А.П., Семаков Г.С. Криминология: курс лекцій / Ю.В. Александров, А.П. Гель, Г.С. Семаков. – К. : МАУП, 2002. – 295 с.
2. Беличева С.А. Основы превентивной психологии / С.А. Беличева. – М. : РИЦ Консорциума «Социальное здоровье России», 1993. – 198 с.
3. Блэкборн Р. Психология криминального поведения / Р. Блэкборн. – С.-Пб. : Питер, 2004. – 496 с.
4. Васильев В.Л. Юридическая психология: учебник для вузов / В.Л. Васильев. – С.-Пб. : Питер, 2005. – 695 с.
5. Еникеев М.И. Юридическая психология: учебник / М.И. Еникеев. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 517 с.
6. Ковальчук З.Я. Особливості психології особистості неповнолітнього правопорушника / З.Я. Ковальчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – 2008. – №1. – С. 175-183.
7. Коновалова В.Е., Шепитько В.Ю. Основы юридической психологии: учебник; изд. второе / В.Е. Коновалова, В.Ю. Шепитько. – Харьков : Одиссей, 2006. – 352 с.
8. Курс криминології: Особлива частина / під ред. О.М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 480 с.
9. Лазурский А.Ф. Классификация личностей / А.Ф. Лазурский // Психология индивидуальных различий. Хрестоматия / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – М. : ЧеРо, 2000. – 776 с.
10. Фельдштейн Д.М. Психология воспитания подростка / Д.М. Фельдштейн. – М. : Знание, 1978. – 54 с.

Управлінське спілкування як складова діяльності керівника проектів

М.С. Кутас
здобувач,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Науковий керівник:
І.В. Сингаївська
кандидат психологічних
наук, доцент

У статті подано загальну характеристику поняття «спілкування», розглянуто основні функції та завдання, що стоять перед керівником проектної команди, пов'язані з розвитком людських відносин; окреслено управлінські якості керівника, необхідні для налагодження комунікативного процесу.

В статті представлена обшая характеристика понятия «общение», рассмотрены основные функции и задачи, стоящие перед руководителем проектной команды, связанные с развитием человеческих отношений; определены управленческие качества руководителя, необходимые для налаживания коммуникативного процесса.

The article under review introduces the main characteristic of communication concept, gives prominence to the main functions and tasks which a chief project manager is confronted with and which are concerned with the human relationships development. Thus the article defines management qualities of a manager necessary for communication process adjustment.

Ключові слова: управлінське спілкування, психологічні труднощі спілкування, сторони спілкування, комунікативна компетентність.

Постановка проблеми

Від особистості керівника та його управлінських здібностей залежить якість керування колективом та організацією в цілому, оскільки людський фактор відіграє вирішальну роль у цьому процесі. Стабільність прибутку організації та її існування знаходяться у прямій залежності від якісного керівництва. Управлінець несе відповідальність за розвиток організації, саме він повинен справлятися із зовнішніми змінами та ризиками, незалежно від сфери діяльності організації.

На сучасному етапі соціальні психологи вважають, що предметом праці керівника є не лише інформація, накази, управлінські рішення, а й система відносин у трудовому колективі. Відповідно, ефективність роботи підприємства залежить від цієї системи та використання трудового потенціалу колективу [7, с. 34]. Тому управлінське спілкування є фактором, що забезпечує процес налагодження відносин між керівником і підлеглими. Одна з найважливіших функцій керівника проектної

команди – організація ефективної комунікаційної взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Комунікації в організації є обов'язковим процесом, без якого неможливе здійснення управлінської діяльності. Виконуючи будь-яку функцію управління, керівник здійснює ділове спілкування.

Поняття «комунікативна компетентність» як узагальнена комунікативна властивість особистості, що включає розвинені комунікативні здібності та сформовані вміння й навички міжособистісного спілкування, знання про основні його закономірності й правила, прямо чи у зв'язку з дослідженням інших проблем розглядаються в роботах О. Бодалева, Ю. Ємельянова, В. Кан-Калика, О. Киричука, Я. Коломийського, О. Крилова, Н. Кузьміної, І. Ладанова, А. Панфілової, Л. Петровської, В. Сластьоніна, В. Семиченко, Н. Тарасевич, Т. Яценко та інших. Більшість учених вважають комунікативну компетентність вагомим складовою професійної компе-

тентності, що має в кожному виді діяльності свою специфіку.

Комунікативна компетентність керівника є основою життєзабезпечення кожної фірми, організації, підприємства і становить живу тканину його діяльності, вимагає чіткого орієнтування в професійній ситуації, виборі саме тих засобів спілкування, які є для її розв'язання найбільш ефективними [9, с. 5].

Зима Н.Г. класифікувала психологічні труднощі спілкування у трудовій діяльності та виділила найпоширеніші у цій сфері: комунікативні – відсутність або спотворення інформації як по горизонталі, так і по вертикалі в трудовому колективі; інтерактивні – низький рівень професійного спілкування, що проявляється саме в процесі спільної праці. Кривцова С.В. розглянула складнощі спілкування у трудовій діяльності на прикладі сфери обслуговування, у якій виявила надлишок рольового спілкування та дефіцит міжособистісного, суб'єкт-суб'єктного спілкування [2].

Одним із шляхів подолання всіх перелічених труднощів і бар'єрів у спілкуванні керівника є оволодіння навичками та вміннями ефективного спілкування [7, с. 41].

Мовлення керівника повинно відповідати певним вимогам: грамотне вимовляння слів, коректна побудова фраз, уміння логічно правильно вибудувати висловлювання, зв'язність мовлення, відсутність ненормативної лексики, оптимальний підбір слів серед ряду синонімів, адекватна артикуляція, упевненість і відповідний темп мовлення.

Невід'ємним компонентом культури мовлення керівника є вимога інформаційної насиченості повідомлення. Обсяг висловлювання повинен відповідати кількості інформації, що включена в нього. Мовлення керівника буде ефективним, якщо воно попередньо сформульоване в ідеальному плані, а вже потім – вербальному; якщо воно лаконічне та структурно просте, і та кож емоційно забарвлене [7, с. 41].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Важливою психологічною проблемою є відповідь на запитання, які ж особистісні якості повинна мати людина, щоб кваліфіковано здійснювати функції управління. Керівник проекту безпосередньо несе відповідальність за якість розроблення та успіх упровадження прийнятої в організації стратегії управління, будує плани, визначає не лише, що і коли робити, але хто і як виконуватиме задумане (управління персоналом), установлює робочі процедури стосовно всіх стадій управлінського циклу. Одне з найголовніших завдань керівника проекту – ефективна організація праці його команди. Мистецтво керівника проявляється не лише в координуванні, налагодженні комунікацій і напряду діяльності підлеглих, а й у вмінні делегувати їм повноваження, у відповідальності, наданні права висловлювати та відстоювати власну думку, зберігаючи за собою функцію контролю. Більшість проблем, що постають перед керівником проектної команди, пов'язані саме з людським фактором. Працюючи у колективі, він повинен постійно виконувати функції інформування, мотивування, виховання та контролю. Тобто, пріоритетною функцією керівника є управлінське спілкування як основа налагодження всіх процесів діяльності команди.

Основною умовою успішності спілкування є відповідність поведінки людей очікуванням один від одного. Це іноді закінчується взаємною ворожістю, виникненням міжособистісних конфліктів, причини яких можуть бути найрізноманітнішими, наприклад, нездоланні смислові бар'єри, що перешкоджає ефективній взаємодії керівника та підлеглих.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення ролі управлінського спілкування у процесі діяльності керівника проектної команди.

Вклад основного матеріалу дослідження

Найвідомішою розробкою, що описує характеристики особистісних якостей уп-

равлінця, є праця Р. Стогділла, у якій узагальнено дані понад 3500 досліджень. Він виділяє такі управлінські якості:

- домінантність як здатність і потреба впливати на інших людей, підкоряти їх своїй волі;

- упевненість керівника в собі, що є стабілізатором його особистих зусиль, своєрідним стержнем і перепоною для зовнішніх впливів; недостатність упевненості призводить до втрати самостійної лінії поведінки;

- емоційна стабільність, важливість якої базується на механізмі виникнення відображених станів, за якими стан лідера індукується на підлеглих, а тому негативні стани, що можуть виникати у менеджера через його низьку емоційну стабільність, відображатимуться і підсилюватимуться в станах підлеглих;

- стресостійкість;

- креативність;

- прагнення до досягнень;

- підприємливість (дві останні мають причиново-наслідковий зв'язок);

- відповідальність, надійність у виконанні завдань;

- незалежність особистості як протистояння «тискові зверху» і зіткненню думок;

- комунікабельність, що є аспектом більш загальної особистісної якості – соціабельності. Це здатність будувати міжособистісні відносини, а також потреба в установленні широких соціальних контактів. Вона лежить в основі комунікативної та організаційної функцій, що є головними у структурі управлінської діяльності [9, с. 23-24].

Комунікативна функція керівника вбудована в тканину всіх управлінських функцій, вона виступає засобом їх реалізації та взаємної координації. Ефективність її здійснення проявляється у взаємному задоволенні членів організації результатами ділового спілкування та залежить від комунікативної компетенції кожного і, перш за все, керівника [9, с. 4].

Основними комунікативними вміннями керівника є:

1. Уміння провести ділову бесіду (під час прийому на роботу, звільнення, кон-

сультування, делегування, контролю).

2. Уміння провести нараду.

3. Уміння говорити привселюдно.

4. Уміння вести переговори.

Сучасний спеціаліст повинен у повному обсязі засвоїти комунікативну техніку, ступінь володіння якою становить чи не найголовніший критерій професійної придатності. Його професійний портрет, із урахуванням володіння цією технікою, називають комунікативною професіограмою. Тобто, спеціаліст, як професіонал, повинен уміти:

- формулювати цілі та завдання спілкування;

- організовувати спілкування й управляти ним;

- розглядати скарги та заяви;

- формулювати запитання і давати конкретні відповіді;

- володіти навиками та прийомами, тактикою і стратегією спілкування;

- проводити ділові наради тощо;

- аналізувати конфлікти та вирішувати їх;

- доводити й обґрунтовувати, аргументувати і переконувати, досягати згоди і приймати рішення, вести бесіду, дискусію, діалог, переговори;

- за допомогою слова здійснювати психотерапію, знімати стрес, позбавляти співбесідника почуття страху, коректувати його поведінку, оцінки.

Уміння говорити, слухати та розуміти, ненав'язливо переконувати, створювати довірливі відносини, щиро співчувати співрозмовникові – усе це елементи комунікативної професіограми [3, с. 10-11].

У повсякденні люди часто не знають справжніх причин поведінки співрозмовника і встановлюють їх, беручи за основу схожість із діями іншого індивіда або на основі власних мотивів поведінки, що можуть виникнути або виникали в минулому в аналогічних ситуаціях.

Критеріальний апарат оцінки комунікативних характеристик особистості може бути представлений такими якісними показниками:

1. Комунікабельність (визначаються комунікативні та організаторські здатності

особистості) – показник комунікативної сторони спілкування.

2. Сумісність і спрацьованість (визначаються рівні сумісності та спрацьованості індивіда під час спільної діяльності, у групі) – показники інтерактивної сторони спілкування.

3. Толерантність (визначається ступінь толерантності у відносинах індивіда з групою, іншими людьми) – показник перцептивної сторони спілкування (соціальної міжособистісної перцепції) [1, с. 85].

Серед переліку здатностей випускника вищого навчального закладу з кваліфікацією «Магістр з управління проектами», що вимагаються, однією з головних вважається здатність до ефективної комунікаційної взаємодії, у тому числі засобами сучасних інформаційних технологій. Тобто, випускник повинен мати такі вміння:

- переконувати, аргументувати, вести конструктивні переговори, плідні дискусії, полеміку; толерантно ставитися до протилежних думок, критично – до тенденційної інформації, брати участь у дискусіях;
- доводити інформацію до виконавців, тримати їх у курсі справ, зацікавлювати у вирішенні проблем;
- готувати та проводити публічні виступи в аудиторіях різного типу; відчувати аудиторію;
- ефективно використовувати невербальні засоби спілкування;
- протидіяти маніпуляції, долати бар'єри спілкування, спілкуватися з «важкими» людьми;
- добирати та використовувати психолого-педагогічні технології у професійній та інших сферах життєдіяльності;
- підтримувати врівноважені відносини з найближчим побутовим оточенням.

Команди, яким доручається виконання тих чи інших проектів, часто не досягають успіху через проблеми комунікації. Усе частіше такі групи складаються зі спеціалістів різноманітних профілів. Їх стилі, або уподобання в роботі, також відрізняються. Для успіху необхідним є розуміння загальної системи, особливо, коли наближаються строки виконання роботи і збільшуються затрати.

Щоб звести до мінімуму проблеми спілкування, керівник проектної команди повинен розробити своєрідну мову роботи в команді, що дасть змогу подолати існуючі бар'єри та непорозуміння, прискорюючи хід діяльності людей. Вона приносить користь як постійним колективам, так і тимчасовим групам, які займаються реалізацією окремих проектів.

Команди, що складаються зі спеціалістів різноманітних профілів, або процес-групи, період існування яких іноді вимірюється кількома місяцями, нині все частіше зустрічаються в багатьох організаціях. Таким командам необхідно ефективно працювати від початку реалізації проекту, тому своєрідна мова роботи в команді також має першорядне значення.

Серед факторів, що охоплюють усі аспекти роботи команд у кожній організації, чітко розрізняють вісім робочих функцій і одну всеохоплюючу сферу координаційної діяльності під назвою «формування зв'язків»:

- консультування: збір інформації та відповідна звітність;
- новаторство: генерування ідей та експериментування з ними;
- стимулювання: вивчення і надання можливостей;
- розвиток: оцінка та планування складних напрямів діяльності;
- організація: організація персоналу та ресурсів;
- виробництво: випуск і доставка продукції;
- контроль: перевірка та ревізія договорів і технологічних процедур;
- підтримка досягнутого рівня: забезпечення дотримання та збереження стандартів і цінностей;
- формування зв'язків: координування та інтеграція діяльності інших людей [5, с. 6].

Будь-хто, очільник колективу чи керівник проекту, виконує роль керівника якоїсь маленької організації. Усі функції, що реалізуються у великій організації, такою ж мірою характерні для команди чи окремого проекту. За умови формування керівником достатньо стійких зв'язків

можна уникнути багатьох проблем під час роботи над проектом як соціального, так і технологічного характеру.

Для досягнення поставленого завдання керівник проектної команди повинен дбати не лише про підтримання зв'язків усередині команди а й налагоджувати контакти із зацікавленими сторонами проекту – споживачами, клієнтами, постачальниками, іншими колективами. Тобто, основна увага керівника проекту повинна зосереджуватися на виконанні таких завдань:

- проводити аналіз усіх функціональних сфер колективної роботи;
- залучати до участі у своїй діяльності людей з інших підрозділів компанії з метою отримання консультацій;
- спонукати співробітників виходити за рамки своїх безпосередніх обов'язків, надаючи інформацію іншим групам про те, як вони працюють;
- намагатися переносити всі успішні методи роботи у свою команду;
- акцентувати увагу на зовнішніх зв'язках з іншими підрозділами, одночасно зміцнюючи внутрішні зв'язки;
- прислухатися до потреб споживачів і клієнтів як своєрідної вихідної точки для формування зв'язків та вдосконалення обслуговування [5, с. 119-120].

Переважає більшість дослідників використовуює такі поняття, як: «спілкування», «комунікація», «управлінське спілкування», «ділове спілкування», «службово-ділове спілкування». На думку науковців, спілкування – це специфічний вид діяльності, багатовимірний і багаторівневий процес, що тісно пов'язаний із системою суспільних і виробничих відносин; об'єктивний спосіб життєдіяльності індивіда; спосіб реалізації соціальних відносин, що здійснюються через безпосередні чи опосередковані контакти, у які особистості й групи вступають у процесі їхньої соціальної життєдіяльності (К.А. Альбуханова, Г.М. Андрєєва, В.С. Заслуженюк, А.Б. Коваленко, Л.Е. Орбан-Лембрик, В.А. Семиченко, А.М. Бандурка). Зарубіжні науковці більше уваги приділяють комунікативній складовій спілкування (В. Джон Сміт, Гарі Деслер, Рон Людлоу, Фергус

Пантон, М.А. Робер, Ф. Тільман). Проте всі вони погоджуються з тим, що спілкування відіграє значну роль у засвоєнні особистістю нових знань і досвіду, формуванні на цій основі мотиваційно-ціннісних моделей поведінки для подальшої реалізації та розвитку особистих можливостей [6, с. 5].

Перелік функцій керівника, що пов'язані з людськими відносинами, пропонує О.В. Кострікін:

- функція пізнання, яка полягає у вивченні людей, групи, організації, їх внутрішнього та зовнішнього середовища, актуальної ситуації управління діяльністю;
- прогнозування, що полягає у встановленні головних напрямів зміни та динаміки керованих характеристик підлеглих;
- проектування, тобто визначення місії, цілей, завдань організації, програмування і планування діяльності колективу;
- інформування, формування, визначення структури комунікаційних мереж інформації, необхідної для обміну діяльністю;
- мотивування, як раціонального впливу на сукупність внутрішніх і зовнішніх джерел, умов і чинників активізації та формування спрямованості діяльності підлеглих;
- розподілу повноважень, тобто розмежування прав і відповідальності персоналу за прийняття та реалізацію управлінських рішень;
- організації як побудови в просторі та часі спільної діяльності підлеглих;
- навчання, передачі необхідних знань, навичок і вмінь персоналу організації;
- розвитку людського капіталу (доцільне перетворення та використання психологічних характеристик і здібностей особистості й колективу);
- оцінювання (формування та використання норм і стандартів спільної діяльності для визначення рівня її розвитку, відповідності цілям організації);
- моніторингу (спостереження відповідності фактичного стану спільної діяльності цілям організації);
- коригування (внесення необхідних

змін у цілі, програму управління діяльністю підлеглих) [4, с. 87].

Ділове спілкування можна розглядати в єдності трьох його сторін:

- як обмін інформацією (комунікативна сторона спілкування);
- як взаємодія (інтерактивна сторона спілкування);
- як сприйняття людьми один одного (перцептивна сторона спілкування).

Засоби комунікативного спілкування можна поділити на вербальні (словесні) – передача інформації, та невербальні – передача ставлення до партнера зі спілкування.

Невербальна поведінка слугує засобом вираження психічного стану людини. Невербальні засоби спілкування включають:

- кінесичні – зорове сприйняття рухів іншої людини, що виконують виразно-регуляторну функцію спілкування;
- засоби спілкування, пов'язані з голосом (просодика та екстралінгвістика);
- такесичні – тактильний вплив;
- проксемічні – просторова орієнтація

[8, с. 167].

Функцією вербальних засобів спілкування є передача інформації, що здійснюється за допомогою мови. При цьому частково спотворюється зміст інформації. Адекватність сприйняття інформації багато в чому залежить від наявності або відсутності комунікативних бар'єрів:

- інформаційно-дефіцитний бар'єр – механічний обрив інформації, а тому її спотворення;
- заміщувально-спотворюючий бар'єр – надання отриманій інформації іншого значення, частіше виникає, коли передача відбувається через кількох людей – ретрансляторів;
- фонетичне нерозуміння – різні мови, діалекти спілкування, дефекти дикції та мовлення, неправильна його граматична побудова;
- семантичний бар'єр – розбіжності в системах значень (тезаурусах) учасників спілкування (жаргон, сленг, цитати, мовні звороти);
- стилістичний бар'єр – невідповідність

стилю мовлення комунікатора та ситуації спілкування (або стилю мовлення та психологічного стану);

- логічний бар'єр – логіка міркування комунікатора є занадто складною для реципієнта або здається йому неправильною, суперечить властивій йому манері доведення (жіноча, чоловіча, дитяча логіка);

- соціально-культурні розбіжності – соціальні, політичні, релігійні, професійні розбіжності, що визначають ступінь авторитету комунікатора для реципієнта і відповідно ступінь уваги до запропонованої інформації.

Обсяг втрати інформації визначається:

- досконалістю людського мовлення;
- повнотою і точністю втілення думки у фрази;
- наявністю чи відсутністю довіри до співрозмовника;
- особистими цілями та прагненнями;
- співпадінням чи неспівпадінням словникового запасу.

Окрім чистої інформації, повідомлення несе особистісний зміст – скарга, труднощі вирішення проблеми, успіхи [8, с. 169].

Успішність ділового спілкування багато в чому залежить від умінь слухати (можна слухати, але не чути). До типових помилок відносять:

- перебивання співрозмовника;
- поспішні висновки;
- квапливі заперечення;
- поради, яких не просили.

Комунікативні навички можна розвивати і вдосконалювати. Керівник проектної команди повинен їх мати, оскільки йому необхідно постійно розвивати і підтримувати на належному рівні відносини всередині команди, спілкуватися як з усіма, так і з окремими представниками, вислуховувати скарги і давати поради. Керівник проекту не може ігнорувати проблеми, оскільки саме він має вчасно вирішувати конфліктні ситуації. Лідер повинен не лише вислуховувати своїх підлеглих, а й чути, розуміти їх. До того ж, за умови виникнення будь-яких комунікативних бар'єрів, а таке трапляється доволі часто,

оскільки члени проектної команди – це зазвичай люди різних професій і складу характеру, керівник проекту повинен уміло та швидко вирішити проблемну ситуацію з мінімальною затратою часу і максимальною ефективністю задля запобігання повторові подібних помилок.

Головний зміст спілкування – вплив на партнера, взаємодія, що може бути орієнтована на контроль і розуміння. Стратегія «контролера» – прагнення контролювати, володіти ситуацією, поведінкою інших, бажання домінувати. Стратегія «розуміючого» – намагання зрозуміти ситуацію та поведінку інших, бажання краще взаємодіяти, уникати конфліктів, тобто дотримуватися рівності партнерів.

З приводу того чи іншого предмета здійснюється спілкування, характер якого визначається відкритістю чи закритістю предметної позиції:

- відкритість спілкування – здатність висловити свою точку зору на предмет і готовність урахувати позиції інших;
- закритість спілкування – нездатність або небажання розкривати свої позиції, свою точку зору на предмет спілкування;
- змішані типи спілкування – а) одна зі сторін намагається з'ясувати позицію іншої, не розкриваючи своєї; б) один із співрозмовників відкриває партнерові свої позиції, розраховуючи на допомогу і не цікавлячись його думкою.

Під час вибору позиції необхідно враховувати:

- ступінь довіри до партнера;
- можливі наслідки відкритості спілкування.

Проте характер спілкування керівника проектної команди повинен характеризуватися саме відкритістю предметної позиції, бо лише в такому разі члени команди йому довірятимуть, намагатимуться докласти якомога більше зусиль, що буде значним внеском не лише в розвиток відносин усередині команди, а й сприятиме вчасному виконанню завдань, передбачених проектом.

У процесі спілкування можна виділити етапи:

1. Встановлення контакту – спонукання

співрозмовника до спілкування і створення максимуму можливостей подальшого ділового обговорення та прийняття рішень. Необхідно продемонструвати доброзичливість і відкритість у спілкуванні, переконатися у відкритості чи закритості партнера, а також не вступати в контакт, якщо співбесідник чимось зайнятий, розпочинати розмову словами «ви», «ти», а не «я», «ми».

2. Етап орієнтації допомагає визначити стратегію і тактику ділового спілкування, розвинути інтерес до нього, запросити партнера до бесіди.

3. Активне обговорення питання у невимушеній атмосфері. З урахуванням самооцінки партнера, яку можна підвищити або знизити, і правильного розподілу ролей за принципом «домінування – підлеглість» можливі:

- «пристосування зверху» – випрямлена поза з підборіддям, що паралельне землі; повна відсутність контакту очей; повільне мовлення з витриманими паузами; нав'язування співрозмовникові визначеної дистанції;
- «пристосування знизу» – занижена поза; постійний рух очима знизу вгору; швидкий темп мовлення; надання ініціативи партнерові;
- «пристосування на рівних» – синхронізація темпу мовлення; регулювання гучності мовлення; встановлення симетричного обміну поглядами.

Для обговорення проблеми необхідними є вербальні навички: уміння слухати та вміння говорити.

4. Прийняття рішення – визначається попереднім етапом та витікає з нього.

5. Вихід із контакту – з метою створити хороші останні враження (образ), що впливатиме на подальші ділові відносини [8, с. 170-171].

Інтерактивна сторона спілкування відіграє також надзвичайно важливе значення для керівника проектної команди, оскільки йому потрібно постійно взаємодіяти не лише з членами команди, а й із замовником, організатором і спонсорами проекту, від яких залежить належне фінансування та вирішення доленосних для проекту пи-

тань. Керівник проекту повинен схилитися до регулярного отримання відгуків від членів команди про виконану роботу (уміння слухати й аналізувати), обмінюватися інформацією з командою про необхідність внесення змін до плану проекту та про результати праці.

До того ж, керівник виконує роль посередника в процесі взаємодії з організатором проекту та замовником. До функціональних обов'язків першого належить не лише розроблення, а й отримання схвалення стратегічного плану проекту замовником, що передбачає вміння правильно подати результат своєї роботи, переконати у правильності своїх дій. Те ж стосується передачі кінцевого продукту замовникові.

Американський психолог Дж. Брунер експериментально довів, що сприйняття предметів і людей залежить від індивідуально-особистісних та соціокультурних факторів (соціальне походження, соціальний статус людини).

Соціальне сприйняття – це цілісний образ іншої людини, що формується на основі оцінки її зовнішнього вигляду та поведінки. Психологічні механізми будуть різними при сприйнятті незнайомих людей або людей, з якими вже відбувалося спілкування: у першому випадку – механізми міжгрупового спілкування, у другому – міжособистісного спілкування.

Основа сприйняття незнайомих людей – соціальна стереотипізація, тобто сприйняття явищ або людей як представників тієї чи іншої соціальної групи. Майже кожна доросла людина, яка має досвід спілкування, здатна за зовнішністю, одягом, манерою говорити і поведінкою достатньо точно визначити соціально-психологічні характеристики: риси характеру, вік, соціальну версту, професію. Образ партнера, що створюється, – регулятор подальшої поведінки.

Правильність та ефективність спілкування залежать від того, з ким воно відбувається. Люди, які вступають у спілкування, не рівні за соціальним статусом, життєвим досвідом, інтелектуальним потенціалом. При сприйнятті незнайомих

людей можна припуститися помилок, зумовлених низкою факторів.

Під дією фактора переваги можлива недооцінка або переоцінка партнера. Якщо людина має якості, важливі для свого співбесідника, то її можуть переоцінити чи навіть приписати їй нові, насправді відсутні чесноти. Якщо ж людина не має якихось, на думку співрозмовника, важливих якостей, то її зазвичай недооцінюють, позитивні риси можуть залишитися поза увагою партнера.

Фактор привабливості – схильність переоцінювати зовнішньо привабливу людину та недооцінювати непривабливу. Привабливість – це не лише індивідуальне враження, а й соціальний атрибут, оскільки знаки привабливості змінюються в різних епохах, соціальних і національних групах. Експериментально доведено, що красиві люди сприймаються як більш розумні, добрі, товариські, аніж некрасиві.

Фактор ставлення до нас – люди, які добре до нас ставляться, оцінюються вище, аніж ті, які ставляться до нас погано. Ми схильні вище оцінювати людину, якщо її думка є ближчою до нашої.

Психологічними механізмами сприйняття людей, з якими вже зустрічалися, є:

- ідентифікація – уподібнення себе комусь; поставити себе на місце іншого і визначити, як учинив би хтось у подібній ситуації;
- емпатія – розуміння на рівні почуттів, прагнення відгукнутися на проблему іншої людини;
- рефлексія – усвідомлення індивідом того, як він сприймається партнером зі спілкування [8, с. 172].

Керівник проектної команди, у якого добре розвинена перцептивна сторона спілкування, уміє справедливо оцінити своїх підлеглих, допомогти їм у вирішенні складних ситуацій, запобігти затримці роботи над проектом унаслідок можливих непорозумінь серед членів команди. Об'єктивно сприймаючи підлеглих, керівник правильно делегує їм повноваження, розуміючи, хто за що відповідає і на що спроможний.

Загалом, на кожному з етапів управ-

ління проектом (підготовка, планування, виконання, завершення) успіх виконання та взаєморозуміння з командою, організатором, замовником і спонсором великою мірою залежать від добре розвинених комунікативної, інтерактивної та перцептивної сторін спілкування керівника проекту.

Висновки

Процеси управління персоналом будь-якої організації обов'язково супроводжуються інтерперсональною, або міжособистісною, взаємодією. Важливим для управління є врахування того, що специфічною рисою міжособистісних відносин є їх емоційна основа, завдяки чому такі відносини можна розглядати як фактор психологічного клімату групи, а також урахування тієї обставини, що вони розкриваються і реалізуються у спілкуванні. Водночас спілкування є найважливішим інструмен-

том впливу суб'єктів управління, серцевиною управлінської діяльності з позиції психології.

Таким чином, можемо уточнити визначення управлінського спілкування як складової професійної компетентності керівника проектною команди. Управлінське спілкування керівника проекту – це не лише володіння навиками взаємодії з оточуючими людьми та вміння працювати у групі, ознайомленість із соціальними ролями, а й уміння формувати зв'язки, тобто координувати та інтегрувати діяльність інших людей, правильно подавати інформацію, уникаючи появи будь-яких комунікативних бар'єрів, уміння оцінити своїх підлеглих з метою правильного делегування повноважень кожному членові команди та вміння взаємодіяти як усередині свого колективу, так і з зовнішніми учасниками проекту.

Список використаних джерел

1. Батаршев А.В., Алексеева И.Ю., Мойорова Е.В. Диагностика профессионально важных качеств / А.В. Батаршев, И.Ю. Алексеева, Е.В. Мойорова. – С.-Пб. : Питер, 2007. – 192 с.
2. Бодалев А.А. Психология общения / А.А. Бодалев / Академия педагогических и социальных наук; Московский психологическо-социальный ин-т. – М. : 1996. – 256 с.
3. Измайлова М.А. Деловое общение: учебное пособие. – 2-е изд. / М.А. Измайлова. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2009. – 252 с.
4. Кострікін О.В. Професійно важливі якості керівника як чинник ефективної управлінської діяльності : дис. канд. психол. наук : 19.00.03 / О.В. Кострікін / Українська інженерно-педагогічна академія. – Харків, 2010. – 228 с.
5. Маргерисон Чарльз Дж. «Колесо» командного управління: Путь к успеху через систему управления командой ; пер. с англ. / Чарльз Дж. Маргерисон. – Днепрпетровск: Баланс Бизнес Букс, 2004. – 208 с.
6. Назаренко В.О. Психологічні умови розвитку комунікативної компетентності керівників Державної прикордонної служби України : автореф. дис. канд. психолог. наук : 19.00.09 / В.О. Назаренко / Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2007. – 19 с.
7. Психологія праці та управління. Збірник наукових праць VI Міжнародної науково-практичної конференції / відп. ред. О.В. Киричук; упорядн. : О.В. Киричук, В.Ф. Колесникова, І.І. Шелест, Л.І. Матвієнко, О.П. Смирнова, Я.Ц. Зелінська. – Ч. 2. – К. : ІПК ДСЗУ, 2009. – 202 с.
8. Статив Ж.Г. Управленческая психология: учебное пособие / Ж.Г. Статив. – М. : МГИУ, 2004. – 212 с.
9. Черевко В.П. Формування комунікативної компетентності майбутнього менеджера у процесі професійної підготовки : дис. канд. психол. наук : 19.00.07 / В.П. Черевко / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2001. – 247 с.

Професійна мотивація викладача вищого навчального закладу як психологічна проблема

Ж.В. Севастьянова

аспірант,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Науковий керівник:
І.В. Сингаївська
кандидат психологічних
наук, доцент

У статті подано аналіз досліджень з проблеми професійної мотивації; окреслено компоненти структури професійної мотивації; проаналізовано результати анкетування з метою визначення психологічних особливостей мотивації викладачів.

В статье представлен анализ исследований проблемы профессиональной мотивации; очерчены компоненты структуры профессиональной мотивации; проанализированы результаты анкетирования для определения психологических особенностей мотивации преподавателей.

In the article the author analyses the researches on professional motivation; outlines the components of the structure of professional motivation; presents the results of the investigation aiming to identify the psychological determinants of the professional motivation of teachers.

Ключові слова: професійна діяльність, мотивація, мета, мотив, потреба, «близька» мотивація, «далека» мотивація, суб'єктивний стан напруги, зовнішня мотивація, оптимальний тип, мотиваційний комплекс, позитивний мотиваційний комплекс.

Постановка проблеми

Соціально-економічні зміни, процес глобалізації та інтеграції нині спричиняють необхідність перетворень у всіх сферах життєдіяльності людини. Орієнтація на створення сучасного, інтегрованого у світове та здатного до саморозвитку виробництва є пріоритетом сучасної державної інноваційної політики України [1]. В умовах підвищеної складності перебігу всіх соціально-економічних і психологічних процесів для забезпечення економіки високоефективними кадрами впродовж реалізації інноваційної політики все більшої ваги набуває роль викладача вищого навчального закладу, який сприяє формуванню професійної компетенції майбутніх фахівців. Ефективність роботи навчального закладу як організації, що надає освітні послуги з підготовки здатних швидко адаптуватися до трансформаційних змін кваліфікованих кадрів, залежить значною мірою від ступеня професійної вмотивованості викладача.

Мотивація – це процес мобілізації поведінки та підтримки прагнення щодо

досягнення цілей організації. Ми знаємо, що особа є вмотивованою тоді, коли вона фактично доклала зусиль для досягнення цілей. Мотивація – складний процес, що містить у собі широкий діапазон поведінкових моделей [2].

У зв'язку з цим, актуальною проблемою психологічної науки є саме професійна мотивація. Структура та психологічні особливості професійної мотивації, важелі, що спонукають викладача до ефективної професійної діяльності та розвитку, потребують ретельного вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження мотивації здійснювалися багатьма вітчизняними та закордонними вченими. Уперше в статті «Чотири принципи достатньої причини» А. Шопенгауер вводить термін «мотивація», який пізніше використовуватимуть вчені для пояснення поведінки людей і тварин [3]. Мотивацію, у цілому, розуміють як складний механізм співвіднесення особистістю зовнішніх і внутрішніх спонукальних факторів поведінки, що визначає виникнення, спря-

мування, а також спосіб здійснення нею діяльності.

Багатовекторність і складність проблеми обумовлена множинністю підходів до розуміння мотивації як чинника активності й одночасно як системи спонукань будь-якої діяльності фахівця. Так, К. Мадсен і П. Янг розглядають мотивацію як сукупність факторів, що визначають поведінку. Цього ж погляду дотримуються Ж. Годфрур, С.С. Занюк, І.П. Манюха, В.Д. Шадріков, М.І. Шевандрін. Учені К.К. Платонов і В.І. Ковальов вказують, що мотивація – це сукупність мотивів, які визначають конкретні форми діяльності або поведінки людини [4]. Як процес психічної регуляції конкретної діяльності мотивація розглядається М.Ш. Магомедовим-Еміновим. Про сукупну систему процесів, що відповідає за спонукання та діяльність, говорить В.К. Вилюнас. Досліджуючи мотивацію, Є.П. Іл'їн визначає її як процес формування мотиву [3].

Можна зробити висновок, що дослідження мотивації в сучасній психологічній науці базуються на двох підходах: змістовно-ієрархічному та процесуально-динамічному. Перший розглядає мотивацію як сукупність факторів або мотивів, що обумовлюють поведінку людини. Другий – як механізм формування мотиву, процес, динамічне утворення.

У межах змістовно-ієрархічного підходу до мотивації виявляються мотиви, що обумовлюють виникнення і протікання тієї чи іншої діяльності. Підхід дає змогу відповісти на запитання, що саме, які змістовні чинники мотивують особистість або що спонукає людину до дій.

З позиції вищезазначеного підходу мотивацію розглядали окремі зарубіжні вчені. Так, опираючись на власний досвід клінічного психолога, А. Маслоу [5] розробив теорію індивідуальної мотивації. У своїй моделі ієрархії потреб він класифікує потреби людей у вигляді піраміди з основними фізіологічними на нижньому рівні та потребою в самоактуалізації на її вершині. Клейтон Альдерфер, експериментально вивчивши модель А. Маслоу, не погоджується з приземленістю ієрархії.

Дослідник вважає, що водночас може бути актуалізовано кілька потреб і це залежить від культурного середовища. Відповідно до теорії двох факторів Ф. Герцберга існує дві різних групи робочих факторів. Одна – мотиваційні (внутрішні), що мотивують і задовольняють працівників. Інша група – гігієнічні фактори (зовнішні), що можуть допомогти запобігти невдоволенню. Загальний висновок теорії полягає в тому, що мотивація пов'язана з можливістю особистісного зростання та заснована на потребі в ньому [6]. Досліджуючи трудову мотивацію, Д. МакКлелланд і Дж. Аткинсон виявили дві основні групи мотивів: «досягнення успіху» та «уникнення невдач». Змістовно-ієрархічний підхід до мотивації також розглядають Толмен, Макгрегор та інші.

Вітчизняні автори в руслі змістовно-ієрархічного підходу до вивчення мотивації зазначають, що «співвідношення між діями людини та причинами, які зумовлюють та пояснюють ці дії, описує поняття мотивації. Це певна структура факторів (мотивів, емоційних переживань, очікувань, намагань тощо), які спричиняють ту чи іншу форму активності особистості, спрямовану на зовнішній світ, явища індивідуального «Я» або інші рівні існування сущого» [7]. Класифікація мотивів діяльності виступає важливою проблемою в межах змістовно-ієрархічного підходу до мотивації.

Процесуально-динамічний підхід розглядає мотивацію як внутрішнє спонукання особистості до того чи іншого виду активності (діяльності, спілкування, поведінки), що пов'язана із задоволенням певної потреби. Тут містяться відповіді на запитання, як саме відбувається спонукання людини, як саме відбувається стимулювання, спрямування та закінчення дії.

У літературі серед процесуальних теорій зарубіжних авторів найбільш часто згадується теорія очікувань В. Врума. Відповідно до неї мотивація відбувається в результаті навмисного вибору участі в діяльності з метою досягнення результатів, що заслужовують на увагу [8]. Модель «Рубікону», запропонована Х. Хекхаузенем, є

найбільш цілісною моделлю процесуальних теорій сьогодення. У своїй теорії автор зазначає, що процес спонукання до дії або процес самої дії можна розділити на чотири фази мотивації та вольового акту [6]. Відповідно до теорії справедливості С. Адамса задоволення і мотивація працівника залежать від того, наскільки об'єктивно співробітники розглядають ставлення до себе в порівнянні з колегами. Теорія стверджує, що співробітники формують певні уявлення про результати, які вони демонструють на робочих місцях, і внески, які вони роблять для отримання цих результатів [2]. Сотні досліджень про цілі Е. Локк і Г. Латам об'єднали в теорію постановки цілей і виконання завдань. Серед найбільш відомих процесуальних теорій можна виділити модель мотивації Л. Портера і Е. Лоулера. Одним із перших розглянув мотивацію як процес, що спрямовує та спонукає цілеспрямовану поведінку, К. Левін. Процесуальний підхід до розгляду психічних явищ послідовно впроваджував С.Л. Рубінштейн. Згідно з позицією вченого процес є основною формою існування психічного. Мотивація розглядається ним із процесуальної точки зору [9]. У руслі цього підходу також проводилися дослідження мотивації К.О. Абульхановою-Славською, В.Г. Асєвим, В.К. Вілюнасом.

У працях дослідників найчастіше згадуються три структурні компоненти процесу мотивації: потреба, мета і мотив. У відповідній літературі подано низку класифікацій потреб, описано процеси формування цілей і наведено багато різних переліків мотивів. Класифікацію потреб А. Маслоу доповнили Д. МакКлелланд і Ф. Герцберг стосовно професійної діяльності людей в організаціях. Так, Д. МакКлелланд доповнив цю класифікацію, ввівши поняття «потреба у владі», «потреба в успіху» (прагнення до досягнень) і «причетності». Гігієнічні та мотивуючі фактори виділив Ф. Герцберг [10]. Учені Е. Кірхлер і К. Родлер зазначають, що потреба – це стан дефіциту, що управляє поведінкою та когніціями так, щоб із їхньою допомогою задовольнити потребу. При цьому мотиви

розглядаються як спонукальні стимули до дії [6]. Визначальну роль потребам у формуванні мотивації надає у своїх працях О.В. Леонт'єв. На його думку, джерелом активності виступають саме потреби, а мотив учений розуміє як «... те об'єктивне, в чому певна потреба конкретизується в певних умовах і на що спрямовується діяльність як на те, що її спонукає» [11, с. 292]. Також О.В. Леонт'єв визначає роль мети в структурі діяльності. Автор підкреслює, що, на відміну від мотивів, мета завжди усвідомлена. Якщо мотив виконує функції спонуки, то дії, що реалізують діяльність, є спрямованими на мету. При цьому на більш високих щаблях розвитку діяльності роль спільної мети виконує усвідомлений мотив, який перетворюється завдяки його усвідомленості в мотив-мету [11]. Отже, мета – це ідеальний образ, який у свідомості задовольняє потребу, що виникла і буде досягнута в майбутньому за допомогою певної дії.

Про співвідношення мотиву й мети діяльності, яке полягає в тому, що мотив виступає причиною постановки тих чи інших цілей, говорить С.С. Занюк [12]. Як зазначає Т.С. Кудріна, «мотивом може стати тільки усвідомлена потреба й тільки в тому разі, якщо задоволення цієї конкретної потреби, багаторазово проходячи через етап мотивації, безпосередньо переходить у дії. У цьому плані будь-які психічні явища можуть виступати як мотиви поведінки тільки за умов, якщо у відповідному суб'єктивному й об'єктивному середовищі кожне з них перетворюється на потребу, а її задоволення стає звичкою» [13, с. 389]. Учений Є.П. Ільїн розглядає мотиви, пов'язані з професійною діяльністю, та виділяє три їх групи: а) мотиви трудової діяльності; б) мотиви вибору професії; в) мотиви вибору місця роботи. Низку мотивів трудової діяльності визначає В.А. Ядов, серед яких престиж професії, зміст праці, можливість розвитку кар'єри та підвищення кваліфікації становлять «мотиваційне ядро» особистості. Саме воно визначає професійну спрямованість і активність [14]. Отже, на основі проведеного аналізу літератури можна зазначи-

ти, що останні дослідження вітчизняних і закордонних учених у сфері мотивації спрямовані на вивчення саме професійної мотивації фахівців різних галузей.

На думку науковців, у процесі трудової діяльності мотиваційна сфера особистості зазнає певних змін. Так, досліджуючи динаміку розвитку мотиваційної структури суб'єкта діяльності, В.Д. Шадріков установив, що цей процес має два спрямування:

1) загальні мотиви знаходять свій предмет у трудовій діяльності;

2) спостерігається динаміка мотивів професійної діяльності, що виражається в появі нових та еволюції деяких попередньо діючих мотивів, у зміні значущості окремих мотивів, їх структури [15].

Зміни, яких зазнає структура мотивів професійної діяльності, також виявили дослідження В.А. Ядова, А.Г. Здравомислова, В.І. Ковальова, А.К. Маркової, О.М. Плюща та інших учених.

Серед вітчизняних дослідників професійну мотивацію вивчали Л.М. Карамушка, В.А. Семиченко, Е.В. Винославська, В.М. Сич, О.А. Гульбас, Ж.П. Вірна, Т.В. Панчук, О.І. Бондарчук, Н.Ю. Худякова, К.О. Кальницька та інші. Професійну майстерність педагога, стимули та мотиви їхньої освіти вивчали С.Г. Вершловський, Ф.М. Гоноволін, В.П. Симонов. Так, Ф.М. Гоноволін розглядав мотиви професійної діяльності педагога. Учений виділяє «близьку» і «далеку» мотивацію вчителя. Першу він розуміє як відсутність перспективи, вузькість інтересів. Другу як мотивацію, що зумовлена віддаленими мотивами, передбачає ширші обрії, більшу принциповість педагога і перспективність його праці [16]. Змістову характеристику мотивів удосконалення та труднощі педагогічної діяльності як суб'єктивний стан напруги вчителя вивчала Н.В. Кузьміна. Нею також розглянуто мотиви вибору професії, її вдосконалення, інтерес і ступінь задоволеності професією та процесом діяльності [17]. Питання творчого потенціалу особистості вчителя досліджено Ю.М. Кулюткіним, Л.М. Мітіною, Г.С. Сухобською. Ученими також розглядало-

ся питання задоволення потреб учителя в психолого-педагогічних знаннях, психологічні проблеми його професійного розвитку. Проблему вибірковості та її роль у професійному зростанні педагога досліджувала Г.С. Сухобська. Серед найважливіших чинників педагогічної творчості С.О. Сисоєва виділила специфічні мотиви: необхідність реалізувати своє «Я»; бажання бути визнаним; захопленість своєю кар'єрою; прагнення досягнути найбільшої результативності в конкретних умовах своєї педагогічної праці. Модель мотиваційного компоненту готовності до педагогічної діяльності досліджено О.В. Винославською та Л.І. Ковальновою.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Багатоманітність класифікації мотивів і, зокрема, професійної діяльності свідчить про складність і багатогранність процесу розвитку мотивації. На сьогодні основою будь-якої діяльності є професійні знання, а необхідною вимогою до професійної діяльності є здобуття освіти. Таким чином, спрямованість досліджень на вивчення проблеми мотивації працівників освіти є однією з головних проблем у сучасній психологічній науці. Беручи до уваги соціальну значущість вивчення проблеми мотивації і, зокрема, психологічні особливості професійної мотивації викладачів вищих навчальних закладів, можна зазначити, що в психологічній науці недостатньо вивчені питання стосовно:

- психологічних особливостей мотивації саме викладачів вищих навчальних закладів, що формують професійну орієнтацію майбутніх фахівців;
- складових частин сучасної моделі професійної мотивації викладачів вищих навчальних закладів;
- динаміки розвитку професійної мотивації впродовж викладацької діяльності.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розгляд мотиваційного комплексу професійної діяльності, усіх можливих комбінацій окремих елементів, що відображають його тип, і факторів формування мотиваційного комплексу,

а також характеристика найбільш оптимального та негативного типів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Мотивація професійної діяльності також розглядається вченими з точки зору її впливу на виконання професійних дій. Отже, продуктивним нам видається поділ мотивації на внутрішню та зовнішню. Якщо дії, спрямовані на діяльність, спричинені безпосередньо інтересом особистості до неї та її цінністю, можна говорити про внутрішній тип мотивації. У цьому разі для особистості має значення діяльність сама по собі як явище, спонуки діяльності знаходяться в самому суб'єкті діяльності. Зовнішня розуміється як професійна мотивація, в основу якої покладено прагнення до задоволення інших потреб, що є зовнішніми відносно до змісту самої діяльності. Тобто, діяльність здійснюється під впливом зовнішніх стимулів і детермінанти поведінки знаходяться поза суб'єктом. При цьому, якщо стимул сприймається суб'єктом діяльності як зовнішній, то будь-який стимул визначається як такий.

Для діагностування мотиваційного комплексу викладачів вищих навчальних закладів нами було проведено дослідження за допомогою методики вивчення професійної діяльності К. Замфір у модифікації А. Реана. В основу методики покладено концепцію про внутрішню та зовнішню мотивації. При цьому, зовнішні мотиви диференціюються на зовнішні позитивні та зовнішні негативні. Більш ефективними та бажаними з усіх точок зору вважаються зовнішні позитивні мотиви.

Отримані результати дали змогу виділити показники прояву кожного типу мотивації, а саме: внутрішня мотивація (ВМ), зовнішня позитивна (ЗПМ) та зовнішня негативна (ЗНМ) мотивації. Таким показником прояву кожного типу є число від 1 до 5 (можливо, дріб). Мотиваційний комплекс особистості визначається на основі отриманих результатів. Вид співвіднесеності трьох типів мотивації (ВМ, ЗПМ і ЗНМ) формує мотиваційний комплекс. Найкращим, або оптимальним, мотивацій-

ним комплексом вважаються такі моделі: $ВМ > ЗПМ > ЗНМ$ і $ВМ = ЗПМ > ЗНМ$. До найгіршого поєднання відноситься $ЗНМ > ЗПМ > ВМ$.

За допомогою вищезазначеної методики нами було опитано групу викладачів вищих навчальних закладів із різних регіонів України та близького зарубіжжя (Азербайджан, Грузія, Іран, Казахстан, Македонія, Молдова, Росія, Узбекистан). Викладачам було запропоновано оцінити мотиви професійної діяльності за їх значущістю для кожного учасника за п'ятибальною шкалою. До переліку запропонованих мотивів були включені такі:

1. Заробіток.
2. Прагнення до кар'єрного зростання.
3. Прагнення уникнути критики з боку керівника та колег.
4. Прагнення уникнути можливих покарань і неприємностей.
5. Потреба в досягненні соціального престижу та поваги з боку інших.
6. Задоволення від самого процесу та результату роботи.
7. Можливість більш повної самореалізації саме в цій діяльності.

Опрацювавши результати анкетування та інтерпретували їх відповідно до визначених критеріїв, ми отримали такий результат:

Таблиця 1

Результати анкетування викладачів вузів для виявлення типів мотиваційного комплексу

Тип мотиваційного комплексу	Результати
$ВМ > ЗПМ > ЗНМ$	71,6%
$ВМ > ЗНМ > ЗПМ$	7%
$ЗПМ > ВМ > ЗНМ$	12,5%
$ЗПМ > ЗНМ > ВМ$	1,7%
$ЗНМ > ЗПМ > ВМ$	3,6%
$ЗНМ > ВМ > ЗПМ$	3,6%

Результати анкетування показали, що у 71% суб'єктів опитування виявлено оптимальний (найкращий) тип мотиваційного комплексу, а саме: $ВМ > ЗПМ > ЗНМ$. Тобто, активність викладача із зазначеним мотиваційним комплексом мотивована

саме змістом педагогічної діяльності та прагненням досягнути в ній певних позитивних результатів. Більше того, викладач отримує задоволення як від самого процесу професійної діяльності, так і від результатів, що дає йому змогу повною мірою реалізуватися у професійній діяльності.

Згідно з результатами відповідей 3,6% респондентів мають найгірший тип мотиваційного комплексу, а саме: ЗНМ > ЗПМ > ВМ. Так, зовнішня негативна мотивація переважає зовнішню позитивну та є більшою за внутрішню мотивацію. Це свідчить про те, що діяльність педагога обумовлена мотивами уникання догани та бажанням не осоромитися. У процесі професійної діяльності рівень емоційної нестабільності викладача із вищезазначеним мотиваційним комплексом зростає, оскільки мотиви уникання критики та покарань превалюють над мотивами, пов'язаними з цінністю самої педагогічної діяльності, а також над зовнішньою позитивною мотивацією.

Серед отриманих результатів можна виділити групу викладачів, які мають позитивний вид мотиваційного комплексу. Тобто, у 12,5% опитаних мотиваційний комплекс має таку модель: ЗПМ > ВМ > ЗНМ. Це означає, що внутрішня мотивація хоч і є меншою за зовнішню позитивну, все ж таки переважає зовнішню негативну мотивацію. Таким чином, можна зробити припущення, що модель ЗПМ > ВМ > ЗНМ відноситься до мотиваційного комплексу, що є позитивним типом.

Порівняльний аналіз результатів анкетування дав змогу виявити наявність позитивного мотиваційного комплексу серед викладачів вищих навчальних закладів України. У 15,1% респондентів виявлено мотиваційний комплекс типу ЗПМ > ВМ > ЗНМ, що, на нашу думку, відноситься до позитивних результатів, тоді як серед викладачів вузів близького зарубіжжя ви-

Таблиця 2

Порівняння результатів анкетування викладачів вузів України та близького зарубіжжя для виявлення типів мотиваційного комплексу

Тип мотиваційного комплексу	Результати	
	вузи України	близьке зарубіжжя
ВМ > ЗПМ > ЗНМ	69,6 %	80%
ВМ > ЗНМ > ЗПМ	8,7%	0,1%
ЗПМ > ВМ > ЗНМ	15,1%	0,1%
ЗПМ > ЗНМ > ВМ	0,1%	9,7%
ЗНМ > ЗПМ > ВМ	2,1%	10%
ЗНМ > ВМ > ЗПМ	4,4%	0,1%

явлено дуже незначний показник цього типу, а саме – 0,1%. Також, слід зазначити, що показник найгіршого виду мотиваційного комплексу, а саме: ЗНМ > ЗПМ > ВМ, серед викладачів вузів близького зарубіжжя становить 10%. Крім того, він значно переважає результати зазначеного нами позитивного (ЗПМ > ВМ > ЗНМ) мотиваційного комплексу у викладачів вузів близького зарубіжжя. На нашу думку, це пояснюється соціально-демографічними чинниками, що впливають на формування професійної мотивації та системи цінностей викладачів вищих навчальних закладів близького зарубіжжя.

Висновки

Підсумовуючи дослідження, слід зазначити, що для забезпечення позитивної професійної мотивації викладачів вищих навчальних закладів у процесі професійної діяльності потрібно якомога повніше визначити фактори, які впливають на формування мотиваційного комплексу особистості. Тобто, необхідно врахувати мотиви актуалізації внутрішніх спонук професійної діяльності та задоволення професійних потреб суб'єкта діяльності. Для цього варто ґрунтовно вивчити особливості та динаміку розвитку професійної мотивації. Крім того, визначення демотивуючих факторів, що блокують реалізацію потреб викладачів, та врахування їх у ході формування професійної мотивації також сприятиме забезпеченню позитивних результатів щодо розвитку мотивації в процесі професійної діяльності.

Список використаних джерел

1. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=965-17>
2. DuBrin Andrew J. Fundamentals of organizational behaviour: an applied approach / Andrew J. DuBrin. – Cincinnati, Ohio : «ИТР», 1997. – 300 с.
3. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин. – С.-Пб. : Питер, 2000. – 512 с.
4. Сич В.М. Соціально-психологічні особливості мотивації професійного вдосконалення спеціалістів відділу освіти : дис. ...канд. психол. наук / В.М. Сич. – К., 2005. – 307с.
5. Maslow A. Motivation and personality. – New York : Harper & Brothers, 1954. – 411 p.
6. Кирхлер Э., Родлер К. Мотивация в организациях ; т. 1 – 2-е изд., исп. ; пер. с нем. / Э. Кирхлер, К. Родлер / Психология труда и организационная психология. – Харьков : Гуманитарный центр, 2008. – 168 с.
7. Основы психологии : підручник для студ. вищих навч. закл. / заг. ред. О.В. Киричук, В.А. Роменець. – 6-е вид., стер. – К. : Либідь, 2006. – 632 с.
8. Vruum V. H., Deci E.L. An overview of work motivation. In Reading in Industrial and Organizational Psychology. – N.Y., 1972. – 256 p.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии : в 2 т. / С.Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1989. – Т. 2. – 323 с.
10. Herzberg F.W. One more time, how do you motivate employees? –Harvard Business Review, Jan. – Feb. 1968. – P. 53-62.
11. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 303 с.
12. Занюк С.С. Психологія мотивації : навч. посібник / С.С. Занюк. – К. : Либідь, 2002. – 304 с.
13. Психологія : підручник / Трофімов Ю.Л., Рибалка В.В., Гончарук П.А. та ін.; за ред. Ю.Л. Трофімова. – К. : Либідь, 1999. – 558 с.
14. Организационная психология / под. ред. Г.В. Суходольского. – Харьков : Гуманитарный центр, 2004. – 256 с.
15. Сыч В.М. Психологические проблемы развития мотивации профессионального совершенствования специалистов (инспекторов) отделов образования / В.М. Сыч // Материалы международной научно-практической конференции, 19-20 апреля 2002 г. : в 2 ч. Мн., БГПУ. Ч. 1. – С. 161-162.
16. Гоноволин Ф.Н. Книга об учителе / Ф.Н. Гоноволин. – М. : Просвещение, 1965. – 260 с.
17. Кузьмина Н.В. Очерки психологии труда учителя / Н.В. Кузьмина. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – 182 с.

Збірник наукових праць

**ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»
випуск десятий**

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» не несе відповідальності
за зміст матеріалів публікацій та достовірність наведених авторами
фактологічних, статистичних тощо даних

Літературне редагування: *Г.О. Яворська*
Комп'ютерна верстка: *В.І. Гришаков*
Дизайн обкладинки: *Н.В. Титаренко*

Підписано до друку 26.12.2011 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 13,3. Обл.-вид. арк. 12,4. Наклад 300 прим. Зам. 0905.

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано ТОВ «Трейд+»
м. Київ, вул. Туполева, 8
тел.: (044) 33 22 66 1
e-mail: 3322661@i.ua